

મુદ્રક અને પ્રાસાદ
અમૃતલાલ દલપતજીએ રીઠ

*

આવૃત્તિ પહેલી
પ્રત ૨૦૦૦
જાન્યુઆરી ૧૯૩૦

*

નિવેદન

મરણીયું આપણાંડ, એશિયાનું કલંક, હંગેસીય તારબુકોગ;
અને અમર મહાજનો : સ્વાધીનતા-સંભામોના ઇતિહાસો ઉદ્ધતતાં
એ ચાર પુસ્તકોની અંદર આજે પાંચમું ઉમેરાય છે. અને આ
ચીન વિશેષ લખાઈને તૈયાર થવા આપ્યું છે.

‘મિસરનો મુક્તિસંભાગ’ માત્ર એક જ હાથમાં આંદો રળ્ય
ધાય છે. અર્વાચીન મિસરના નવજન્મથી માંડી ધિતને દરેક
એના કબજા મુધીની, એટલે કે લગભગ ઈ. સ. ૧૮૦૦થી ૧૮૮૨
મુધીની કથા આ ગ્રંથમાં આપેલી છે. તે પછીથી આજ
દિન મુધીની સંપૂર્ણ તવારીખ તૈયાર થાય છે, તે બીજા પાંડ
રૂપે ગ્રંથ થશે. પ્રાચીન મિસરની સાથે આપણને ખાસ નિસ્પત
નથી, એ તો રબો પુરાતત્ત્વના રસનો વિષય, એ પ્રાચીનતાની
કહેવાતી જાહેજલાલી કદાચ આજે આપણી યુગદષ્ટિએ નિરર્થક
બલ્કે અનિષ્ટ જણાય : તેથી તે આખા પ્રાચીન સમયને એક જ
પ્રકરણમાં સમેટી માત્ર આછી ભૂમિકા જ રળ્ય કરેલી છે.

મિસરના પ્રશ્નમાં આપણે ભારતવર્ષોએ માટે એક વિશિષ્ટ
રસ રહેલો છે. આપણે અને એ માત્ર પાકોરીએ છીએ, અથવા
બન્ને એક જ પરદેશી સત્તાના પંજામાં સપડાયા છીએ, એટલેથી
જ એ રસની સમાપ્તિ થતી નથી. પણ મિસરની પરાધીનતા માટે
આપણી પરાધીનતા જવાબદાર છે. હિન્દને હાથ રાખવા માટે
મિસરનો કબજો ધિતને અનિવાર્ય થઈ પડ્યો હતો. એટલે જ્યાં
મુધી હિન્દ આઝાદ નથી ત્યાં સુધી મિસરનો છુટકારો સંભવિત
જ નથી. આજે મિસરને સ્વાધીનતા આપવાની કહેવાતી નવી
સંધિમાં કેટલું પોલાણ છે તે આ પુસ્તકનું વાચન પુરવાર કરી
આપશે. એ જ રીતે મિસરની મુક્તિ વિના હિન્દની મુક્તિ પણ
શક્ય નથી. મિસરને રૂધી રાખવા માટેની સામગ્રી સુસજ્જ
સ્થિતિમાં સંઘરી રાખવાનું કાંઈ નજીકમાં નજીકનું સ્થાન તો ધિતને
જોઈએ જ. તે એ અનુકૂલતા પૂરી પાડનાર હિન્દુસ્તાન છે. આમ
હિન્દ અને મિસરનાં હિતાહિત પરસ્પર અત્યંત કડ્ય દશામાં
સંકળાએલાં છે. બન્ને સમદુઃખી છીએ, સહદુઃખી છીએ. એ
દષ્ટિ રાખીને આ ઇતિહાસ વાંચવો જરૂરી છે.

ખીજી દષ્ટિ : આ પહેલા ખંડનો અંત વિવાદની કે હતાશાની લાગણીથી ઉદ્ભવે ન જોઈએ. આટલી બધી તયારીને અંતે મિમરી સક્રિયતા સ્થિતિને દાથે સંદાર થયો, મિસર પરવશ પડ્યું, એનો પુરપાર્ય એજે ગયો, એવું તાગણુ બરાબર નથી. કેમકે સ્વાધીનતાના મત્રામની સમાપ્તિ કે શરણાગતિ હજી મિસરી પ્રજાએ પુકારી નથી નાખી. એ યુદ્ધ તો ચાલુ જ છે. નવા યુગમજાએ એ વિગ્રહમા નવી છદ્, નવું જોર, ને નવી દષ્ટિ મૂક્યા છે સ્વાધીનતાના સત્રામો સ્હેવાઈથી પૂરા થતા નથી એ તો પેઢાનપેઢી પ્રજાને વારમામા સોપાય છે. ઉપરાંત, ઉપલક્ષ દષ્ટિએ હારેતુ દેખાતુ મિમર ખરી રીતે તો વિજયના માર્ગે જ બધી ગહેય છે પ્રાચીન ફરો-ગજાઓ, માન્દ્યુકો ને તૂર્કોની એડી નજે સુપચાપ ચગદાતી આ ખેડુ-પ્રજા પોતાનું પ્રજાત્વ પ્રાપ્ત કરતી, આત્મ-શામનનું નવું જ્ઞાન અનુભવતી, જહાગીરીઓને તેમજ ગજાહીને ઉખેડી નાખતી, યુરોપના કાસલાઓને સમજી સમજી ફેડવા મથતી, અને આખરે તો મિમરનું શાસન એના માથા પ્રજામમદ ફેલાવે-ખેડુને જ હાથ હોઈ શકે એવું છેલ્લામાં છેલ્લું શ્રમજીવીવાદનું પાન કરતી આવે છે. એટલું જ બસ નથી. ધર્મમતાની ધુમરીને એ ફાળે છે પાર્થિવ જનૂનને એ તિવાજલિ આપે છે જીવનને એ નની છુદ્ધિપ્રધાન દષ્ટિએ ચકાસી મામાજક રૂઢીઓને સમુદ્રમા પથરાવે છે, એ નવજાનની પ્રાપ્તિ એણે કરી છે. એ આત્મજાનના પંથ રૂપિરથી લોજીવવા જ રહ્યા.

તે ઉપરાંત એક વાત ન વિસરવા જેવી છે. મિસર અને સ્થિતન વચ્ચેનું આ અસાધકું યુદ્ધ નથી, પરંતુ એક બાલુ જગતની તમામ ખીડિત પ્રજાઓ ને ખીજી બાલુ જગતની તમામ ખીડક સામાન્યવાદી સત્તાઓ, એ બે પક્ષો વચ્ચે જામેલા દારણુ વિશ્વ-સત્રામનો એક વિભાગ છે. એટલે એનો ફેસલો નિરાજો નથી આવવાનો.

હિન્દના મુસ્લીમલાખોને પૂછું છું. મિસરીઓએ ધસ્તામને કંઈ દષ્ટિએ ઝાળખ્યો તે જરા તપાસશો ?

સૈરાળ્પ સાહિત્ય મંદિર

વર્ધાન • ૧૯૨૬

લેખક

સાંકળિયું

પ્રકરણ

૧	પ્રાચીન મિસર	૧-૧૮
૨	મિસરનો નવજન્મ	૧૯-૨૭
૩	યુરોપી પ્રજાઓના ફ્રાંસલામાં	૨૮-૫૨
૪	લેણદારોનું ખુની શાસન	૫૩-૭૨
૫	ત્રણ યુગશક્તિઓ	૭૩-૮૨
૬	લશ્કરની લડત	૮૩-૯૦
૭	ળળવો	૯૧-૧૦૦
૮	ઉઘાડો અવરોધ	૧૦૧-૧૧૪
૯	આદર્શ પ્રધાનમંડળ	૧૧૫-૧૨૮
૧૦	તૌશીકનો તિરસ્કાર	૧૨૯-૧૩૫
૧૧	મહાસત્તાઓની પરિવહ	૧૩૬-૧૪૩
૧૨	હગલખાણ અને સંહાર	૧૪૪-૧૬૦

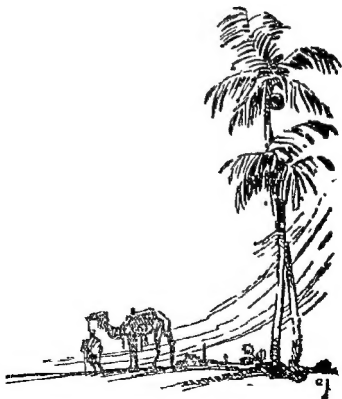
આધારનાં પુસ્તકો . 1. Secret History of the Occupation of Egypt- by Wilfred Blunt. 2. Egypt-by George Young. 3. Egyptian Problem-by Valentine Chirol. 4. England and Egypt-by Milner. 5. Modern Egypt-by Cromer. 6. History of Nationalism in the East. 7. Egypt's Ruin-by Rothstein. 8. Historian's History of the World

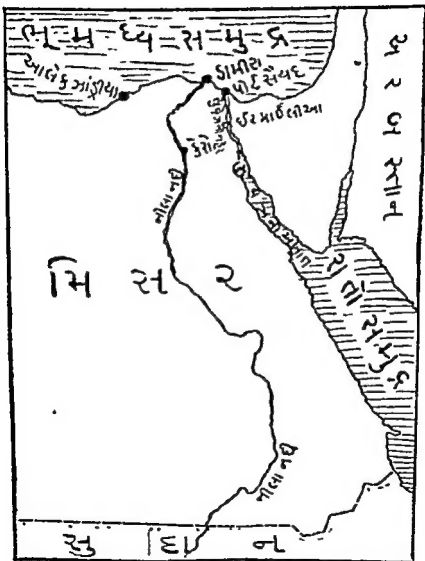
*

અબ્દુલ્લા રાખ્દો : ફ્રાહ : ખેદૂત. ખેદીવ : મિસરનો રાજા (મૂળ તુર્કનો વાઘસરોય). ઇસ્તાંબુલ : કોન્સ્ટાંટીનોપલ (તુર્કોનું જૂનું, પાટનગર). પાશા : ઉમરાવ. નીલાનાઇલ નદી. મજલિસ : મિસરી લોકપ્રતિનિધિ સભા: (અંગ્રેજી શબ્દ) એમ્બર

*

પૂઠા પથનું ચિત્ર : એમાં જમણી બાજુએ મિસરના પીરામીડો છે, ને ડાબી બાજુએ 'સ્ફીક્સ' નામની એક પુરાતન પાષાણ-મૂર્તિ છે. આ બન્ને દશ્યો મિસર દેશનાં સંજ્ઞા-ચિન્હો છે. એની વિશેષ સમજ પ્રકરણ જીજ્ઞાના શરૂમાં આપેલી છે.

મિસરને જગાડનાર

જેડુ-પુત્ર ચારણી

પ્રાચીન મિસર

૧ § જગઉપકારકે સંસ્કૃતિ

મહાન ઇતિહાસ કોઇ કોઇ શબ્દમાં પણ સુગંધ મૂકે છે. ઉચ્ચાર થતાં જ કોઇ કોઇ શબ્દ મહેતી ઉઠતો લાગે છે. 'મિસર' શબ્દમાં એવો વિરલ પ્રભાવ છે. 'મિસર' શબ્દનો સૂર સંલગ્નાતાં એક સો શતાબ્દીઓનો ઇતિહાસ, સદસ્ય પાખડીના પુષ્પ પેટે ફેરી રહે છે. એ ત્રણ અક્ષરોના રણકારમાં દસ હજાર વર્ષની તવારીખો સંલગાય છે પ્રાચીનતાનાં ૫૩ પછી ૫૩ ઉખડવા લાગે છે, અને એ પ્રાચીન સંસ્કૃતિના ચોપડાને પાને પાને આખી દુનિયાની દેવાદારીનાં હિધાર પાસાં જે ચાયાં દીસે છે. મિસર દેશનું કર્ જાણે દુનિયામાં લગભગ આર્યાવર્ત ખાદ કરતાં પ્રત્યેક માનવીના શિર પર ચડેલું જ હોયું છે.

તપાસી જોઇએ : યુરોપી ઇતિહાસકારો કહે છે કે અત્યારે તમે પુસ્તકપોથીનો એક શબ્દ ઉઠાવો છો, અથવા તો તમારા પ્રિયજન ઉપર લખાતા પત્રમાં એક અક્ષર ટપકાવો છો, તે પછી જ મિસર દેશનું મહાત્મ્ય તમે આપોઆપ અંગીકાર કરી લો છો. કારણ કે લખવાની લિપિની પ્રથમ પહેલી શોધ, ઇસુ પ્રભુના જન્મ પૂર્વે આઠ હજાર વર્ષ ઉપર, અને આજથી તો આશરે દસ હજાર વર્ષ ઉપર એ નીલા નદીના તટનિવાસી મિસરીઓના માથામાંથી જન્મી હતી.

યુરોપી ઇતિહાસકાર બીજી પશુ વાત કહે છે : એ પૂછે છે કે તમે વ્યાપારી છો ? હમેશાં ચોપડા લખતા હશો. ખતવતા હશો. વ્યાજ ગણતા હશો. સરવાળા, બાદબાકી ને ભાગાકાર ગુણાકાર કરતા હશો. એ હિસાબ કિતાબનું પ્રથમ સંગ્રાહન પશુ આ મિસર-વાસીઓએ જ કર્યું હતું. સાત સો સૈકા ઉપર તો એની ગામે-ગામની નિશાળોમાં નાનકડા નિશાળીઆને એ હિમાય ને આંક આજના જેવી જ અણિશુદ્ધ પદ્ધતિએ શીખવાતા હતા. હિસાબ-પ્રવીણ મિસરી વ્યાપારીઓ જગતમાં તે કાળે જડી આવેલા એવા તમામ સમુદ્ર-તીર પર, દૂર દૂરને બંદરે પશુ પોતાનાં સફરી જહાજો દેકારી જતા અને અતિ માહસિક વહાણવડું કરીને સુવિકાસુવકના વ્યાપાર ખેડતા હતા. પ્રકટ પૃથ્વીના છેલ્લામાં છેલ્લા સીમાડા ખર્ચે ત મિસરી વણજારાની પોઠો વહેતી. મહેનતુ, ચાલાક અને ખંતીલા એ મિસરીઓ જે કાળે અટપટા અંકગણિતને પોતાની જીમના ટેરવા પર રમાડતા, તે વખતે આજની સુધરેલી પ્રજાઓ અઘાનમાં ગોથાં ખાતી.

તમે કઠાય કારીગર હશો. ધાતુના ઘાટ ધડતા હશો. તમારા હાથમાં વપરાતાં પાણી પાએલા લોઢાનાં છેલ્લામાં છેલ્લી ટબનાં ઓળરો તો એ મિસરીઓની મુઠીમાં આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે રમતાં હતાં. તે કાળનો સર્વશ્રેષ્ઠ કારીગર મિસરી જ લેખાતો. એનાં કારખાનાંમાં બનતા પદાર્થો ઉપર આખા જગતની બજારો ટાળે વળતી હતી.

તમે ધર્મક્રિયાના પુરોહિત છો ? તો તમારી આજની ધર્મ-વિધિઓ ઉપર પશુ પ્રાચીન મિસરની રેખા દોરાએલી દેખાશે. તમે ધારાશાસ્ત્રી છો ? તો આધુનિક ધારાશાસ્ત્ર અને ન્યાયરીતિની આગાહી આપનાર પ્રથમ કાયદો ને પ્રથમ ન્યાયતંત્ર પશુ એ મિસરના જ એક સંગાથી મુશ્કમાં રચાયું હતાં.

તમે બાધકામ કરનારા, મોટા સેતુઓ બાધનારા, પ્રચંડ શુભમટો સગવડનારા કાષ્ઠ ઇજનેર છો ? જુમિતિ વિદ્યાનો પરમ

આશીર્વાદ વરસાવનાર મૂળ શોધક યુક્લીડનું ઋણ તમે કબુલ કરો છો ? તો ન વિસરશો કે એ ગ્રીક નર યુક્લીડ પણ મિસરના આલેક્ઝાન્ડ્રીઆ નગરની પ્રાચીન ભૂમિતિ-શાળાનો જ નકશી હતો. યુક્લીડના આગમન પૂર્વે મિસરી ઇતિહાસના પ્રથમ પ્રભાતમાં જ મિમરી જરીફ ભૂમિતિના સિદ્ધાંત મુજબ જ ખેતરોની માપણી કરી સીમાડા આંકતા, જ્યારે અન્ય દેશોને તો ખેતરો જ નહોતાં. એ અસલી મિસરી ભૂમિતિવેત્તાઓની જ શોધને યુક્લીડે સંપૂર્ણતાએ પહોંચાડી જગતને ‘ભૂમિતિનાં મૂળ તરત્વો’ સમર્પ્યાં, કે જે આજ પણ આખ્યાં તેવા જ સ્વરૂપમાં જગત સીપી રહ્યું છે. એ જ આલેક્ઝાન્ડ્રીઆના પ્રાચીન છબીનેર હાથેરોને શોધેલું ‘વરાળપંત્ર, વીસ જ વર્ષ પૂર્વે કાઢ સ્વીડનવાસીએ ફરી શોધી કાઢ્યું’ છે, અને થોડા સમયમાં જ ઍટલાંટીક મહાસાગર પર એ ચંત્ર વધુમાં વધુ ઝડપે બહાણે ચલાવશે. એ પ્રતાપ મિસરનો.

મિમરની અન્નપૂર્ણા નીલા નદીનાં મીઠાં પાણી ઉંચાં ચડાવવાની પ્રથમ યાંત્રિક કરામત પણ આર્કિમેડીઝ નામના વૈજ્ઞાનિકે શોધી, તે આજ એ કરામત થકી વરસાદની આસમાની સુસ્તાનીની લગારે પરવા કર્યા વગર, નીલાનાં પાણી પ્રત્યેક ખેતરમાં નહેરો વાટે વહાવીને આખા વર્ષ દરમ્યાન જે ટેરડી અને કપાસના સોનામૂસા પાક મિસરીએ ઉતારી રહ્યા છે, તે કોઈ નવા યુરોપી મંત્રવીરને આભારી નથી. નીલા નદીમાંથી આખા પ્રદેશ પર પાણી પહોંચાડનારી એ નહેરો, નહેરોમાંથી કાઢવ સાફ કરવાની કરામતો, અને નદીનાં પાણી સંધરવાની સમર્થ પાળો, એ બધાં તો પાંચ પાંચ હજાર વર્ષો પૂર્વેના ‘ફિરો’ પાદશાહોના વખતમાં પ્રચલિત હતાં. યુરોપ તો અત્યારે એતું અજીકું જમે છે.

આકાશી ગ્રહતારાઓની અખોલ ગતિનો ઉકલ કરનારી ખગોળવિદ્યા પણ સદૃશી પ્રથમ મિસરમાં જ ઉતરી હતી. એતું શ્રીલે-મંદિર આજ પણ હજી મોજૂદ છે એ મંદિરમાં આધુનિક ખગોળના અસલ સિદ્ધાંતોના જ્ઞાનને આધારે પૂજાઓ ચલી; અને એ મંદિર પ્રાચીન છે છતાં પ્રથમપહેલું નથી. એની એ જ

જગ્યા પર પૂર્વે અનેક ખજોળ-મંદિરો બંધાયાં હતાં ને નદ
કરવામાં આપ્યાં હતાં. મહાન વિજેતા સિકંદરે ઇસ્વીસનની પૂર્વે
ત્યારે મિસરને છતી આલેક્ઝાંડ્રીઆમાં વિદ્યાપીઠ ઉઘાડી, ત્યારે
એણે પણ મિસરીઓની પ્રાચીન અને હસ્તસિદ્ધ વિજ્ઞાનવિદ્યાના
અભ્યાસની પ્રેરણા આપવા ઉપરાંત બીજું કશું આધિક નહોતું
કયું. એ આલેક્ઝાંડ્રીઆની વેધશાળામાં જ મિસરી વિદ્યાની
મહત્ત્વની એરિસ્ટાર્ચસે સૂર્યચંદ્રનાં અંતર માપ્યાં, એરાટોસ્થીનસે
પૃથ્વીનું પુરુષગ માપ્યું, અને ઈપ્પાર્કસે પહેલવહેલું પંચાંગ રચ્યું.
એ લોકો તો જૂના સમયથી જાણતા હતા કે પૃથ્વી ફેરી ગોળ
છે, પૃથ્વીની ધરી ફટલી ઢળતી છે, ને ટીત-ઉપ્પુ કટિબંધોનાં
સામેમાથાં રથાન કયાં છે.

આજે વિજ્ઞાની બળનો જે અત્યંત વિકાસ થઈ રહ્યો છે,
તેના પ્રથમ પ્રયોગો પણ એ આલેક્ઝાંડ્રીઆના પ્રયોગ-મંદિરમાં
જ આજથી પચામ-સાઠ શતકો પૂર્વે થયા હતા, જેથીજ નગરીમાં
આજે એક પ્રતિમા ઉભી છે, અને હલિદામમાં લખાયું છે કે
પ્રાચીન કાળમાં એ પ્રતિમાના મુખમાંથી માનુષી અવાજે
ભવિષ્યવાણીએ સંલગાતી. એ પરથી એક મિદ્ધ થાય છે કે
હજારો વર્ષ પરના પુરોહિત પૂજારીઓને પ્રતિમાઓના પોલાણમાં
એડીસનની માફક ફોનોગ્રાફની ભુક્તિઓ ગોઠવતાં આવડ્યું હશે.

ઔપધિઓની પ્રથમ શોધ પણ મિસરના નામ પર જમા
થઈ છે એટલા જૂના સમયમાં પણ ઔપધસાસ્ત્રના પુસ્તકો ત્યાં
અલિપ્ત હતાં અને ખામ ઉપચારમાં પ્રતીજ્ઞ એવા લિન્ન લિન્ન
વિષયના તખીઓ હતા. દુનિયાની સદુચી પહેલી સાર્ત્ત્રીય વેદક-
ગાળા પણ મિસરમાં જ જોવાઈ હતી. અને નસ્ટરવિદ્યા, કાપ-
કૂપની પદ્ધતિ પણ ત્યાં જ શીખવાતી હતી. એ વિદ્યાનો મુલ્યવંત
વારસો ગ્રીમ દેશ દાગ ત્યારે આપણને મળ્યો છે.

મિસર એટલે સાહિત્યરસિકોનો દેશ : કવિ હોમરની કૃતિઓ
તો મિસરનો લોકકર્મ માણતો હતો. “જે લાઇએ” નામની

જયતભરની પહેલવહેલી ટુંકી વાર્તા આજથી ૩ હજાર વર્ષ પર સહુથી પ્રથમ મિસરમાં જ એક આન્ના નામના લઢીઆએ કાગળ પર હિતારી હતી. તે પરથી જ એ વાર્તા યહૂદીઓની હીબ્રુ લિપિમાં "એસેકની કથા" નામથી લખાઈ, તે પરથી ગ્રીસ-વાસીઓએ "હીપોલીટસની કથા" હિતારી, અને આરબોએ "અરેબીઆની રાત્રિઓ" ના સ્વરૂપમાં રચી, "ફટાહોત્તુની મિમરી કહેવતો" એ દુનિયાનું જૂનામાં જૂનું પુસ્તક પણ નૈતિક તેમજ રાજદારી સુત્રોથી બરેલું પુસ્તક છે. યાનના તરસ્યા મિમરીઓએ તો ઔષધ, ભૂમિતિ, ખગોળ, નીતિ, ઇત્યાદિ વિષય પર ૬ મુગોથી પુસ્તકો લખી લખી પ્રસરાવ્યાં છે. અને કાળના પારણામાં જૂલતાં આવેલાં કેં કેં મિસરી લોકગીતો અત્યારે સુરપના લોકસાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાને વિરાજે છે. પાંચ હજાર વર્ષની પુરાતન લોકકથાઓ આજે અક્ષરેઅક્ષર હાથ લાગી છે, અને એ દુનિયાની લિન્ન લિન્ન ભાષામાં ઉતરી છે. 'Book of the Deed' નામનું મિસરી પ્રજાનું બાઈબલ ગણાતું ચિત્રભાષામાં લખાએલું પુસ્તક એમ બતાવે છે કે ઇસુના અવતાર પૂર્વે જે હજાર વર્ષ પર મિસરમાં, આપણા અર્વાચીન યુગની આફ્રિક જ સચિત્ર પુસ્તકોની પ્રથા ચાલુ હતી.

મિસર એટલે જાગીતની પ્રિય ભૂમિ - એકએક ઉચ્ચ મિસરી કુટુંબમાં પોતપોતાની રંગભૂમિ, પોતાની નટમંડળી, ગાયકો ને વાદકોની મંડળી હતી. પ્રત્યેક ગામડાને એના નિરાળા સંગીતકારો હતા. અને આજનાં યુરોપી બેન્ગો તેમજ ઇટાલીના દિલરુખાઓ પણ એ નીલાતટના માચીન નિવાસીઓનાં માનીતાં તંત્રુવાદોનાં જ કુટુંબીઓ છે.

મિસર એટલે કથાકારીગીરીની મહારાણી : મિસરી કુંભારોને શું નહોતું આવડતું ? પુલકાનીઓ અને માળાના પારા જેવી નાણુક વસ્તુઓ પણ તે હિતારતા, અને તેના ઉપર અવન્ત ચિત્રકામ કરતા. કાચ બનાવવાની કલામત એને હાથ સદજ બની હતી. હાથવણુદેવો મિસરમાં ધરોધર હોતા એની સાથે ઉપરથી તે

રુપકયાઓ નીતરતી. આમડનો ઉલોગ કેવી ઉચ્ચ કક્ષાએ મયો હતો તે પણ આજે ગોધાએલા નમૂનાઓ દ્વી આપે છે. અને ત્યારે આસીરીઆનો પ્રગળન પોતાનો હિમાગ લીલી માટીમાં લખીને તે માટી અગ્નિમાં પકવતો હતો, ત્યારે યુરોપી જંગલીને હજુ હિમાગ લખવાની પણ જરૂર નહોતી પડી, ત્યારે મિસરી પ્રગ્ન તો નીલા નદીને તીરે ઉગતા હિમામાંથી પેપીરસ નામના રમનાં પત્રો બનાવી પાડી ટકાઉ શાહી વડે પોતાના હિસાબના ચોપડા લખતો.

મિસર એટલે મહાન કથન્તાન : જગતની સાત અગ્રણ્ય-ઓની અંદર ગણતરી પામતા જે પદ્ધતિ શા ઉચ્ચ પીરામીડો અત્યારે મિસરના મળમતા સૂર્ય નીચે, નિર્જન વેરાનમાં ઉભા ઉભા તપે છે, તે બધા પીરામીડો મિસરના પ્રાચીન 'ફેરા' રાજ-ઓની આરામગાહો જ છે. એ પીગમીડનાં દેવતાઈ પરિમાણ તો તપાસો ! કુકુ નામના મગ્ગાટનું સખ ત્યાં પોટનું હતું, તે પીગમીડમાં ૨૦ લાખ ને ૩ હજાર શિલાઓ ચણાએલી છે. તેમાંની પ્રત્યેક શિલાનું વજન ૨૩ ટનનું છે. ૧૬ એકર જેટલી જમીન ઉપર એ ચોરસ આરામગાહ ઉભી કરેલી છે. એની ચારે દિશાઓ દર ૭૬૮ ફુટની છે, અને પીરામીડની ઉચ્ચાઈ ૪૫૬ ફુટની છે. આખો પીગમીડ નક્કર આરસપદ્ધાણુનો બનાવ્યો છે, આજે મિસરી રણની રેતીમાં છેક જ દ્દષ્ટુપદ્દષ્ટુ ચક્ર ગએલું મિસરી પાટનગર મેમ્ફી, એક પ્રાચીન યુગમાં ચણતરકથાને કેટલી ઉચ્ચ ક્ષાતિએ પહોંચાડી શક્યું હતું, તેની પ્રતીતિ આ પીરામીડો આપી રહેલ છે. એમાંની ઘણી ઘણી શિલાઓ તો એટલી હેરતાલરી સુપ્રમાણુતાથી કંડારેલી ને કારેલી છે, કે એક બીજી શિલા વચ્ચેના સાંધા, છખીની અંદર પણ ન આવી શકે તેટલા બારીક હોવાથી કાલસા વડે કાળી રેખા દોરીને પછી છખી ખેંચવામાં આવે છે, સુદ્ધમદ્યક પંતની સહાય લેવી પડે એટલી બધી સરખાપથી એ પચાસ પચામ મણની શિલાઓ ઘડવામાં આવી હતી. ખુબી તો એ છે કે એના પાયા રેતાળ

પ્રદેશમાં નખાયા છતાં, હજુ આજે જ ચળવેલો હોય એવો એ અખંડ સુરક્ષિત છે. એક એક લાખ મનુષ્યોને ખેલાવી, ત્રણ ત્રણ માસ સુધી કામે રોકી મુક્ત કરવામાં આવતા હતા, અને એ રીતે સતત એક લાખ મનુષ્યોની સંખ્યાએ વીસ વર્ષને અંતે કુટુંબ રાજની આરામગાહ પૂરી કરી હતી. ફક્ત ચણતર કલાતુર જ નહિ, પણ યાંત્રિક ગોડવણતું પણ આ પરથી ઉંચું અનુમાન બંધાય છે, એ પ્રચંડ શિક્ષાઓને ઉંચી ચડાવવા માટે આજની 'કેનો' જેવાં યંત્રો તો તે વખતે નહોતાં તેથી ઉત્તરોત્તર માટીના ટેકરા બનાવી શિક્ષાઓ ઉંચે ચડાવેલી. છતાં આજે ત્યાં માટીના ટેકરાતું તો ચિન્હ સરખું પણ નથી.

દૂરદૂર અરબસ્તાનની પથરખાણોમાંથી પાટાગાડી બાંધીને એ શિક્ષાઓ લાવવામાં આવતી. અને પછી ત્રાપાઓ ઉપર ચડાવીને નીચા નદીને સામે પાર ઉતારવામાં આવતી હતી. એ બધી કરામતો ઉપર વિચાર કરતાં અત્યારની સમર્થ ઇજ-નેરી શક્તિઓ તાજબીમાં ગરક બને છે. ખીજે એક પીરામીડ કે જે સમ્રાટ ખેોસની આરામગાહ હતો, તે રણની રેતીના ૭૬૪ ફુટનો ચોરસ ઘેરાવો રોકીને ઉભો છે, અને ૪૬૭ ફુટની ઉંચાઈએ ગગનને વીંધી રહ્યો છે. અમેરિકાની કાંઈ પણ આધુનિક અડારી એના જેટલી ઉંચી નથી ને ત્યારે, આ પીરામીડો ખડા થતા હતા, ત્યારે તો મિસર 'પુરાતન દેશ' થઈ ચૂક્યો હતો. એના કેટલાક રાજાઓની કબરો તો અંકે હજાર વર્ષની પુરાણી મળ્યાતી હતી. ભોંકકચાઓ પણ એ કબરો સાથે બેડાઈ ગઈ હતી. જે પ્રજાએ પોતાનાં આવાં ચિરંજીવી અને કાળનાં જડખાં તોડનારાં સ્મારકો ઉભા કર્યાં, તે પ્રજા પાંચ હજાર વર્ષો પૂર્વે કેટલી ગર્વભરી અને આત્મભાન વાળી હોવી જોઈએ એ વાત પણ વિચારવા જેવી છે.

બાહેર આવી કિલ્લેમંદી હતી, ને ભીતરમાં પણ એનાં પ્રવેશ-દારો તેમજ રાજાનું રાજ-ગૃહ તો એટલી યુક્તિપ્રયુક્તિથી છુપાએલાં રાખવામાં આવતાં કે ફક્ત ત્યાંના ચોક્કીદારો ને પુરોહિતોને જ એ

ગ્રુમ માર્ગોની બીતરમાં ગલીકુચી માલુમ હતી. આરબ ચોરો વગેરે દ્રવ્યના લોભી મનુષ્યોની તમામ ચાતુરી મામે આ બધી કરામતો કરવી પડતી હતી. એવા ગ્રુમ ખંડની અંદર મિસરી સમ્રાટનું શબ પોદાડવામાં આવતું. એ શબને 'મમ્મી' નામે ઝોળખવામાં આવે છે. પ્રાણ નીકળી ગયા પછી દિવસોનાં દિવસ પર્યંત મિસરી અધોજન-નિપુણ એ શ્વેતદેહને મુગધી ઔષધિઓ વડે આન કરાવી, એના અંદરના ભાગનાં અમુક અમુક માસો ખોતરી નાખી, ઔષધિઓનાં લેપન દઇ, અમુવખ ચણુગારો સળવી, અઝરાઓ અને ગજસત્તાનાં બેમૂલ ચિન્હો ધારણ કરાવી, ખાસ તૈયાર કરાવેલી પેટીઓમાં એ ગજદેહને પોદાડતા હતા. પેટીઓ ઉપર પણ લખલૂટ દ્રવ્ય ખચ્ચીને નક્કી ટોતગકામ કરાવવામાં આવતું. અને પછી એ જ્વાહિરજડિત ને સુવર્ણમદયા રાજદેહને ગહવા માટે પેટી ઉપર સ્થેવાઈથી ન છુટે તેવી રીતે આપડા જડી લેનામાં આવતા.

આજે યુરોપી સંશોધકોએ આ પીરામીડોના ગર્ભદ્વારમાં પેસીને પાંચ પાંચ સાત સાત હજાર વર્ષો પૂર્વેનાં સતેવાં શબો તપાસ્યાં છે. એ શબની છાતી પર મૂઠાઓવા ચિત્ર-લિપિવાળા કાગળો ઉકેલ્યા છે. આરામગાહોની રચના, જ્વાહિરોના કે દરદારીનાના ઘાટ વગેરેના દેખાવ પરથી તે પ્રાચીન મિસરની સંસ્કૃતિ વાંચી લીધી છે અને અચરજ અનુભવેલ છે.

પ્રાચીન મિસર એટલે પ્રતિમાઓનો પૂજકઃ એ ધાર્મિક જીભની વાતને વચ્ચે ન લાવતાં એનાં તમામ દેવદેવીઓની પ્રતિમાઓ તરફ દ્રષ્ટિ રાખીએ, તો મિસરના પાષાણયુગની બહોળલાલી આપણને સમજાય છે. રાજાઓની અને દેવતાઓની પ્રત્યેક મૂર્તિમાં મિસરી શિલ્પીઓએ સુડોલતા, સરખાં માપ અને માંબીર્વ રડી દીધાં છે. મિસરી દેવાલયોની કમાનો, સ્થંભો, ધુમ્મટો ને મૂર્તિ-ઓનું શિલ્પસ્થાપન માનવજાતિના પ્રથમ પ્રજાતત્ત્વ મધુ ને આટલી કક્ષાએ ચડેલું હતું, તો એની સંસ્કૃતિ કેવી હશે, એ સંસ્કૃતિને પ્રસરાવનારી ગ્રંથ કેટલી નિશ્ચિત, સાંત ને સ્વસ્થ હશે,

એ કલા હુન્નરને જન્મ દેનાર માનસ કેટલું સ્વચ્છ, સુવિકસિત અને સુંદર હશે, તેની ત્રિરાશી બાંધેલી કઠિન નરે

૨૬ કુદરતી અનુકૂલતા

 ગત-સંસ્કૃતિના પાયા ખોદનારા તમામ દેશોની ભૌગોલિક સ્થિતિ તપાસતાં જાડી આવશે કે એવા દેશોને કુદરતે એકાન્તમાં જ બેસાડેલા હતા. દુનિયાના આંતર્યવહારના ધોરી માર્ગો પર ઉભેલા પ્રદેશોએ ખરી સંસ્કૃતિ સરળવેલી જ નથી. હિન્દ, બેબીલોન કે મિસરનાં દૃષ્ટિા નિહાળ્યા : દુર્ગમ પહાડો, રેતીનાં સળગતાં રણો અને ઝાડી જંગલો વચ્ચે જ એ દેશો લપાએલા હતા. અને એના કિનારાને પ્રક્ષાળી રહેલા સમુદ્રો પણ એટલા સાંકડા, તોફાની ને વિકટ હતા, કે સાગરના સામાન્ય પ્રવાસીઓ એથી છેડે રહીને જ આત્મા જવાનું પસંદ કરતા.

આવી એકલતા બાજે આપણને આધુનિકાને તો સંસ્કાર-પ્રાપ્તિની વિરોધી દિસે છે. પરંતુ આ પ્રાચીન દેશોને તો ઉમદું એ એકાંતે જ સંસ્કારો ખીલવવાની અનુકૂલતા કરી આપી હતી. કેમકે બહારની દુનિયાની ધક્કામુક્કી ખાનારાઓને સંસ્કૃતિ સર્જવા માટેની શાંતિ મળતી નથી. મિસર દેશ બહારની સતાવણીમાંથી બચી શક્યો ત્યાં સુધી જ કલા, હુન્નર અને ધર્મનું એકાગ્રતાથી આરાધન કરી શક્યો.

એ બચાવ કરનાર મજબૂત કિલ્લો કુદરતે મિસરને આપ્યો હતો. મિસર દેશ આવી રીતે રચાયો છે : પશ્ચિમે આફ્રિકાનું નજીવી જંગલી વસ્તીવાળું વિશાળ રણ : પૂર્વમાં પણ નાનું રણ, પછી લાલ સમુદ્ર, ને પછી અરબસ્તાનનું નિર્જન રણ : ઉત્તરે બૃમધ્ય સમુદ્ર : ને દક્ષિણે દુર્બલ પર્વતમાલા, કે જેની વચ્ચે યહને નીલા નદી વહે છે. તેથી પણ આગળ સેંકડો ગાઉ સુધી ન્યૂનીઆ દેશની ઉત્તર જમીન : આની વચ્ચે સજનજૂના કાષ સમપમાં નીલા

નદી વહેવા માંડી હશે. હજારો વર્ષ પૂર્વે નીલાએ પોતાનાં મહા-
પૂરનાં તાંડવ એ રણમાં આદર્યાં હશે. વારંવાર એ સ્વચ્છંદી
સરિતાએ પોતાના પ્રવાહો બદલાવી રેતીના રણમાં ઉપરવાસનો
કાળો કાંપ જમાવ્યો હશે. વારંવાર નવાં વહેનતુ ખોદાણુ ક્યું,
કરી કરીને કાદવ પૂર્યો, ને આખરે એ મહાન રણની પાસેથી
આ તોફાની નદીએ, જળરદસ્તી વાપરી, આકથી સોળ ગાઉની
પહોળી અને ફક્ત બમો એસી ગાઉની લાખી એક રસાળ ખીણ
પોતાને કબ્જે કરી લીધી. કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે તો એ ખીણની
પરોળાઈ પાંચ જ ગાઉ, ને કાંઈ ઠેકાણે તો થોડાએક વાર જ
જમીન રોકી રાકી છે. એની અતુર્કિયા નકશામાં આહે તેટલી
ખતાવવામા આવતી હોય, પરંતુ વસવાટ લાયક જમીન તો
મિમરમાં ૮૦ લાખ એકરથી એક તસુ પણ વધારે નથી.

આ રીતે મિસર દુનિયામાં સહુથી વધુ સાંકડો દેશ છે, અને
એ સંકટામણી ચોપાસ પરદેશીઓ પગ ન દઈ શકે તેવા રણના
અને ફોડાના જીવલેણ ફાસલા કુદરતે ગોઠવ્યા હતા. પાડોશી પ્રદેશો
ઉજ્જડ હતા, ને વસેલા હતા તે પણ ગરીમ જંગલીઓ વડે.
કવચિત કવચિત તેઓ મિસરને છતી લેતાં, પણ ટકી શકતા
નહિ, મિસરની અંરકૃતિને કાયમી જફા પહોચાડી શકતા નહિ.

સુરક્ષિતતાની સાથે વળી ફળદ્રુપતાનો મંગમ થયો હતો. એ
'કામટ' દેશની કાળી ભૂમિ પર પાક પેદા કરવાનું તો અતિ સહેલ
હતું. છતાં અન્ય કેટલાક દેશોમા ફળો જેમ આપોઆપ ઉગીને
મ્હોમાં ટપટી પડે ને એ મોજમજાહ કરતી પ્રમાદી પ્રજા
ચેતન્ય યુમાવી બેસે, તેવું આંહી મિસરમા નહોતું થયું. મિસરના
નિવાસીને તો ખેતરો ખેડવાં પડતાં, ને પશુઓ ચારવાં પડતા.
પ્રમાદ કનારાઓને કુદરત જરકત નહોતી દેતી. મિસરવાસી આ
મંયોગોને લીધે સ્થિર મનનો ખેડુત બન્યો, ગંબીર ને ઉદ્યમશીલ
બન્યો. અને એવા જલ્લવંત સંસ્કારો ખીલાવી શક્યો કે આખી
દુનિયાએ ઉપાડી તો પણ એ લક્ષ્મી અખૂટ જ રહી એથી

કરીને જ અન્ય પ્રજાઓ હલુ તો બ્યારે પોતાની શિયાળુ નિદ્રામાં પડી હતી, બરફ પણ પીગબ્યો નહોતો, તેવી વિશ્વ-પરોડની ઝેલામાં બેઠેલી પળે મિસરી સરકૃતિની પુષ્પકળી માનવજાતિના પુલકાડને બેડી હતી.

કાળના વહેવા સાથે નવાં બળો આવ્યાં. દેશમાં સખ્ત રાજબંધારણ બન્યું, સમાજની મક્કમ રચના થઈ, હુન્નર ને વ્યાપાર વધ્યા. ન્યુખીઆના હાથીદાંત, એશીઆનું સોનું, ને અરબસ્તાનના હીરા તથા અતરો લેવા મિસરી વ્યાપારીઓ અનાજ, કાપડ અને તેલ ભરી ભરી વણઝાર કાઢતા હતા. વળી પાછી સદીઓ વીતી, અરાજકતાનો મુગ બેઠો, મુલ્કો મધ્યાં અને કલા, કારીગરી, વ્યાપાર, તમામનાં વળતાં પાણી ચયાં. પરંતુ ફરીવાર અધાણુંધી સગી જતાં પ્રજા આગળ વધી. શ્વેત વસ્ત્રો, ત્રાંખાનાં શસ્ત્રો, ને હોરાજડિત પદાર્થો વપરાવા લાગ્યાં. મધપૂકાની માફક આખો મુલક ઉલ્લભવંત બની ગયો. અનાજની તો બરકત હતી. આફ્રિકા દેશની મધ્ય ભૂરેખાઓ પર ઉભેલાં મીઠાં પાણીનાં મોટાં સરોવરોમાથી, મિસરની માતા સમાન નીલા નદી ચાલી નીકળે છે અને આખીસીનીઆ દેશના કુંગરાઓ પોતાના ઝાગળેલા બરફનાં ધોધમાર પાણી સળગતે ઉનાળે નીલબદ્રા માતાના પ્રવાહમાં ઠલવતા આવે છે. છેક જૂન માસની અધવચમાંથી મિસરીઓ નદીમાં નવા પાણીનો ચડતો છુવાળ જોઈ શકતા. પ્રથમ એ પાણી કુંગરા પરના કાંપથી રંગાઈને રતાશ પડતું દેખાતું, પછી લીલું ને રોગકર્તા બની જતું. તે પૂર્વેથી જ મિસરીઓ ટાકીઓ ભરે ભરીને મીઠા પાણીનો સઘરો કરી લેતા અને ઝાગરદ માસના આરબમાં તો નીલબદ્રા માંડીતૂર બનતી. કિનારેથી ઝાવાળો ને ખેડતો દોડાદોડ પોતાના પશુઓને હાંકી જતા, અને બન્ને કિનારે ચેલોના ચેલે સુધી નીલા ચેલતી. ખેતરોને પાણી પાતી. ગામડાં ટાપુઓ જેવાં બની જતાં. હજાર જલપ્રલય દેખાતો. ઘરબાર જોખમાતાં. જમીં-દોસ્ત પણ ચતાં. સપ્ટેમ્બરમાં પૂર ઉઘાગા ઉઘે ચડી એક માસ

સ્થિરતા ધરતાં. નવેબ્બરમાં આખી ધરતી પર વાવેતર થતું. અઢળક પાક માર્ચ એપ્રિલમાં ઉતરતો.

પછી તો જૂમધ્ય સમુદ્રમાં વ્યાપાર કરવા સાક સાક દલેસાંનાં વ્હાણો બંધાયાં અને ક્રીટ તથા સીરીઆના તીરથી પણ વ્હાણુ આવી નાંગરતાં થયાં. બેબીલોનના નિવાસીઓ, અને પછી તો અરબસ્તાનીઓ પણ ધણી જૂની સંસ્કૃતિ લઈને આવ્યા. તેઓએ પોતાનાં ત્રાંખાનાં શસ્ત્રો વડે વિજય વર્તાવી જૂદિ જૂદિ જાતિઓને એકત્ર કરી. ખેતીની નવી પદ્ધતિઓ, નવા ધારાધારણો અને નીચ નદીમાથી વાવેતરનું પાણી લેવાની નહેરો રચાઈ. પ્રગતિ વધતાં પંચાગ શોધાયું. વર્ષ, માસ, દિવસો વગેરે કાળ-ગણના નક્કી થઈ, કે જે આજ આખી પૃથ્વી પર પ્રચલિત છે. રમતગમતો, કળાદુન્નરો, ગંગરોગાનો, તમામમાં નવું શોધક બળ સ્ફુરવા લાગ્યું. મેગ્રી નામનું મહા નગર પાટનગર બન્યું. ગદ-કિલ્લા બંધાયા. જગલો ઉચ્છેદીને ખેતીવાડી મારે જમીન ખુલ્લી થવા લાગી, મોજણીદારોની મદદથી નહેરોની રચના નક્કી થઈ અને રાજવંશની સમગ્ર કીર્તિ જમીન પર અવલંબતી હોવાનું સમજી જનાર રાજાઓએ પોતાનું બધું ચિત્ત ને વિત્ત ખેતીન સાધનો સરસ બનાવવામાં જ રોજી દીધું. અત્યારે મિસરમાથી સાંગોપાંગ હાથ આવેલી પ્રાચીન લોકકથાનો આધાર લઈ ન્યાયે આપણે એ પૂગતન મમયના મિસરી નિત્ય-જીવનની અંદર એક ડોકાઈ કરીએ છીએ, ત્યારે એ હજારો વર્ષ પર સંતોષથી અવિશ્રાંત ઉદય કરનારા મિસરીઓ પ્રતિ આપણને માન ઉપજે છે. અને એક બાટા નામનો પામર ખેડુત પણ પોતાની શક્તિથી રાજસિંહાસને બેસી શક્યો હતો એવું પણ શોધાયું છે.

૩૬ ચક્રતી પકેતી

એક પછી એક રાજવંશો આવતા ગયા અને એની સદ્વત્તનો સમાપ્ત થતી ગઈ. શાસનવિસ્તાર, સંસ્કૃતિ-વિકાસ, કલાદુન્નરની ખીલવટ, કાપદાકારોબારની ચોક્સતા, અધ્યાત્મ વાદ અને પ્રજાસુખ : એ તમામને આગળ ધરાવતી એક

પછી એક રાજવંશાવળીમાં પીરામીડના પાદશાહોની પાદશાહત પણ ત્રીજા અનુક્રમમાં બેઠી અને ચાલી ગઇ. એમ કરતાં પાંચમી પાદશાહત દરમિયાન ઉમરાવોની સત્તા ધીરે ધીરે વધતી ગઈ અને તેઓ પોતપોતાનાં પરગણાના ધરારધણી બની બેઠા. અન્ય મુદ્દા પર અડાઇ કરીને વિજય મેળવતી વેળા પણ મિસરી શહેનશાહને બદલે એ સરદારોનાં અંગત નામનિશાન જ ચાલવા લાગ્યાં. છઠી સદતનત બેઠી તેમ સરદારોની સત્તા કાણુ બહાર જ ચાલી ગઈ. છઠીના અંતમાં અરાજકતા પ્રસરી. સરદારોએ વારા ફરતી રાજ કરવાના સિદ્ધાંત પર દેશનું શાસન રખું, પરંતુ પ્રત્યેક સરદારનું અસખ દિત પોતપોતાના પ્રાંત પ્રદેશ જ હોવાથી એ વહીવટ ચાલી શક્યો નહિ.

સાતમો વંશ શરૂ થયો. સીતેર દિવસમાં સીતેર રાજ્યો થયા. ને એ રીતે સત્તર સો વર્ષ મુધી ટકેલું આચીન રાજ્ય નાબૂદ થઇ ગયું. પરંતુ એના આયુષ્ય દરમિયાન જે સંસ્કૃતિ ખીલી નીકળી હતી, તેની સાથે સરખાવી શકાય તેવી એક પણ પ્રગતિ આ પછીથી નથી થઇ. સ્થાપત્ય કલામાં એ આચીન રાજ્યે સાધેલી બચ્ચતા આજે પીરામીડોમાં પ્રગટ હોતી છે. આજ પણ એ અબ્બેડ છે.

મધ્યસ્થ રાજસત્તા વઢી પડી હતી અને પોતપોતાના પ્રાંતોનું સુવ્યવસ્થિત રાજ્ય સરદારો ચલાવી રહ્યા હતા. પરંતુ મિસરની ભૌગોલિક સ્થિતિ એવી હતી કે, છૂટાંછવાયાં સ્થાનિક રાજ-શામનો ચલાવવાની પ્રકૃતિ નિષ્ફળ જ નીવડે. દષ્ટાંત તરીકે નીલા નદીનું પાણી મિસર આખાનું જીવન કહેવાય. અને એક પ્રાંતનો સરદાર પોતાની નહેરો સુવ્યવસ્થિત રાખે, પરંતુ અન્ય પ્રાંત વાટેથી એને લાગળખી હિસ્સે પાણી આપવા જ કોણુ આપવાનું હતું? એ કારણે ફિરોની કેન્દ્રસ્થ સત્તા નાબૂદ થવાની સાથે જ મિસરની કુદરતી સંપત્તિ વેડફાવા લાગી. પ્રજા પર દુષ્કાળો ઝંઝૂમતા થયા. દેશ સમસ્તના દિતને કારણુ ખંડણી લેતી, વેડ ફરમાવતી, ને સૈન્ય માગતી રાજસત્તા કડવી લાગી એટલે હઠાવીને ફેંકી

દેવામાં આવી, પણ તખ્તના દુકડા થવાની સાથે જ ગદ્યલિપિના પણ ખરો પડી ગયા. મારામારી આલી, દેવાલયોની પરંપરા નિર્દય લૂંટ આલી, લૂંટારાઓ સજા ઉપરના શલ્યગારો છીનવી જવા આરામમાં હોવા લાગ્યા. રાજાઓનાં સભો પીરામીડો માંથી ખોદાતાં થયાં. પ્રતિમાઓ, પૂતળાંઓ, સિંહાલેઓ, તમામના ચૂરા થયા. પ્રાંતપ્રાંત વચ્ચે શત્રુભાવે સંગ્રામ મંડાયા.

પરંતુ ઇતિહાસ તો પુનરાવર્તન પામતો જ રહ્યો છે. એટલે ફરીવાર રાજકુલમાંથી એક વિજેતા ઉઠ્યો ને એણે આડમી પાદ-શાહી સ્થાપી મેમ્ફીસ નગરમાં સિંહાસન માંડ્યું. તે પછી એ વંશને પજાહી એક પ્રાંતના સમર્થ મૂળાએ પોતાનો વંશ ચલાવ્યો. પછી તેમાંથી જ નવનવી વંશચેલો ફાલી.

આરમે વંશ તે મિસરનો સુવર્ણયુગ કહેવાય છે. બે શતાબ્દી સુધી એ વંશના અગ્રપદે ઉદયમ અને જીલ્દિનો વિકાસ વર્ત્યો હતો. છિલભિલ થઇ નબળા પડેલા એ રાષ્ટ્રને ઉત્તર તેમજ દક્ષિણ સીમાના પરથી આવતા વિદેશી દલ્લા મામે રહી રાખનાર એક સમર્થ માનવી ઇ. સ. પૂર્વે બે હજાર ને ત્રણસો વર્ષ પરમિસરના જીવન-મૃત્યુના નિર્જીવને છેલ્લે કલાકે પણ તખ્ત પર આવી પહોંચ્યો. એ બાદશાહનું નામ 'એમેન-એમ્હેદ'. એને શમશેર વીજ્રતા પણ આવડ્યું ને રાજતંત્ર ચલાવતાં પણ આવડ્યું. ઉમ-રાવોની સત્તાના એણે ચૂરા કર્યા, એટલે લોકસમુદાયના સાધારણ મનુષ્યોને પોતાની શક્તિથી રાજમાં હિચ્ચ પડવી પર ચડવાનો માર્ગ ખુલ્લો થયો. પ્રત્યેક પ્રાંત પોતાના મહેસલનો ચોકોએ વધારો મધ્યસ્થ ખજાનામાં જમા કરાવે, વર્ષોવર્ષ જે પ્રાંતનો પાક નબળો હોય તેને એ લડાઈમાંથી સદાય પહોંચાડી શકાય, દિસાબી તપાસ-અમલદારો પ્રતિ પ્રતિ ફરી રાજવહીવટી ચોપડા તપાસે, નીલલદાનાં પાણીની પણ માપણી માય, અને ત્રીમ ત્રીસ માઇલના લાંબા બધે બાંધીને સાડા સાતસો ચોરસ માઇલનાં તો સરોવરો તૈયાર માય, નીલાની નહેર વાટે એમાં પાણી ભરાય, કે જેથી કરીને નીલા ઇક્કે ત્યારે વાવેતરની જમીનને બોળા ન

નાખે, અને ઉલટું વધારાના પાણીનો એ રીતે કરી લીધેલો મોટો સંધરો નદી ઉતરી જાય તે સમયે વાવેતરના કામમાં આવે : એ બધું, આજ વીસમી સદીના શુદ્ધિપ્રધાન યુગને પણ હંફાવનારું ભગીરથ શાસન પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વેનાં મિસરી રાજાગ્રજાએ પાર ઉતારી નાખ્યું હતું. ૨૭ હજાર એકર વેરાન પડેલી જમીનને એ સરોવરના સંધરા વડે ફળદ્રુપ બનાવવામાં આવી હતી. ત્રાંશું ખત્યાદિ ધાતુઓ માટે સીનાઈ પહાડો પર વારંવાર ચડાઈ કરવી પડતી તેને બહુલે ચતુર્થ રાજાઓએ ત્યાં પોતાનાં સંસ્થાનો જ વસાવી દીધાં હતાં.

બારમા રાજવંશની સમાપ્તિ થતાં ફરીવાર પાછો પડતીને, અંધાધુંધીનો, સરદારોના સત્તાલોભનો, ને પરદેશો ચડાઈઓનો મોટો યુગ બેઠો. 'હાઈડ્રોસ' નામના વિદેશી લશ્કરવાડ વિજેતાઓએ પોતાનો રાજવંશ સ્થાપી દીધો. તેઓએ મિસરનાં નગરો બાબ્યાં ને દેવાલયો તોડ્યાં, પછી તો મહદીઓ પણ આવીને વસ્યાં. અને એમ થતાં ઓગણીસમા રાજવંશ ઉપર ધર્મગુરુઓનું મહા જોર જામી પડ્યું. રાજાઓ ધર્માચાર્યોના હાથમાં રમકડાં બની ગયાં. રાજાની તમામ સત્તા તેઓની અપરીમા ચોળાઈ ગઈ, રાજા રામેસીસ બારમાને તખ્ત પરથી નીચે ગબડાવી હેરીફોર નામનો ધર્માચાર્ય ચઢી બેઠો. ઠેરઠેર ધર્મગુરુઓએ સુબાગીરી પચાવી પાડી. અને એ શાસનમાં દેશ ત્રાહિં ત્રાહિં પોકારી ગયો. આરામગાહોની લૂંટફાટ તો થઈ બની ગઈ. પછી મિસર આસીરીઆને કબ્જે ગયું. પછી થોડે કાળે ઇરાનની સત્તા ચડી. એ ઇરાની વિજેતા ક્રમ્બેસીઝે તો આવીને રાજવંશીઓની કતલ કરી, દેવાલયોને ઉગ્રેલાં, અને મિસરીઓની દેવતા-પૂજા ઉપર ઠેર ગુમર્યો. અને ઇ. સ. પૂર્વે ૩૩૨માં જગત-વિજેતા સિકંદરનું આગમન થયું ત્યાં સુધીમાં તો ૨૮ થી ૩૦ સુધીના ત્રણ વંશો એલલાલી આગના છેલ્લા અંગારા જેવા ઝળૂંડી ઝળૂંડીને શુક્રાઈ ગયા.

ગ્રીક વિજેતા સિકંદરનું આગમન મિસરી ગ્રજાને દૈવ-પ્રેરિત મહાન ઉદ્ધારકના આગમન સમાન લાગ્યું. કેમકે ધર્મ-

પછી સર્વલક્ષી તુર્ક સામ્રાજ્યના ઝોજાયાં એ અમાગી દેશ પર ઉતર્યા. ઇ. સ. ૧૫૧૭ની અંદર મેલીમ નામના શાહે મિસર પર ચડાઇ કરી દગાથી મામ્બુકાની હજરોની સંખ્યામાં કતલ કરી. તુર્ક સત્તાનો દાર પડવાની સાથે જ કલા પોતાની પાંખો ફફડાવી ઉડી ગઇ. તુર્ક રાજના પ્રતિનિધિ સૂબાઓ-જે ‘પાશા’ નામથી ઝોજાખાય છે-તે એક પછી એક, ચિત્રપટ પરની આકૃતિઓની માફક પ્રગ્લને પોતાની એડી તળે કચડતા કચડતા, બંબે ને તથુ તથુ વર્ષે ચાલ્યા ગયા. ફરીવાર તુર્ક સત્તા ટોલી પડી, મામ્બુકાનો તારો ચડ્યો, અને ઇ. સ. ૧૭૭૧માં અલી બે નામના સમર્થ શુલામ-સરદારે તુર્ક ‘પાશા’ઓને બચકાં બંધાવી દરિયાપાર રવાના કરી દીધા.

એ રીતે મિમરી ફિલ્સુફ હેરમીસની લવિબ-વાણી સાચી પડી કે

“ઓ! મિસર ! મિસર ! તારા ધર્મ વિગેની તો લોહિા નહિ માને તેવી અપ્પણ વાતો જ રહેશે અને ખીજા રહેશે પત્થરમાં ફાતરેલા શબ્દો. સીધીઅન, હિન્દી, અયવા અન્ય કોઇ જંગલી પાડોસી આવીને મિસરમાં વાસ કરશે. દેવતા સ્વર્ગે પાછા સંચ-રશે, અને દેવો વિનાની, પુરુષસિંહો વિનાની તું વેરાન બની જઇશ.”

નવી ધર્મપૂજની અનુકૂળતા ઉપજવવા માટે છેદી છુંદી નાખવામાં આવ્યાં.

આખી માનવ-જાતિ ઉપર પોતાના કલા-સંસ્કારનું ત્રણ ચડા-બ્યા પછી, ગ્રીક, રોમન, ઇરાની, આસીરીઅન વગેરે વિદેશી રાજ-સત્તાઓના સપાટા સામે ઝડૂતી ઝડૂતીને મિસરનું ભેર ખલ્લાસ થઇ ગયું. એના બ્લેમોએ, દેવાલયો પરનાં બેસુમાર ખર્ચોએ અને પુરોહિતોનાં ધર્મતર્કટોએ એને કાળજી સુધી ફેરી નાખી. એની કલાપ્રિયતાએ એને કમળોર બનાવી તલવારની સક્રિત નીચોવી લીધી. ખ્રીસ્ત ધર્મ પણ એને ન ઉગારી શક્યો. આખરે બહારના ધસારા સામે ટક્કર લીધી ઝીલીને મિસરી પ્રજા એટલી નબળા પડી ગઇ, કે પાંચમા સૈકામાં આરબ જાતિના હુમલાએ એની પ્રાચીન ભાષાને પણ મારી નાખી, અને પ્રાચીન ધર્મને પણ છુંસી નાખ્યો. મિસરના મ્હોમાં આરબી ભાષા પેસી ગઇ ને દેવાલયોના ધર્મ પર મસ્જીદ મુકાબ્બરાના ધર્મે હમોશાંતી સ્થાપી. ને છતાં પ્રજા એટલી બધી નીચોવાઈ ગઇ હતી કે આરબી સંસ્કારના આદોલને પણ એની નાડીમાં નવીન જીવનનો વેગ તો ન જ પ્રગટાવ્યો. આરબી સંસ્કૃતિના મધ્ય યુગના બુદ્ધિમય જીવનમાં મિસર કશો ભાગ ન લઇ શક્યું. મિસરી પ્રજાજન ફક્ત મુઝો મુઝો જમીન ખેડનારો 'ફલાહ' બની ગયો. અને અસલી મિસરી પ્રજા ન રહેતાં, બેળસેળવાળી, વર્ણસંકરી, સંસ્કારવિહીન, સાહિત્યહીન, કલાહીન એક માનવ-મેદની થઇ ગઇ. આરબા સૈકામાં મિસર બગલાહ અને દમાસ્કસના ખલીફાને હાથ પડ્યું: પછી ટયુનીસના ફેલીમાઈટ રાજાઓના પંજામાં મહાયું. પછી ૭ સૈકા સુધી મામલ્યૂક નામના ચેતરગી ગુલામ રાજાઓને અધીન બન્યું. એ લડાયક રાજવંશે મિસરીઓને કેવળ ગુલામો તરીકે જ ઉપયોગમાં લીધા. એ કૂર અને લોહીતરસ્યા બલીમો હતા, છતાં પણ તેઓને કલા પર પ્રીતિ હતી, અને તેઓએ બધાવેલી મહાન મસ્જીદ આજ પણ મિસરના પાટનગર કેરોમાં ઉચ્ચ સ્થાપત્યના નમૂના રૂપે ઉભી છે.

પત્ની સર્વલક્ષી વર્ક માત્રાભ્યના ઓછાપા'એ અમાગી દેશ પર હિતર્થા ઇ મ ૧૫૧૭ની અદર સેધીમ નામના શાહે મિસર પઞ ચડાઇ કરી દગાથી મામ્લૂકાની હજારોની મખ્યામા કતલ કરી વર્ક મતાનો દાર પડવાની માથે જ દસા પોતાની પાખો ફફડાવી હુડી ગઇ વર્ક ગજના પ્રતિનિધિ સૂચાઓ-ક જે 'પાશા' નામથી ઓળખાય છે-તે એક પછી એક, ચિત્રપટ પરની આકૃતિઓની માફક પ્રજને પોતાની એડી તલે કચડતા કચડતા, બબ્બે ને ત્રણ ત્રણ વર્ષે ચાલ્યા ગયા. ફરીનાર વર્ક મતા દોલી પડી, મામ્લૂકાનો તારો ચડ્યો, અને ઇ મ ૧૭૭૧મા અની બે નામના સમર્થ ગુલામ-સરદારે વર્ક 'પાશા'ઓને બચકા બધાવી દગિયાપાર રવાના કરી દીધા

એ રીતે મિમરી દિલ્લુદ્દ હેરમીમની બવિખ્ય-વાણી સાચી પડી કે

“ઓ મિસર ! મિસર ! તારા ધર્મ વિરેની તો લોહિા નહિ માને તેડી અસ્પષ્ટ વાતો જ રહેશે અને ખીજા ગહેશે પત્થગમા ક્રાતરેયા શબ્દો સીથીઅન, હિન્દી અથવા અન્ય ક્રાઇ જ ગલી પાડોસી આવીને મિસરમા વાસ કરશે દેવતા સ્વર્ગે પાછા સચ-રશે, અને દેવો વિનાની, પુરુષસિદ્ધો વિનાની છુ બેરાન બની જઇશ ”

મિસરનો નવજન્મ

મિસરના વર્તમાન પાટનગર 'કેરો નગર'ને સ્ટેશને હત રતો પ્રવાસી એ સ્ટેશનના યોગાનમાં એક પ્રતિમા નિહાળે છે : મુખાકૃતિ મનુષ્યની અને ચરીરનો ધાટ મિંદુલ્યને મળતો, એવા આકારની એક સ્ત્રી-મૂર્તિ, યુગયુગોત્તર ધ્યાન ધરતી, કેં કેં યુગપક્ષડાઓને પોતાની આંખો મામેથી પધાર ચતા નિહાળતી, અખોલ, અર્ધનિદ્રિત, ઉદાસ, અને વિચારમગ્ન કોઈ મહામાયાની માફક આરે ધગતું આસન વાળી, અકલ, અદલ, અચલ લાવે બેઠી છે, અને એની બાલુમાં એક બીજી સ્ત્રી-આકૃતિ ઉભી ઉભી, જાણે કે એને એની જુગલુની ઉદામીનતામાંથી ઢંઢાળીને જગાડી ગદી હોયની એરી હાથથી લાય લંબાવી ઉભેલી છે. એક છે મિસરજામિની પ્રતિમા, ને બીજી છે મિસરી પ્રજાના પ્રાણુની મૂર્તિ : The Spirit of Egypt. આ પ્રતિમા-યુગલને અત્યારની મિસરી પ્રજાએ વર્તમાન મિમરની લાવ-મૂર્તિ તરીકે દ્રષ્ટ્યું છે ને કેરો નગરના પ્રવેશદ્વારમાં જ ખડું કર્યું છે. અજન્મ વાત છે કે અર્વાચીન મિમરને પ્રાચીન મિસરી મંદૃતિ સાથે ઠગો મંબધ ન હોવા છતાં એ દૂરદૂરના ગેખી જૂતકાળે સર્જવેલી અને મિસરના વિચાળ ગણની એકાન્તે બેચારેલી આ રશીન્સ (સ્ત્રીમુખી સિદ્ધાંત)ને જ નૂતન મિમરે પોતાની નવલ જાગૃતિના પ્રતીક રૂપે સ્વીકારેલી છે.

પોતાની આ રાષ્ટ્રદેવતાને નવ-મિસરનો હાથ ઢટાળી ઢટાળી જગાડે છે. જડતામાં મૂર્છિત પડેલી અથવા હતાશા અને દરિદ્રતાને ભારે થકિલી પોતાની ભાગ્યવિધાત્રીને નવા આદર્શો, નવી ભાવનાઓ અને નવી સંસ્કૃતિના પંથ પર પગલાં માંડવા નૂતન મિસર-મૈયા દોરીઆર બનાવે છે. એટલે કે મિમરી પ્રજાનો નૂતન યુગ, અર્વાચીન યુગ, નવભાવનાએ નીતરતો યુગ આરંભાય છે.

એ આરંભ ક્યારે થયો ? ક્યાં ક્યો ? નવ-જાગૃતિની આશા સંચાલનનાર અને આત્મગૌરવની વેદના જન્મનાર એ હાથો ક્યા ક્યા હતા ? ક્યારે ક્યારે એ નવ-પરિવર્તન કરાવનાર પંજાઓ મિસરને અડકી ગયા ? મિસર કઈ પળેથી અર્વાચીન દુનિયામાં દાખલ થઈ ગયું ? એ ઇતિહાસ તપાસીએ :

નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ

પ્રથમ આવે છે નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ. પોતાનાં જાણિમ રાજ-રાણીના લોહીમાં જ્ઞાન કરીને આખા યુરોપ ઉપર “સ્વાધીનતા, સમાનતા અને બંધુતા”નો નવ-મંદેશ આપનાર ક્રાંતિકાર ક્રાન્ત દેશનો મોહત્યો, પૂર્વની દુનિયામાં નવા વિચારોની જ્વાળા લઈ મળગતા તારાની માફક ઝબકતો એ ઉતરે છે. પ્રજાસત્તા ને લોક શાસનના વિચારોની વરસતી વાદળોમાં જેવી નેપોલીઅનની સેના જ્યાં જ્યાં ગઈ હતી ત્યાં ત્યાં નવી ભાવનાઓના અંકુરો ધુટી નીકળતા હતા. એ મિસાલે આઢી એ મિસરમાં જ નહિ પણ તુર્ક સામ્રાજ્યના જુવન-દાવાનજે બળી ખાખ થયેલા અનેક ખ્રિસ્તી મુલકોમાં વરસવાની નેપોલીઅનને મહેજ્જા હતી. એટલે તુર્ક સત્તાએ સૈદ્યો મુધી જે ન કર્યું તે આ યુવાન ફાર્સીકન સરદાર ચોડા મહિનામાં જ પતાવી નાખે છે. પીરામીડોને ચરણે ૪૦ હજાર ફ્રેન્ચ યોદ્ધાઓને ઉતારી, વીસ હજાર માન્યુફાના લોકો ભાટી એ મિસરમાં થએ છે. અને નજર કરે છે કે મિસરી સંસ્કૃતિની મરાલ ઓવવાઈ ગઈ હતી, દેવો અદૃશ્ય થયા હતા, મિસરી ધર્મગ્રંથ ગૂમ થયો હતો, કબરો પરના શિક્ષા-લેખોની ભાષા ઉચ્છવનાર કાઈ નરોત્તું, જેનાં સ્મારક બનીને

શતકોબૂતી આંધકામે ઉભેલાં તે રાજ્યોની સ્મૃતિ સુદાં પણ રહી નહોતી, મશાલ પેટાવનારાઓ જ અધારે ગાથાં ખાતા હતા, અને 'ફ્રેન્ચ' રાજ્યોના આખા દેશ ઉપર વિસ્તૃતિનું કાળું પડ કઢનની માફક ઢંકાઈ ગયું હતું. એવા મિસરને માટે નેપોલીયન નવો અરણ્ય લખને આવે છે. પોતાની વિશ્વવિજયી યડાઈમાં એ વીરપુરુષ દારૂગોળાની સાથેસાથ જ્ઞાનીઓને, ભાષાના ધુરધરોને, પૂરાતત્ત્વના ચુનંદા અભ્યાસીઓને પણ લેતો આવ્યો હતો. એણે આવીને મિસરી સંસ્કૃતિના વાચાહીન રાજને વંદના દીધી. પ્રજાને એ જાહેર કરે છે કે હું ઉદાર યુરોપી સંસ્કૃતિનો મીશનરી બની આવું છું. ઇસ્લામનો હું વિરોધી નથી. મારા સમગ્ર સૈન્ય સાથે ઇસ્લામ સ્વીકારવા તૈયાર છું. મામ્મુકા અને વર્ક પાદશાઓના પંજામાંથી મિસરને મુક્ત કરી વિપ્લવના માર્ગે મૂકવા અને મિસરની દટાએલી વિદ્યાનો ઉદ્ધાર કરવા આવ્યો છું. એમ કહીને એણે પોતાના ૧૨૦ પુરાતત્ત્વવાદીઓને એક વિદ્યાલય ખોલી મિસરના ખંડિયેર ખોદવા લગાડી દીધા. જૂની શાસનપદ્ધતિની નવેસર રચના કરી. ભુમધ્ય સમુદ્ર અને લાલ સમુદ્ર વચ્ચેની સંયોગી ભૂમિ તોડીને એક નહેર (અત્યારની સુવેજની નહેર) ખોદવાની આખી યોજના હાથ લીધી.

અને ફ્રેન્ચ ખંડિતોને હાથ તો આખી મિસરી સંસ્કૃતિની એક આવી આવી પડી. નીલા નદીના મુખની નજીક એક ખંડિયેરમાંથી ઇ. સ. ૧૭૯૮માં ફ્રેન્ચોને એક સાક્રામ્બડસા કુટ ઉંચી અને ૧૮૬ ટન વજનની પ્રચંડ શિલા હાથ લાગી. એ શિલા પર ત્રણ જુદી જુદી ભાષામાં કાતરેલા ત્રણ શિલાલેખો દેખાયા. એક હતી ચિત્ર-લિપિ : બીજી હતી ચિત્ર-લિપિને જ મળતી આડી ઉભી લીટીઓની લિપિ : ત્રીજી હતી ગ્રીક લિપિ : નેપોલીયને એ તમામની તસ્વીરો ખેંચાવી સમગ્ર યુરોપના નામાંકિત વિદ્વાનો ઉપર મોકલી આપી. પૂજાવ્યું કે "આમાં શું લખેલું છે ?"

ગ્રીક ભાષાના અભ્યાસીઓએ ગ્રીક લેખ ઉકેલીને દીધું કે એમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૧૬૫ વર્ષ પર રાજા પ્તોલેમી પાંચમાની

મંવતરી ઉજવવા માટે મિસરી પુરોહિતોએ બહાર પાડેલા આદેશ ફાતગએલો છે. પરંતુ ખીજ બે લેખોમાં થું હતું? એ નિગૂઢ ભાષા કઇ હતી? ભાષાશાસ્ત્રીઓ મથવા લાગ્યા. શિક્ષા તો નેપોલીઅનની પાસેથી વિન્યવત અંગ્રેજ મત્તાએ કબ્જે લીધી હતી. પરંતુ તસ્વીર ઉપરથી મથન કરીને એક શામ્પોલીઅન નામના ફ્રેન્ચ વિદ્વાને શોધી કાઢ્યું કે ખીજ બે લેખો પશ્ચુ એકની એક પુરોહિત-આરાના જ તર્જુમા છે.

એ શોધથી જગતભરમાં સનમનાની છવાઇ ગઇ. શામ્પોલીઅને એ લેખ પરથી આખી ચિત્રવિધિ ખેસારી લીધી કે જે ચિત્ર-લિપિમાં મિસરના અપરપાર રિવાજો, ચેપીંગ્સ નામના પરખીદીઓ, અને સખ્યાબધે અન્ય પ્રાચીન લખાણો લખાએવાં પડ્યા હતા. શુદ્ધ ભાષા હાથ આવી ગઇ એટલે તો કમરો ને પીરાગીડો ઉઘડવા લાગ્યા, લખાણોના અલ્પિશુદ્ધ મૂલ્યોના તર્જુમાઓ મથા લાગ્યા, અને પરિણામે પાચ-માત હજાર વર્ષના મિસરી ઇતિહાસ પરથી નિગૂહતાનો પડો ખમી પડ્યો બાલ-કથાઓમાં આવતી નજવા નગરીમાં જેમ અમૃતની અર્જવિ જાહતાં તમામ નિર્જીવ પડેલાં પ્રજાજનો દલન ચલન કરવા લાગે તેમ આ ભાષા-શાનની એકજ પુકે મિસર પોતાની ગળેજ તવારીખ ખોલી ઉઠ્યું આજે મિસર વિષેની જીણામાં જીણી હજારો વર્ષની જૂની પિઠાન જાણે ગઇ કાલના કાંઈ પ્રસંગ જેટલી જ તાજ પાની રહી છે તે આ ફ્રેન્ચ વિજેતાનો જ પ્રતાપ છે એના હાથમાં મિસર પડ્યું ટોત તો પુનરુદ્ધારની આશા હતી

પરંતુ નેપોલીઅનનો મુક્તિધ્વજ મિસરમાં શેપાય, એ બ્રિટિશ રાજ ચલાવી લે તેમ નહોતું નેપોલીઅનની આખ દિન્દ ઉપર હતી ફ્રેન્ચ વિધ્વનના મદેશા હરતખંડને કિનારે ઉતારી અંગ્રેજ સત્તાનો એને નાત દરાવવો હતો દીપ્ત અને મરાઠા-ખન્નેની સાથે એનો પત્ર વવહાર ચાલતો હતો. તર્જુ બિટને વર્કનિ ઉસ્કર્થ નેપોલીઅને એ ખન્નેની સાથે જમીન પર તેમ જ જળમગમગમાં પણી દકકર લીધી છતાં આખરે નેપોલી-

અનને છ. સ. ૧૮૦૧ના જૂનમાં મિસરનો કિનારો ખાલી કરવાની ફરજ પડે છે. તુર્કને મિસર પાછું કબ્જે કરાવી અપાવવાને બદલે મિસરમાં પેસી ગયેલું સિટીય લશ્કર પણ છેક ૧૮૦૩માં બહાર નીકળે છે.

મહાવીર મેહમટઅલી

આ રીતે ઘણા કાળથી પરવશ પડેલી વર્ણસંકરી મિસરી પ્રજાને પ્રજાભાવની પ્રથમ લઠરીઓ આપી જનાર તો નેપોલીયન લેખાય છે. પરંતુ નૂતન મિસરનો-નિરાળા મિસરનો સ્થાપનાર પુરુષ તો હવે આવે છે. વિજ્ઞાનીના સખકારાની માફક એક વિજ્ઞેતા વાદ્યધેર્યા મિસરી આકાશમાં દેખાય છે. એતું નામ મેહમટઅલી : આલ્મેનીઆનો એક ઇસ્લામી નૌજવાન : તુર્ક સેનામાં એક ટુકડીનો સરદાર હતો. તુર્ક સસ્તનતનો પ્રતિનિધિ બની બેસીને એ મિસરમાં રોકાયો. અને અલ-અઝહર નામની મિસરી વિદ્યાપીઠના હિલેમાએ, તુર્ક સુલ્તાનના દાતના કચકચાટની સામે જ આ મેહમટઅલીને મિસરનો 'પાસા', બહોર કર્યો. તુર્ક ૧૮૦૭ની અંગ્રેજ ચડાઇ વખતે એ ભુવાન વિજેતાએ બલિમ મામ્લુકોના મદદગાર અંગ્રેજોને નામેશી-બરી હાર આપી, સાડાચારસો અંગ્રેજ મૈનિકોનાં માથાનાં તોરણુ લટકાવ્યાં અને અંગ્રેજોને સધી કરવાની ફરજ પાડી, અંગ્રેજો સાથે મળી ગયેલા મામ્લુકોના ૫૦૦ સરદારોને ફેરોના કિસ્તામાં કાપી નાખ્યા અને એ સરદારોના હુલારે અનુયાયીઓની પાટનગરની ખુશ્લી બળરોમાં કતલ ચલાવી. આખા મિસરમાં ત્રાસ અને રોહતની સનસનાડી હતી. મિસરને ચતકો સુધી લોખંડી એડી તળે ચઢી રાખનાર મામ્લુકોની લડાયક ક્રામનો અંત આવી ગયો. તત્વારથી રાજ કરનારાનો તત્વારને ઝટકે જ નાશ થયો. પરંતુ એ ક્રામ પૈકી અદાર વર્ષની હિમ્મર નીચેના તમામ બાલકોને મારી ન નાખતાં લશ્કરી તાલીમ આપી પોતાના શુરવીર સુભેદ્ય બનાવી ચતુર મેહમટઅલીએ એ બલિના વીરત્વને હાથ કરી લીધું, અને એ ભુવાન મામ્લુકોએ જ મિસરના

સીમાડાને સામે પાર મેહમદઅલીની દાક બોલાવી દીધી. એણે સૈન્યો ગલાત્યાં. મહાન લડાઈઓ લડીને મિસરના સીમાડા વિસ્તાર્યાં. આસપાસની ખ્રિસ્તી તથા દુસ્લામી દુનિયાને ધૂળવી દીધી. અને આંતર્વહીવટમાં જે કે એક બાલુથી એણે મિસરી ફિલાહને પોતાની લડાઈઓનાં લખલુટ ખચેને પહોંચી વળવા માટે સારી પેઠે નીચોવી નાખ્યો, છતાં બીજી બાલુ એણે પ્રજા પર અપૂર્વ હિપકારો કર્યાં. એ હિપકારો આ પ્રમાણે છે :

સૈદાઓ થયાં. મિસરી ફિલાહો કેવળ જમીનના ભાડૂતો હતો, જમીન ફક્ત મિસરી રાજસત્તાની જ કુલ માલિકીની હતી, ફિલાહ તો રાખ્યો રહે ને કાઢ્યો જાય એવો હતો, એક પછી એક રાજવંશે આવી આવીને પોતપોતાના ખાનગી કબ્જામાં જમીનો ભેળવી દીધી હતી, રાજના ખજાનામાં તેઓ એ મોટી મોટી જગીરોની જમીન મ્હેસૂલનો કરો ભાગ નહોતા આપતા, અને રાજખર્ચને પહોંચી વળવા માટે એ ખેડૂને જ નવા કરવેરા વડે નીચોવી લેવામાં આવતો હતો.

એ અંગત જગીરો અને રાજ્યની જમીન વચ્ચેના કાળજૂના શુભવાડાને મેહમદઅલીએ એક જ ઝટકાથી છેદી નાંખ્યો. મામ્લૂક પાયાઓએ ઝૂંટવી ઝૂંટવીને પોતાની કુટુંબની માલિકી કરી લીધેલ તમામ જગીરો એણે ખાલસા કરી, અને બાકીની જમીન ઉપર રાજનો અમલક સ્થાપિત કર્યો. મિસરની આખી ખેડાણ જમીનની માપણી કરાવી, દરેક ફિલાહને જમીનના ઠસ મુજબ તથ્યમાંથી પાંચ એકર જમીન સદાને માટે સુમત કરી દીધી. ગામડાં, તાલુકા અને જિલ્લા, એવા દેશના વિભાગો પાડી દરેક ગામ પર 'ઓમ્દેહ', દરેક તાલુકા પર 'મામૂર', ને દરેક જિલ્લા પર 'મુદીર', એવા અધિકારીઓ નિયુક્ત કર્યાં. નીસા નદીના બંધો બંધાવી, મિસરની વેરાન પડેલી જમીનને એણે વાવેતર લાયક બનાવી, નીલામાંથી નહેર કાઢી આલેકઝાંડ્રિયા નગરને બંદર બનાવ્યું, ને પોતે નિરક્ષર હોવા છતાં, પાશ્ચાત્ય શિક્ષણની મદદતા સમજીને પાશ્ચાત્યોની મદદથી મિસરમાં તળીબી

વિદ્યાની શાળા ખોલી, બીજી શાળાઓ પણ ઉઘડાવી, અને પોતાની પ્રજાનાં બાલકોને પોતાને ખર્ચે પરદેશ બહુવા મોકલ્યા. યુરોપી લોકોને પણ પ્રવાસ તેમજ વહુજ વેપાર માટે મિસ્ત્રમાં આવવા પ્રોત્સાહિત કર્યા, અને નેપોલીઝન પોતાની ચડાઈ માથે ફેંચી વિદ્યાનોને પ્રાચીન શોધો કરવા લાવેલો હતો તે વાતની પ્રેરણા ખેતી પોતે પણ સુદાન પરની ચડાઈમાં પોતાના પુત્રની માથે ફેંચી વિદ્યાનોને મોકલ્યા હતા. મુએઝની નહેર ખોદવા માટેના ધિરીય મનોરથમાં એણે સંપૂર્ણ રૂમ લીધો હતો, છતાં ઉત્તરાષ્ટ્રને અંગ્રેજોની ચોળનાઓમાં પોતે ન સડોવાઈ ગયો. એણે દૂરદેશી વાપરી અંગ્રેજોને મિસ્ત્રમાં રહેવે બાંધવાની ગળ પણ ન આપી. નવા મુજના દરેક વિચારને અંતરમાં સ્થાન હતું.

મિસ્ત્ર માટે તો એનો પ્રેમ એક આકાશના નેટલો હતો. “મારે રૂમ હજાર છંદગાનીઓ હોય, તો તે તમામને મિસ્ત્ર હાથ રાખવા હું હોમી દર્શ.” એ એના શબ્દો હતા. અલખત, એ જન્મે વિદેશી હોઈ મિસ્ત્રને રાષ્ટ્રભાવના ન આપી શક્યો, મિસ્ત્રી ભાષા સુદાં શીખવાની એણે પરવા ન કરી, (પછી ઉત્તરાવસ્થામાં લોકોના અરજ-હેવાલ ખતે સાંભળવા માટે ભાષા બહુ લીધી હતી), તેમ છતાં તુર્ક સત્તાનતના બલિમ મુસાફિરો જેવા પાસાઓની પક્ષટાતી આલિફીમાથી એણે મિસ્ત્રને મુક્ત કરી, તુર્કીથી મિસ્ત્રને મોટે ભાજે સ્વાધીન બનાવી, મિસ્ત્રને અલામદું સ્થાન કરાવી આપી, ઉછરતી મિસ્ત્રી પ્રજાના પ્રાણમાં સ્વદેશ માટેનો એક એવો ગર્વ ઉત્પન્ન કરી દીધો, કે જે ગર્વમાં અભ્યાગની રાષ્ટ્રભાવનાનાં શૂંડાં બીજ રહેલાઈથી રોપાઈ ગયા હતાં એવું મનાય છે.

મેહમદઅલીનું મોટામાં મોટું કાર્ય એ હતું કે એણે, પોતે :પરદેશી હોવા છતાં તથા મિસ્ત્રી પ્રજા મૈકાઓ થયા પરવશ, નિર્વોધ અને બીનવડાવક રહેલી છતાં એ જ પ્રજામાંથી દેશી સૈન્ય ઉભું કર્યું. તુર્કી અને બીજાં યુરોપી રાજ્યોની લોલૂપતા વચ્ચે મિસ્ત્રને છવતું રાખવા માટે એક બળવાન મૈન્યની જરૂર તો દેખાતી જ હતી. એટલે પ્રથમ મેહમદઅલીએ પોતાના પર-

દેશી આદ્યેનીઓને તેમજ મામલુકોને જળવવા માંડ્યા. તેઓમાં એ ન હોયો. પછી સુદાનથી હજારો લોકોને જોરાવરીથી તેડાવી મિસરમાં તાલીમ આપવા માંડી તેમાં પણ એ હતાથ થયો. આખરે એણે મિસરી કોલાહોને હાથમાં લીધા. એ કાયરોને પકડી પકડી, બેડીઓ પહેરાવી, બંદીવાનો બનાવી, થોડાં વર્ષ બધી દયામાયા વેગળા મૂકી એણે ફ્રેન્ચોને હાથે તાલીમ આપાવવા માંડી. આખા દેશ પર ફરજિયાત ભરતીનો કારડો ફેરવ્યો. આ પ્રયોગે હજારો બેકુતોના બ્રાથુ લીધા ખરા, પરંતુ આખરે એ નિશ્ચેતનોમાંથી એક એવી ખમીરભરી સેના ખડી થઈ કે જેણે પોતાના સૈકાઓ-જૂતા તૂટી જાલિમોને યુદ્ધના મેદાનમાં તથુ તથુ વાર હરાવી તૂટીને તાલ્લુબ કર્યું. ઇ. સ. ૧૮૨૩માં જે ફોજ ૨૦ હજારની હતી તે ૧૮૨૬માં વધારી ૯૦ હજારની બનાવી; ૮ મનવારો, ૧૫ ફીગેટો અને ૧૨ હજાર નાવિકાતુ' એક નૌકા-સૈન્ય સર્જી કર્યું.

૧૮૨૬માં એણે પ્રજાને 'બધારણુ' જેવું પણ થોડુંક કરી આપ્યું: એક પ્રધાનમંડળ, એક પ્રીવી કાઉન્સીલ અને એક કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટ (દીવાન)ની સ્થાપના કરી. એ રીતે મિસરી પ્રજામાં અસ્મિતાતુ' પ્રથમ બીજારોપણુ કરનાર મેહમદઅલી બન્યો. મેહમદઅલી તો પૂર્વેના નેપોલીઅન' નામે પંકાયેલ.

પરંતુ મિસરની આ રાષ્ટ્રપદ્ધતિ આખા યુરોપમાં અન્ય કોઈની નહિ પણ એક ખિટનની આંખમાં ખટકવા લાગી, પૂર્વ દિશામાં, હિન્દની પાડોશમાં, અને દરિયાઈ કિનારા પરને આવે નાણુક રચણે એક બલવાન રાષ્ટ્ર માથું ઠાઠી ખડો થાય તેમાં ખિટને પોતાના શાસન-વિસ્તારના માર્ગ પર આડખાલી દીડી. એના નાશની તકની રાહ જોવાતી હતી. કમલાગ્યે એ તક અકોળેને ખુદ મેહમદઅલીની જ બેલગામ મહત્વાકાંક્ષામાંથી સાંપડી. એણે અતિ લોભને વશ બની ચીરીઆ પણ તૂટીના હાથમાંથી પડાવી લઈ મિસરના સામ્રાજ્યમાં મેળવી દેવાના ઉધામા આદ્યો. ખિટને તૂટીને ચેતાવી, એની સહાયે પોતાનો કબ્જો મોકલી મેહમદઅલીના રાજલોભને રુધી લીધો. ઇ. સ. ૧૮૪૧માં એને તૂટી સાથે

સંધીમાં ઉતાર્યો. કરારની અંદર આટલી ક્લમો નક્કી થઇ. (૧) મિસરની આંતરિક સ્વાધીનતા (૨) કોન્સ્ટાંટીનોપલની મંજૂરીની શરતે મેહમટઅલીના વંશના સહુથી વચ્ચે મર્દ વારસને મિસરની શાસન-સત્તા. (૩) વર્કીને ભરવાની ખંડણીની મુકરર રકમ. (૪) લશ્કરની સંખ્યામર્યાદા માત્ર ૧૮ હજાર, ને તેમાં ઉંચા ફરજી પર કેવળ વર્કી રાજવંશી વર્ગના લોકોની જ નીમણુંક; ને તે પણ વર્કે સુસ્તાનની મંજૂરીની શરતે.

આ ઉલ્લા કરારે મિસરી લોકસત્તાના યુગને જોર કરતો રાહી દીધો. એને રાજદારી પરાધીનતામાં રહેી રાખ્યું. પરંતુ અંગ્રેજ પરિવળ અને કાવાદવાની સામે મેહમટઅલી લાચાર બન્યો. એને દેહે છુટ્ટાપો પણ દેખાવા લાગ્યો. આધુનિક મિસરનો એ લાચરનિર્માતા, એક પાક મુસ્લીમને જાજે તેવું વિલાસરહિત વિશુદ્ધ જીવન શુભરી, અને છતાં ઇસ્લામી ધર્મઝનૂનને કદાપિ પણ પોતાનું રાજદારી હથીઆર બનાવ્યા વિના, ઇ. સ. ૧૮૪૬માં મૃત્યુ પામ્યો. પગખી શિખ વીર રણજીતસિંહે જેમ હિન્દના નકશાને નિહાળતાં નિહાળતાં ભવિષ્યવાણી લાખી હતી કે “આખો નકશો લાક્ષ થઇ જશે” તેમ મેહમટઅલી પણ આગાહી કરતો ગયો કે “કાઇકે દિવસ ઈસ્લાંડ, વર્કી રાજ્યની લૂંટના પોતાના હિસ્સા તરીકે મિમરને ઉઢાવી લેશે.” એ ભવિષ્યવાણી સાચી પડી છે.

મોરોક્કોથી લઇ વર્કી સુધીના સાગર-તીરની પટ્ટી પર મેહમટઅલી સરખો કોઇ નરવીર હજી થયો નથી, અને આખી યુરોપી દુનિયાને એક વાત તો હજી પણ વિસ્મય પમાડી રહી છે કે મિમરનો રાષ્ટ્રપ્રાણ તો જો કે ઉલ્લા મહાયુદ્ધના સમયમાં જાગ્યો, છતાં એવું એક, અખંડિત અને અજાયબું પ્રગપદ તો તે પૂર્વે છેક એક સો વર્ષ ઉપર એક વિદેશીની અંગત મહત્વાકાંક્ષામાંથી રોપાઇ ગયું હતું. વર્તમાન મિસરી પ્રગપદે પણ પોતાની વર્તમાન નવજગતિનો પ્રગમપહેલો ઉત્સવ પોતાના આ રાષ્ટ્રનિર્માતાની શતાબ્દી ઉજવીને જ કરેલો હતો.

યુરોપી પ્રજાઓના ફાંસલામાં

અબ્બાસ

સૈ કેઓ સુધી મિસરની જાતીએ ચડી બેસનારા એ પર-
દેશીઓ-એ મામૂકી, સીરકસીઓને ને તુર્ક પાશાઓ-
તમામને એક પછી એક સાફ કરી નાખીને મેહમદઅલીએ એક
સુદ્ધ સ્વાધીન રાજ્ય પોતાના વંશજોના હાથમાં મોપ્યું. એ
વંશજોમાં પિતાની કુરદેશીનો વારસો પણ જે સાથેસાથ
ઉતર્યો હોત, તો તેઓ મિસર દેશને પિતાની એકદમ્બુ એશિયાઈ
શાસનપદ્ધતિમાંથી ધીરે ધીરે યુરોપી લોકશાસનની પદ્ધતિને મહા-
પથે ચડાવી શકત. એમ થયું હોત તો મિસરને યુરોપી પ્રજા-
ઓની હિત-જાળમાં અટવાઈને અત્યારે જેમ તરફડ્યું પડે છે
તેમ ન પડત. પરંતુ પિતાનાં આદર્શ પૂર્ણ કરી શકે તેવો પુત્ર
છપ્પાહીમ તો સંગ્રામમાં સૂતો હતો. એટલે મેહમદઅલીનો તાજ
છપ્પાહીમના પુત્ર અબ્બાસના શિર પર ઉતર્યો. એ એકાન્ત-
પ્રેમી અને અકળ ઉડાણથી ભરેલા પાશાએ પિતાની રથપેલ
શાસનનીતિને ફવળ વિચારથી પ્રેરાઈને ઉપી વાળા. એણે પર-
ધર્મીઓ પ્રતિ કંટાળો પ્રગટ કરી યુરોપી અધિકારીઓને રૂપસદ
આપી, યુરોપી શિક્ષણ આપતી શાળાઓને તાળાં દીધાં, યુરોપી
વ્યાપાર તેમજ હુન્નરોને યુરોપી સત્તાઓના પરિભળના ફાંસલા
માંના, ઉધાડી રીતે તો એ તમામ યુરોપી કાલકરારોને ઠોકરે ન

મારી શક્યો, પણ યુરોપી લેક્ટિને અપાએલા વ્યાપારના ઇનરા, યુરોપી લેક્ટિનાં કારખાનાં, વગેરે તમામ એણે રદ કરી નાખ્યાં. આટલાં પગલાં લેવામાં તો એણે કદાચ દૂરદેશી બતાવી. યુરોપી પરિબળનો દગલબાજ પગપેસારો આવતી કાલે મિસરને મારી નાખવા બેઠેલો જોરાવર બની જશે, એવું લાવી અબ્યાસની ઝીણી આંખોએ સ્પષ્ટ વાંચી લીધું; અને યુરોપી અગ્રહણે નાબૂદ થતાં જ મિસરના ફેલાહોને પોતાની નીપજની વસ્તુઓ અબ્યાધિત ખત્રારમાં વેચી સારી કમાણી રળવાનું સુખ પ્રાપ્ત થયું. ખીજા બાળુ એના મહુમ પિતાએ મુદ્દા છતવાના મહાલોભને વશ બની જે જાળ્યર લશ્કર ફેલાહોનાં લોહી નીચોવી નીચોવી નલાબુનું હતું, એમાંથી ઘટાડીને અબ્યાસે ૯ હજારની સંખ્યા કરી નાખી તેથી પણ ફેલાહોને રાહત મળી. પિતાએ જે જાહેર બાંધકામોની અમર્ણદ યોજનામાં ફેલાહોને વેડ કરાવી પીસ્યા હતા, તેને પણ મુક્તવી રાખી અબ્યાસે ફેલાહોની કુવા મેળવી. પરંતુ આટલા વિઘાતક કાર્યક્રમની પાછળ એના હૃદયમાં રચનાત્મક યોજના શી શી રમી રહી હતી તે સમજવાનો તો સમય જ ન રહ્યો. પાંચ જ વર્ષની અંદર અબ્યાસનું, ખુદ એના જ રાજમહેલમાં ખૂન થયું.

સૈદ

અબ્યાસે ખાલી કરેલા તખ્ત પર આવનારા નાનેરા બાઇ સૈદ એક બાળુથી શાસન સુધારીને ખજાનામાં હલોહન બરકત ભરી દીધી ખરી. નીલા-તીરની તમામ જમીન ઉપર એકતોને ગાલીકી હક્ક આપી દઇ, એક ફેકન (એકર) દીઠ ફક્ત ચાલીસ રૂપિયાસર જેવો નજવો જ કર કરી નાખીને, પીત વાવેતર માટે તેમજ વહાણવટા માટે નહેરોનું સમારકામ કરીને, રેલ્વેનો વિસ્તાર વધારીને, અને સીરકાસીઅન પાસાઓની વેહીમારના પંજમાંથી ફેલાહોને

મુક્ત કરીને મિસરી રાજપ્રભને તેઓએ અગાઉ કદાપિ ન દોઢેલી એવી સંપત્તિની છાંજો બતાવી ખરી. રાજની મહેસૂલ તો ફક્ત ૪૦ લાખ પૌંડની જ હતી, પરંતુ તેની વસૂલાત અટપટી હતી. તેને બદલે નવી સરતી ને સરલ વ્યવસ્થા મેદ રાજ્યએ કરી નાખી ખરી. ફેલાહોને માટે એ ‘સુવર્ણયુગ’ લેખાયો ખરો. ઉપરાંત એણે ‘યુલામી’ના વેપારનો પ્રતિબંધ કરી માનવતાને ખાતર લાખોની રાજમહેસૂલ ત્યજી દીધી, શારીરિક ત્રાસની સજા રદ કરી, ફરજિયાત લશ્કરી બરતોને તિલાંજલી દઇ ફેલાહોના સંતાપ શમાવ્યા. પરંતુ બીજી બાજુ પિતાની દુરદેશીને ન પિજાની શકનાર એ પુત્રે રાજ્યના ઇન્કારા કાઢી નાખી, આંતરિક જગાત ઉગાડી લઇ, વિદેશીઓને ફેલાહ નવા દહો આપી વિદેશી વ્યાપારને વધારવાનું તેમજ ફેલાહોને ઝીક વ્યાજખાઉઓના હાથમાં ફસાવવાનું શુરું પરિણામ આપ્યું. ૧૮૫૭ના બળવા સમયે બ્રિટીશ લશ્કરને એણે હિન્દમાં ઉતરવા માટે મિમર સોંપરવું પસાર થવા દીધું. બ્રિટનને બેન્ક ખોલવા દીધી. એજ રીતે પિતાની દુરદર્શિતાને સમજ્યા વગર અંગ્રેજોને ફેરા-આલેકઝાંદ્રીઆ વચ્ચે રહેવે બાંધવા આપી અને ખાસ કરીને મિમરી સ્વાધીનતાને ફફનાવવાની કબજર સમાન એ સુએઝની નહેર ખોલવાનો પટો ક્રાન્સને આપ્યો. આલીસ વર્ષો સુધી (૧૮૮૦-૧૯૨૯) મિસરને અંગ્રેજ કબ્જામાં ઝકકનારી તોય તે આ સુએઝની નહેર છે, એ થી રીતે થયું તે આગળ સમજશે. પણ બોળા મેદે અભણણે ને ભયા ધરાદાથી નિમત્રેવી આ મિસરી આફતને નજીક આણનાર માનવ તો હવે આવે છે. એનું નામ ઈસ્માઇલ । સૈનો એ ભત્રીજો.

ઈસ્માઇલ

ઓર્ચિટો જ ઈસ્મતનો સિતારો. ઉલ્લ થવાથી તખ્ત પર આવી ચઢનાર આ ઈસ્માઇલ અસન તો નીલાના ઉપરવાસની બહોળી જગીનનો માલીક હતો, યુરોપી જગતમાં સદાનાં જુગાર ખેલતો,

લક્ષ્મીનો અત્યંત લોભી હતો, રાજમહેલો, રંડીઓ, મહેરિલો ને મહિરાનો લગત હતો. વિલાસપ્રિયતા એની નસેનસમાં હિતરી ગઈ હતી. આવી દુર્ગંતતાએને એની પ્રકૃતિમાં રેડી દેનાર એની ક્રાન્સમાં મળેલી મોજાલી કેળવણી હતી. એ ખુશામદીઆ પાસવાનોથી વીંટળાએલા રાજાએ પોતાની ફનાગિરીને ચારે છેડે મોકળા મેલી દીધી. એક તરફથી ઉગાડિગીરીએ એને નીચોવવા માંડ્યું, એટલે બીજી બાજુએ એણે પણ પોતાના કપડભેર ખાલી થતા રાજ-ભંડારમાં પ્રજ્ઞનાં લોહીની નીકા વહેતી મૂકી દીધી. જેમ સહુ દેશોમાં બનતું આવ્યું છે તેમ મિસરમાં પણ બોળો ફેલાહ-એક જ એને નીચોવવો રહેલ લાગ્યો. ખેતી ઉપર જ ગુજરતા અને ખેતીનાં કષ્ટ ઉગાડીને જ સમૃદ્ધ થએલા એ ફેલાહો પર એકર દીડ જે ૪૦ જ પીઆરદરનો કર હતો તે એણે પરબારી જલંગ મારીને ૧૬૦નો કરાવી દીધો. મહેસૂલ ઉપરાંત એક પછી એક સાહબીસ ખીજ કરવેરા એણે પ્રજાની પીડ પર લાદી દીધા, અને ધર્માદાનાં મોદાંમોદાં ભડોળો જે પ્રજાહસ્તકના વહીવટમાં હતાં, તેને એક પછી એક કચકાવી લઈ પોતાના રંગરાગમાં વાપરવા માંડ્યાં. તે પણ વડી પડ્યાં. પછી એણે ચોપાસ નજર ફેરવી. નવી નીકા શોધવા લાગ્યો, ત્યાં તો એના પાસવાનોએ એને યાદ કરાવી દીધું કે “ખુદાવંદ! અત્યારે આ ફેલાહો શે દાવે પોતાની જમીનના રણીધણી યધ ખેડા છે? આપના પિતામહના સમયમાં તો તમામ જમીન ખેદીવની જ સ્થાવર મિલકત સમાન હતી.” આવી વિનાશ-કારક સલાહને વશ બનીને આ દ્રવ્યલોભી રાજાએ ધીરેધીરે ખેડૂતોની જમીન આંચકવાનો આદર કર્યો. ઉઘાડેછોમ ખાલસા તેમજ અન્ય છુપા ધાતકી ધણાને વડે પણ કબ્જે લીધી. પરિણામે થોડાંક જ વર્ષોની અંદર મિસરની એકંદર ખેડાણુ જમીનનો પાંચમો હિસ્સો-એટલે કે ૯ લાખ ને ૧૬ હજાર એકર-પોતાની અંગત માલીકાની બનાવી લીધો. એની ગણતરી એવી હતી કે ખેડૂતો પાસેથી ઉપાર્જન થતી મહેસૂલ કરતાં સોગણી વધુ આવક એ પોતાના ખાનગી વાવેતર વડે હિતવન કરી શકશે!

એણે જમીનને ફળદ્રુપ બનાવવા માટે લખલુટ નાણાં રોક્યાં. યુરોપથી અપરંપાર પૈસે યત્રો મગાવ્યાં. જમીન પર મોટા મોટા પગારે યુરોપી ઉપરી અમલદારો નીમ્યા. આખાં તે આખાં ગામડાંઓને-બધે તાલુકાઓને પણ એણે પોતાની જમીન પર વેડ કરવા રોકી લીધા. દારખાનાં ઉઘાડ્યાં, પરંતુ બધું નિષ્ફળ ગયું. એના આડતીઆઓએ એને ચોમેરથી ચૂસી લીધો. એની છુધાને અગ્નિ-કુંડ સળગતો જ રહ્યો અને વધુ વધુ ઈધન માગતો જ ગયો.

બીજી તરફ મિસરનો રાજવારસો પોતાના કુળનાં દરકાઈ જ્યેષ્ઠ મર્દને બદલે સીધી લીટીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર પર જ ઉતરે. એવો વંશપરંપરાગત હક્ક વર્કોના મુલતાનને હાથે કરાવી લેવા માટે અને અત્યાર સુધીના 'પાસા' નામક ઇલકાબને બદલે 'એદીવ'નો ઇલકાબ પ્રાપ્ત કરવા માટે એણે વર્ક રાજસત્તાને દેવાની વાર્ષિક ખંડણી ૩ લાખ ૨૦ હજાર પાંડને બદલે ૬

સુએઝની નહેરના શેરો ખરીદવામાં વપરાયા. બાકીનું તમામ દ્રવ્ય નિવાસ, લપકા ને સ્ટામાં ભક્ષાઈ ગયું.

બેહાલ ફેલાહ.

આ રાશ્ત્રસી રકમનું ફક્ત વાર્ષિક વ્યાજ જ ૪૦ લાખ પાંડનું ચડતું હતું. તે ઉપરાંત રાજવહિવટનું ખર્ચ તો જુદું હતું. આટલી ગંજાવર રકમ દર વર્ષે ઉભી કરવાનો બીનો એક પણ ઇલાજ નહોતો-સિવાય કે ફેલાહોને નીચોવવા. દરેક વર્ષનું મહેસૂલ વસૂલ કરવા હાથમાં ચાણુક લઈને નીકળતી વસૂલાતી ખાતાંવાળાઓની સવારીનાં એ દરેકો જોયાં ન જાય તેવાં કમકમાડી ઉપજાવનારાં હતાં. ચાણુકોના ફટકા વડે ફેલાહોના ખરડા ફાટી નાખીને તેઓનાં ઘરખારની ધરવકરી પણ કુંડાવી લેવામાં આવતી અને તે પછી પણ બાકી રહેલી લેતરી ચુકવવા માટે ફેલાહોને નાણાં ધીરનારા ગ્રીસ દેશના નિર્દય વ્યાજખાદિ સાહુકારોને વસૂલાતી અધિકારીઓ પોતાની સાથે જ ગામોગામ ફેરવતા. એ સમયની મામ્ય દરિદ્રતાનું ઠરણાજનક ચિત્ર આલેખતાં વીલ્ફ્રેડ બ્લંટ નામનો અંગ્રેજ પ્રવાસી પોતાની સગી આંખે દીઠેલી અવસ્થા વર્ણવે છે કે:-

“ હુસેબી લેણદારો પોતાના વ્યાજ માટે પોકાર કરે છે ને ફુકાળ ફેલાહોનાં દ્વારમાં જ ઉભો છે : એ દિવસોમા ખેતરોની અંદર માથા પર માધડીવાળો ફેલાહ તો શોધેા ય જડતો નથી સિયાળાની સરીર વીંધતી કંડીમાં પણ ફેલાહને સરીરે અડેક ફાટેલ કુકતા સિવાય અન્ય કશું લાકણ નથી. મામડાંના શેખોને પણ પહેરવા ઝબ્બા નથી મળતા. મહાલોની બજારોમાં બેસુમાર મામ્ય ઝોરતો એકડી યછને પોતાનાં હેલ્લામાં હેલ્લાં રૂપાનાં ધરાણાં તેમજ વસ્ત્રો પોતાના વ્યાજખાદિ ગ્રીક લેણદારોને વેચી રહી છે. કેમકે વસૂલાતી અમલદારો ચાણુક લઈને ગામમાં આવી પહોંચ્યા છે. પોતાનાં અગોની એજ ઉઘાડી કરાવી રહેનાર રાજમત્તાને કાપ દેતી દેતી આ અર્ધનગ્ન ઝોરતો પ્રવાસીઓની મનુખ પોતાના સંતાપો રહી રહી છે.”

ખીન્ને પ્રવાસી વેલેન્ટાઇન શીરોસ પણ મિસરમાં પોતાની નજરે નોંધેલાં પ્રજાદુઃખોની હારમાળા મુંચીને આ પ્રમાણે અર્પણ કરે છે -

૧. પોતાનાં ખેતરો છોડીને ખેડીવનાં તથા તેના માનીતા પાશાઓનાં વિશાળ ખેતરો પર વિનાયેસે કામ કરવા ઘસડાઇ જતો અધશૂખ્યો ફેલાહ.

૨. પાશાઓની જમીનોને પાણી પાવા માટે નીલાની નદે-રોને સદા બેઠી રાખવા ચાલુકને જોરે ફરજિયાત વેંક કરતો, કાદવ કાઢતો ફેલાહ.

૩. દૂર દૂર સુદાનના પ્રદેશમાં મોકલવાના લશ્કરમાં ભરતી કરવા માટે જોરજુલમથી જુવાન ખેડુતોને ભરતીનાં મધકા પર ઉઠાવી જવાના બદોબસ્તો, કે જેને મિસરી માતાઓ પોતાના નાજવાન ખેટાઓ ઉપર મોતની સજાઓ જ સમજતી, તેમાંથી રોકડ રકમ આપીને ઉગરવા માટે મિસરી કુટુંબો પાસે નાણાંનો અભાવ

૪. ત્રણ ત્રણ ને ચાર ચાર વખત એના એજ કરો હિંમરાવી વસૂલ લેવા માટે ફેલાહોના પગની પાનીઓ ઉપર “કુખ્પાશ” નામનો ચાલુક છડેચોક ફટકારવાની નિર્દય પ્રથા પૂર જોશમાં ચાલી રહી હોવા છતાં એક કુટી બદામ પણ ન આપી શકનાર ફેલાહોએ નાસી જઇ ઉજ્જડ કરેલાં ગામડાં.

૫. મકાઇની અકકેક મુડી માટે વિલાપ કરતી ફેલાહ-ઓરતો ને અધમુવાં બન્યાંઓ.

“રાજા ઇસ્માઇલ જે વેળા ફરો નગરમાં પોતાના વિશ્વામ મહાશી રહ્યો હતો, મિસરીઓ અને યુરોપી લોકો જ્યારે એની ઉડા-ઉગીરીમાંથી લજ્જ કરી રહ્યા હતા, ત્યારે નીલા નદીની એ રસાળ ખીણની અંદર આવા સિતમો પ્રવર્તતા હતા.”

“મિસરી ફેલાહ દુનિયાના ક્રોધ પણ પ્રજાજન જેટલો જ ભલો ને પ્રમાણિક છે; આનંદી, હિંમતી, કામદાને આધીન, અને કેવળ

મદિરાપાનથી જ મુક્ત છે એમ નહિ, પણ બીજી અનેક માદક આદતોથી મુક્ત છે. મિસરી ફેલાહ જુગારી પણ નથી, દુરાચારી પણ નથી. પિતા તરીકે પ્રેમાળ, પુત્ર તરીકે આત્મકિત, મુંગાં પ્રાણીઓ પ્રતિ માયાળુ, જુદો, લિલ્લુકા અને દિવાનાઓ પ્રતિ દયાળુ છે. એનામાં જાતિગત, બધેકે મોટે ભાગે ધર્મગત રાગદ્વેષો પણ નથી. ફક્ત તેઓનામાં એક ઉણપ છે, અને તે દ્રવ્યલોભની. પરંતુ તેને કારણે તો મોટામાં મોટી માનવ-સંખ્યાનું મોટામાં મોટું કલ્યાણ સાધે તેવી એક ય બીજી પ્રજા મિસરી ફેલાહની તોલે આવે તેમ નથી. રાજદારી જગતમાં એને ફક્ત એટલી જ અલિલાયા છે કે “સતુ જીવો : અમને પણ જીવવા દો !” એથી વિશેષ કશું નહિ. એ ફક્ત એટલું જ માગે કે ‘અમને અમારી મહેનતનાં ફળ ભોગવવા દો, અમને કશી દબલ વગર અમારી વસ્તુઓ વેચવા ખરીદવા દો, અને અમને ઠરવેરાથી બચાવો.’ આટલું જ એ માગે છે. એણે યુગયુગે સુધી સિતમે સલા છે, છતાં હૃદય નથી ગુમાવ્યું. એનામાં ભલે બપોલદાર સદગુણો નહિ હોય; સ્વદેસાભિમાન, ધર્મ-ઝંનૂન અને આત્મ-સમર્પણની અદ્ભૂત ઉદારતા નહિ હોય; તો સાથેસાથ એનામાં બપોલદાર દુર્ગુણો યે નથી. જાહેર પ્રગ્નને ખાતર યાહોમ કરવાનું એને નથી આવડતું, તેમજ પોતાના જાતબંધુઓને ગુલામીમાં ફસાવવાનાં કાવત્રાં કરતાં પણ એને નથી આવડતું. આદલા આદલા અમાનુષી સુદ્ધેની ઝડી વરસતાં છતાં તે દિવસોમાં ફેલાહના મોઢામાં બળવાતો એક બોલ પણ નહોતો ફફડતો; નહિ કે તેઓના દિલમાં પોતાના કાજકર્તા પ્રતિ કાષ્ઠ વ્હેનીલો ભક્તિભાવ ભર્યો હતો. ના, તેઓને રાજપ્રકરણી રાગદ્વેષ જ નહોતા. અર્થ કારણ તો એ હતું કે જળવાનું ઝનૂન એક થેટાના ટોળામાં દોષ રોકે તેથી વિશેષ આ મિસરી પ્રજાજનની પ્રકૃતિમાં હતું જ નહિ.”

પરદેશીઓના ખાસ હકકો : Capitulations

કોઈ પણ રાજ્યને સુખી કરી શકે તેવી આ પ્રજાને લુલ્લમની જે ચક્રી પીરી રહી હતી, તે ચક્રીનું એક પડ હતો. ઇસ્માઈલ ને ખીલુ પડ હતી પરદેશની વસાહતી પ્રજાઓ. યુરોપ અમેરિકાની નાનીમોટી તમામ પ્રજાને પૃથ્વીના પટ ઉપર મિમર સમાન કાયદેમર ચોરીલુંટ અને અનાયાગ એવવાનું અન્ય કોઈ પણ અદ્ભુત સ્થિતિ સાંપડેલું નથી. એકંદરે એ પ્રજાઓ આટલી છે—

ફ્રાન્સ, ઇટાલી, ઇંગ્લાંડ, જર્મની, આસ્ટ્રીયા, રશીયા, હોલાંડ, સ્પેઈન, સ્વેડન, ડેન્માર્ક, બેલ્જિયમ, પોર્ટુગાલ, ગ્રીસ, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ અને આફ્રીકા : કુલ પંદર મોટી પ્રજાઓ. આ પ્રજાઓ મિમરમાં કેવા કેવા અદ્ભુત હકો ભાગવી રહી હતી—

૧. એ પંદરે રાજ્યોની સંયુક્ત સમિતિ મિલાય એમાનત એક પણ રાજ્યની મિમરવાસી પ્રજા પર (જગત સિવાય) એક પણ કરવેરો નાખી શકાય નહિ.

૨. એ પરદેશીઓ પૈકી કોઈ પણ મનુષ્યના મકાનમાં, એના રાજ્યના એલચીની હાજરી તથા મંજૂરી વગર, પોલીસથી અથવા કોઈ પણ સત્તાધારીથી પેશકદમી કરી શકાય નહિ.

૩. એમાંના કોઈ પણ મુનેદમાર ઉપર સ્થાનિક મિમરી અદાલતથી મુકદ્દમો ચલાવી શકાય નહિ.

મિસરી રાજ્યાસનની અંદર ડાહ્ય ને પગલે યુરોપીઓની અટપટી જાળ ઉત્પન્ન કરનારા આ હકો કેવી રીતે જન્મ પામ્યા તેનો ઇતિહાસ પણ જાણવા જેવો છે. પંદરમી અને સોળમી સતાબ્દીઓમાં, કે જ્યારે તુર્ક સહેનશાહતનું પરિબળ યુરોપમાંની સર્વે પ્રજાઓને ચરચર કમ્પાવતું હતું અને એના અત્યાવિસ્તાર એશિયાનાં તમામ ઇસ્લામી રાજ્યોની ઉપર પથ-

રાઇ ગયો હતો, તે વખતે સત્તા વિનાની, માંચકાંગત્રા સરખી, તૂકીની તલવારના ચમકાટમાં અંગતી આ પંદર ખિસ્તી પ્રજાઓને તૂકીમાં વ્યાપારવાણિજ્ય ચલાવવા માટે આવતી જતી કરવા માટે તૂકી શહેનશાહોએ તેઓના સુરક્ષણને સારુ જરૂરી જણાતી આ બધી મહેરબાનીઓ બક્ષી હતી. ધર્મઝનૂલી ઇસ્લામીઓની વચ્ચેવચ્ચ આવીને વસવાતું કામ તે દિવસોમાં ખિસ્તીઓને માટે વિકટ હતું. ધર્મનાં વૈર બન્ને જાતિઓ વચ્ચે એટલી હદ સુધી વધ્યાં હતા કે આવા કરા રાજરક્ષણ વગર ખિસ્તીઓને રંઝાડવાનું કામ મુસ્લીમોને માટે રહેલું હતું. તેઓની વારે ધાધ આવે તેવી જોગવાર રાજસત્તા તેઓના પોતાના મુઠામાં કાં તો ફજી તૈયાર નહોતી અથવા તો સેકડો ગાઉને અંતરે ખેડી હતી. એક સમર્થ રાજસત્તાએ નિર્બલ આશ્રિતો પ્રત્યે દાખવેલી આવી ચોડી મહેરબાનીઓ સમય જતાં જતા ત્રણ જ શતાબ્દીઓમાં જોરાવર હક્કોનું સ્વરૂપ ધારણ કરશે, એવો તો ખયાલ સરખો થે એ બક્ષનાર પાદશાહોને આવ્યો નહોતો. એટલું જ નહિ પણ ટાઇએ એ ખયાલ સૂચ્યો હોત તો એ સૂચવનારને પણ તૂકે શહેનશાહે મસ્કરીયા જ વધાવ્યો હોત.

જ્યાં જ્યાં તૂકી સત્તા પ્રવર્તતી હતી ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર પરદેશી ખિસ્તીઓને આવી મહેરબાનીની ઓથ લઇ વસવાટ કરવાની મજૂરી મળી. પરંતુ પછી તો એ હક્કો બક્ષનારી સત્તાનો ક્ષય ને એ સ્વીકારનારાં રાજ્યોનો હિંમત શરૂ થયો. જોતજોતામાં તો એટલો મોટો લાગ્યપણટો આવી પડ્યો કે પછી તો એ મહેરબાનીઓએ સત્તાધિકારનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું. એ હક્કોની આસપાસ અનેક કિસ્સાઓની, લાલમાં છિતરેલા અનેક સુકાદાઓની, દષ્ટાંતોની, બનાવોની વગેરે સંજ્ઞા જમાવટ થઇ પડી. તાતજી હિંમત તાતજી પીડાતા પીડાતાં અનુદ રસીઓનાં રુપ બેધાઇ ગયાં. પછી તો એ ખાસ હક્કો ચાલિકના કૃપાકટાક્ષ પર નલતા મડી જઇને પંદરે ગુરોપી પ્રજાઓના સત્તાજળને આધાર જોર કરવા લાગ્યા.

આ બધું બન્યું તો તુક મતાના મવેં મુશ્કેલામાં, પણ મિસરમાં તો એ રૂપાન્તરની અવધિ જ આવી ગઈ. મિમરી પેદીવોએ એક પછી એક એ મહેરબાનીઓના નિશ્ચામાં ઉમેગે જ કર્યા કર્યો. અને આખરે ઇમાદત જેવા મુગેપ-અવલંબી ગણના અમલમાં તો એ તમામ હક્કોની સિલાઓ મિમરી પ્રજાની છાતી પર અમલ બનીને અંપાઈ ગઈ. એ હક્કોના નેર પર વિદેશીઓએ કેવો કેવો પ્રજાદ્રોહ ભજવ્યો છે તેનો ચિતાર આપીએ—

કોઈ પણ વિદેશી પોતાના મકાનમાં—પછી તે ખાનગી ઘર હોવા દુકાન હો—ચોરાઉ માલ સંતાડે, દાણગેરી કરીને કોઈ પદાર્થ છુપાવે, અથવા કોઈ ચુનેદગારને આશરે આપે, તો મિમરી પોલીસની અંગત પાકી માહેલી હોવા છતાં પણ તેઓની મગદૂર નહોતી કે એના ધરના દરવાજામાં ડગલું પણ માંડી શકે. જે રાત્રીનો એ પ્રજાજન હોય, એ રાત્રીના કોન્સબની ગોધ કરવા નીકળવું. પડે, ધણે ભાગે તો કોન્સબ સાટેબને કાને બાતમી પેટોંચી જવાથી પોતાના પ્રજાજનને કાપદાની મુંગાલમાંથી બચાવી લેવા માટે એ સાહેબ પોતાનો પતો જ ન લાગવા દે, અને પતો લાગ્યા પછી એમને અમલવી ફેસવાવી ચુન્દાવાળા મકાન પર લાવવા હમીન્દાન તો પેલા ચુન્દો કરનાર પરદેશીને એના ચુનાહિત માથે સહિત સહીસવામત સ્થળે ખસેડવાનો પુષ્કળ સમય મળી જ ગયો હોય. આ રીતે પોલીસોનો આહે તેવો ચકાર જાપ્તો પણ આવા હક્કોની માથે નિર્ગર્થક જ નીવડવાના ફિસ્સા રોજરોજ બનતા હતા. મિસરી સત્તા લાઇલાજ હતી. ચુનાહ કરનાર કસમ એક જ પ્રજાનો પ્રજાજન હોવાને બદલે જે જે જુદી જુદી રાજમતાના બે ભાગીઆ હોય, તો તો વળી એ બન્નેના કોન્સલેની હાજરી આવશ્યક બનતી. જેટલા જેટલા રાત્રીના પ્રજાજનો એ મકાનમાં સડોવાયા હોય, એ તમામ રાત્રીના પ્રતિનિધિઓનું યોગ્ય એકઠું કરવાની કાળી મટેનત લઇને મિમરી પોલીસનો જીવ જતો હતો, ને પરિણામ તો રાત્રી જ આવતું હતું ઉપગત પરદેશીઓને આવું રક્ષણ મળતું હોવાથી ઘણી ઘણી મિસરી પેદીઓ પણ એ પરદેશીઓના નામનો

ઓય લઇ, કાચદાની ચુંગાલમાંથી છટકી શકતી નેચાહે તેવો ગુનાહિત વ્યવસાય સહુ કાઇ જાણે તેમ ચલાવ્યે જતી. એ જ રક્ષણ મિસરના ખારામાં નાંગરેલાં વિદેશી જહાજોને પણ મળતું. જગાતચોરી કરીને અનેક પેઢીઓના ગુનાહિત માલ એ જહાજ દ્વારા લેવાય, અને પરદેશી એકઠાં પતો લાગ્યા પહેલાં તો એ ધથેચ ચોરી કરીને ચાલી પણ નીકળે. આ રીતે જગાત જેવા સર્વમાન્ય કરમાંથી પણ ગેરો પરદેશીઓ આખાદપણે છટકી જઇ, મિસરની કાયદેસર ગેરસૂચ પર મોટો કાપ મક્તા હતા.

એ તો જડતી સેવાના વિધિની મુશ્કેલી : પરંતુ એ જ મુશ્કેલી ગુનેહગારો ગિરફતાર કરવામાં પણ આડે આવીને ઉભી રહેતી. ઇચ્છેક ગુનેહ જાન્યો હોય છતાં એકઠાઓની ગેરહાજરીમાં ચાહે તેવા લયાનક ગુનેહગારનું કાફું પણ પકડી શકાતું નહોતું.

અને ઇન્સાફના અવાજને રુધવા પણ એ જ કાયદાઓ આવીને હાજર થતા હતા. પરદેશી જ્યારે ફરીઆદી હોય ત્યારે તો ઠીક, પણ મિસરી રૈયતની સામે એ ગુનાહ કરીને ચકાચો હોય ત્યારે પણ એના પરનો મુકદ્દમો ચલાવવાનો અખત્યાર મિસરી અદાલતોને નહોતો. પોતપોતાના રાષ્ટ્રીય કોન્સલની અદાલતોમાં એનું કામ ચાલતું, મિસરી ફરીઆદી પોતાના જ દેશની અંદર રહેતો છતાં એને એ પરદેશી ન્યાયમંદિરને દારે દાદ સેવા ખડા ચવું પડતું હતું, અને એ અદાલતોના ન્યાયાધીશો સેંકડે તેવું ટકામાં તો પોતાના જ દેશજન્યુના લાજમાં ફેંસલો ચુકવતા. વિચિત્રતા તો એ હતી કે આવા ફેંસલા પર અપીલ કરવા માટે મિસરી પ્રજાજનને તહોમતદારના વતનના મુલકની ઉપલી અદાલતો પાસે દાદ માગવાની હતી. પોતે તો એ દેશમાં હાજર રહી શકતો નહિ, એને વકીલ પણ તે દેશનો જ રોકવો પડે, અને ઉપલી અદાલતોના વિદેશી ન્યાયાધીશો કોર્ટ પણ સાહેલોની જુગાની વગર, સ્થાનિક પરિસ્થિતિના લાન વગર, કેવળ કાગળમાં લખાઇ આવેલી જુગાનીઓ પરથી સેંકડે માઉને અતરે બેસી ઇન્સાફ તોળે. એ તોલાં ત્રાજવાં કેવાં હોઇ શકે તેની કલ્પના રહેજે બાંધી શકાય

છે એવા દળરો દાખના માળુદ છે, કે જેમાં એક, બે, ત્રણ મહી, અને ખૂન જેવા ગુનાઓના વિદેશી તોહમતદારો-અમાજના અધમમા અમધ માનનીઓ અને મિસરી પ્રજાના કટ્ટર અનુઓ-પોતાના દેશના ફાન્સોને ઇન્માફ માટે મોપાયા પછી હા તો મુન્દ્રોમાં ગાળ્યા પહેલા જ છુટી જઈ અથવા તો મુન્દ્ર સાબીતી પૂગવા પડવા છતાં પણ પોતાના સ્વતંત્ર ગૃહીય ન્યાયાધીશોના હાથમાંથી અણિગુદ્ધ મુક્તિ મેળવી, અથવા તો પોતાના ધોગ અપગધોના બદનામાં નજવી જ સજા બોગવીને પાપ પોતાના પાપી ધોધાને ધમધોકાર ચગવવા માટે મિસરને કિનારે હિંમતભેગ ઉતરી પડતા હતા, અનાચાર, તોફાન, દાણ્યોરી, ઇત્યાદિ ગુનાહો આચરવાનો આવો મદર પરવાનો લાઇને ફરનાર એ લાખો ગોગ વમાદતીઓની સામે મિસરનો બીધરેદાલ ને પાપભીર ફેલાહ લાઇલાજ બની ઉભો હતો. જુરખાનશીન મિસરી કુલાગનાઓ એ નફ્ટોના પાપ-ફાસલામા ફાસલાના ડગ્ગી મારી અસહાય પખીણીઓ તરીકે ફરડતી હતી. મિસરી વેપારી એ વિદેશી મોદાઓની સામે બ્યાપાગવજીનની સ્પર્ધામાં ટપી શખ્તો નહોતો.

આટલું જ બસ નહોતું પરદેશીઓના વિશિષ્ટ હક્કોએ તો કાળા નાગની માફક મિસરના દેહ ઉપર અનેકનેક ભરકા લીધા હતા એમાનો એક ભગ્ડો એ હતો કે કોઇ પણ નવો કાયદો આ પદર પરગાળ્યો માહેના પ્રત્યેકની સમતિ પામ્યા વગર નો મિસરી સરકારને હાથે ધડવામાં આવે, તો તે કાયદો વિદેશી વસાહતીઓને લવલેશ લાગુ પડી શકે જ નહિ. પદરમાંથી એક જ રાજ્યસત્તાનો ઇન્કાર બાખીના તમામની સમતિને રદખાતલ ફગાવી શકે અને પદરે સત્તાની એક સામટી સમતિ તો મિસરનો કોઇ દેવતા પણ મેળવી શકે તેવું નહોતું રહ્યું. પરદેશી પ્રજાઓ પોતાની સામે વેશ્યાગારો, દારૂની દુકાનો, જુગારખાનાઓ, જુદા સિક્કા પાડવાની છુપી ટાળીઓ, વગેરે સાધનો લાઇને મિસરમાં આવેલા હતા. અથવા તો મિસરમાં જ તેઓએ પોતાનો

જરૂરીઆતો સંતોષવા માટે એનાં સર્જન કરેલાં હતાં. એમાંની એક પણ બદી ઉપર મનાઇબુકમ કાઢવાની તાકાદ મિસરી સરકાર ધરાવતી નહોતી. નીતિ અને ચારિત્ર્યની ચોક્કાસરી કરવાની એની સત્તાને આ પરદેશીઓ સાથેની જૂની સંધિઓએ ઝુંટવી લીધી હતી. તેમ એવા અધમ ગુન્હા બદલ મિસરી ઇન્સાફ કોઇ વિદેશીનાં બાવડાં બાંધી ચકતો નહોતો.

બ્રજાની લુખાકારીને સાફ પૈસા લોહએ. પરંતુ એ પૈસા પ્રાપ્ત કરવા માટે નવા કરો પણ પરદેશીઓ પર નાખવાનું મંજૂર નહોતું. મોટા કરોની કચા તો દૂર રહી, રાજશાસનનો વધુમાં વધુ લાભ, ઉઠાવનારા ને ધીકતી કમાણી રળનારા પરદેશીઓ જ હોઇ રાજશાસનના ખર્ચનો મોટો ભોળો તેમના પર જ પડવો લોહએ એવા નિયમની વાત તો વેગળા રહી, પરંતુ શહેર-સુધરાઇની સલામતી માટે જજજ પર કોઇ ઝીણા કર નાખવાની દરખાસ્તો સુધાં એ પંદરે બ્રજના એકનિત અવાજ વગર નિર્ધરક હતી. મિસરી સરકારની સન્મુખ એ જ માર્ગો ખુલ્લા હતા : કાં તો ફક્ત મિસરીઓની જ ગરબ પર વધુ કર-વેરાની શિલાઓ લગાવે : ને કાં તો મિસરના પાટનગરને, અન્ય શહેરોને અને નીલા નહીની નહેરોને સાફસુરીને અભાવે જહન્નમનાં સંસ્થાનો બની જવા દે—કે જે બનાવવામા પણ બીનજવાબદાર પરદેશીઓની જ ગંદી આદતો ઝુન્હેગાર હતી.

એ કાળજૂના ફાલકરારોની ઓથે પરદેશીઓ ગુનાહની સળથી ઊગરી જતા, નવા કરવેરાથી મુક્ત હતા ને નીચ ધંધાઓ ધમધોકાર ચલાવે જતા, એટલા જ સાબોથી આ દીપ અલ્લાહ ચઇ ચકતી નથી. એ બધા તો નકારાત્મક ફાયદા : દવે નગદ સાબોની વાત સમજાવે. આ ફાલકરારો તો અનેક પરદેશીઓને છલોછલ દ્રવ્યો-પાઈનના સીધેમીધાં સાધન સ્વરૂપ હતાં. અને તે સી સી રીતે ?

૧. પરદેશીઓ ઉપર પોતાનું ચાહે તેવા સજ્જડ સાક્ષીપૂરાવા વાળું લાખેનું લેણું વસૂલ લેવા આવનાર મિસરીએ તો એ

પરદેશીની પક્ષપાતી અદાલતમાં જ દાખલ થવું પડતું. ને એ મંદિરમાં દેવો ઇન્સાફ એને માટે રાહ જોતો હતો તે આપણે જોઈ ગયા. એનું લેણું મોટે ભાગે રદઆતલ જ જતું.

૨. એથી ઉધું, કાંઈ પણ મિસરી ઉપર ચાહે તેવા બનાવટી દરદસ્તાવેજો ખડા કરીને જંગી રકમનું લુટેલું લેણું વસૂલ કરવાને માટે પોતાની અદાલતમાં પહોંચી સ્વતંત્ર પાથરી દેનાર કાંઈ પણ પરદેશી એ પાયાવિનાનું લેણું પ્રાપ્ત કરી લઈ શકે. આ કુટિલ સાધનની સહાયથી પરદેશીઓએ હજારો ગરીબ મિસરીઓને ઉન્હે આંસુડે શેવરાચ્ચા દતાં.

૩. એ બંને કરતાં પણ અધિક કસદાર તો હતી ખુદ મિમરી સરકાર ઉપર તુકશાનીના દાવા મંડવાની કરામતો. કાંઈ પણ બદાનાની ઓથ લઈ પોતાની પેદીઓને હુકાળી મૂકવી, અને પછી એ પેદીઓના નાશનું આજ મરકાર પર અડવીને તુકશાનીની ભરપાઈ માગવી, એ હતો વિદેશીઓનો સોતેરી બ્યબમાય. એ પેદીઓનું તૂટવું અન્ય ચાહે તે અંગત કારણોને આભારી દોષ અથવા અકસ્માતને આધીન દોષ, છતાં ખુદ સરકારને જ એ જવાબદારીમાં મંડાવવાનું સ્હેલું હતું. કોઈની માલમિલકત ચોરાય તો સરકારનો વાંક, કે ઓછી પેલીસ રાખે છે! કોઈની નૂકાને નીચા નદીમાં જઈ લાગે તો સરકારનો દોષ, કે નીલાનો કાદવ બેરાબર સાફ કરાવવામાં આવતો નથી! અને એ બધી તુકશાનીઓના દાવા સરકાર પર મંડાય, એટલું જ નહિ પણ ધરમાધલ જોવો ખેદીવ એની ભરપાઈ પણ કરી આપે.

એક વાર ધરમાધલના મહેલમાં કાંઈ યુરોપી અતિથિ મુલાકાતે આવ્યો હતો. મંદેજી બારી ખુલ્લી પડી હતી. ત્યાંથી લગાર પવનની લહરી આવતી હતી. ધરમાધલે ત્યાં જ પોતાના માકરને અવાજ કરી આજ્ઞા દીધી કે "જરૂરી આ બારીને બંધ કરી દે, નહિ તો ઠંડાચ આ મહેરબાનને શરદી લાગશે, ને મારે એ બદલ ૧૦ હજાર પૈડાં ભરી દેવા પડશે!"

હરમાઇલના આ ઉદ્ગારમાં અતિશયોક્તિ નહોતી તે પૂર-
વાર કરવા માટે તો એક જ હકીકત બસ થશે : જે વેળા
હરમાઇલના પ્રધાન ન્યુબર પાસાએ, આઠ વર્ષ સુધી પંદર પર-
દેશી સત્તાઓ સાથે જીકર કર્યા પછી કાળા મહેનતે પેલી જુદી
જુદી ટ્રાન્સલોની અદાલતોને બદલે દેશી ને વિદેશી ન્યાયાધીશોની
બનેલી નવી “મિશ્ર અદાલતો” ની સ્થાપના કરી દેશી-પરદેશી-
ઓની વચ્ચેના અથવા તો લિન્ન લિન્ન દેશના પરદેશીઓ વચ્ચેના
મુકદ્દમાઓ પતાવવાની નવી યોજના અમલમાં મૂકી, ત્યારે એ
નવીન અદાલતની સમક્ષ મિસરી સરકાર પર ચાર કરોડની રકમ
સુધીની નુકસાનીના દાવા મૌજૂદ હિસા હતા. અને એ ચાર
કરોડની બનાવટી રકમમાંથી ખરેખરી નુકસાની કેટલી હશે તેનું
માપ કાઢવા માટે પણ એક જ વિગત બસ થશે, કે ત્રણ કરોડ
કાંકનો એક રાક્ષસી દાવો કરનારને આ અદાલતે બ્યાજખી રકમ
તરીકે ફક્ત ૧૦૦૦ પૌંડ અપાવ્યા હતા.

પંદર ગોરી પરદેશી પ્રજાઓ પર કરચુઆ આણીને ચાર શત
બ્લોઓ પૂર્વેની તુર્ક શહેનશાહતે એનાયત કરેલા અને પાછળ
મિસરી પ્રજાના કાળદ્રોતો બની ગયેલા આ હકકોને જગત “ફ્રી
ચુલેશન્સ” ના નામથી પિછાને છે. એ ફ્રીચુલેશનોએ મિસર
ગ્રેહાં બાધીને માર્યો જ રાખ્યું છે. જોરા પરદેશીઓનો ગળાબ
કરજદાર અને દૂબતો દૂબતો પણ સુરેખી ગોરાઓ
કનેથી નાણાં માગનાર ખેદીવ હરમાઇલ પોતા
દેશને આ સિતમોમાંથી બચાવવાનો અવાજ કાઢી શકે તેમ નહોતે
એનું તો મન તો હતું যে મનસ્વી બ્યાજે થાપણે લેલી કરવા
જ પરાવાઓનું રહેતું.*

બ્રિટનનો પહેલો દાવ

એની બ્રિટનનાની વચ્ચે, પોતાના કમલાએ, પણ મિમરી પ્રજાનાં તકદીરના કાંઈ ઉન્નતિય મિનારાને પ્રતાપે ગળા ધરમા-ધમિતે એક રમત સુત્રી. મિમરના ભાગ્ય-લેખ નવેસરથી લખા-વવાનું કાર્ય જે એક રાજસૂત્રાને માટે નિર્માણ થયું હતું, તેને

આબાદ કરી નાખવાની એની યોજનાઓનો યુરોપી પ્રજાઓએ-ખાસ કરીને બ્રિટને-એ ગેરલાભ લીધેલો તે હતો. ઇસ્માઈલે મિસરને યુરોપી પ્રજાતિને આશ્રયે રક્ષાપી દેવાના આસપથી દોઢમદોઢ બાઢલી પ્રવૃત્તિઓ દાવ લીધી હતી

(૧) સુવેઝની નહેર પૂરી કરાવી (૨) કુલ ૮૪૦૦ મૈલની ૧૧૨ નહેરો બધાથી (૩) ૬૦૦ મૈલની રેલ્વે વધારી (૪) ૫૦૦૦ મૈલના તારના દોરડા વિસ્તાર્યા (૫) ૪૩૦ ખુલો બધાઓ (૬) આદેકઝાફી-આતું બદલ આપ્યું. (૭) સુવેઝનો ડોક બાંધ્યો. (૮) ૧૫ ફીવાદાલીએટ બાધી (૯) ૧૪ સાકરના કારખાના બાંધ્યા. (૧૦) સવા દસ લાખ એકર જમીન રજુમાંથી કાઢીને ખેતી લાલક બનાવી. (૧૧) ફેબ્રુઆરીમાં તેને વાર્ષિક બજેટમાં પૈા ૬ લાખર અપાતા તેને બદલે વાર્ષિક ૮૦ લાખરની રકમ ફેબ્રુઆરી પર ખર્ચાવા લાગી. સિફલુમેટી ઇસ્માઈલે બાર વર્ષમાં નિશાળો વધારીને ૧૮૫માંથી ૪૬૮૫ની સંખ્યા પર આણી મૂકી.

આવી રીતે જે યોજનાઓને પાર ઉતારવામાં એક અથવા અરધી સદી ભેદએ, તેને ફક્ત ચૌદ જ વર્ષની અંદર ધપાવવાની પૂને ઇસ્માઈલે યુરોપની દેવાલરીમાં કુલાથી લીધો. આ સાદસોને માટે એને નાણા ધીરનાર મુખ્ય મથક હતું લંડન શહેર. જે ધીરનારાઓએ, કન્સ્ટાંટીનોપોલે, બેરુતે એ એલેક્સાંદ્રીયે ઇસ્માઈલેને એના દરેક બાધ-કામમાં તેમજ લેવડ દેવડમાં જે નફાઈથી પૂર્યા છે તેની સત્તાવાર કપનીઓ પ્રતિષ્ઠિત થઈ ચુકી છે. એમાંની એક જ હરિકિત બસ થરો: ઈ. સ. ૧૮૭૫ના વતમાં મિસર પર પૈા. ૬ કોડ ને ૮૦ લાખની જે દેવાલરી ચડી હતી, તેમાંથી સાચેસાચી તેા માત્ર ૪ કોડ ને ૪૦ લાખની જ રકમ નિસરી તેજુરીમાં પહોંચેલી, બાકીની રકમ ખુદ ધીરનારાઓના જ ખીરસામાં, કમીચન, પ્રીમીઅમ, અને અન્ય અનેક મામાં ખર્ચેને નામે પડી બઈ હતી, અમેજ રાજકર્તાઓને તેા

ધરમાઇલે મિસરના રાજપ્રકરણમાં ખેલ ખેલવાનું બાણ કે નિમંત્રણ મોકલાવ્યું. એ રાજ્ય હતું ખિટન : ડીઝરાએલી હતો એનો મુખ્ય પ્રધાન; અન્ય પ્રધાનો પરગામ ગયેલા; મિસરને દ્વારે ધરમાઇલના મુરોપી લેણુદારો જૂખ્યા વરૂઓ જેવા પોતાના વાર્ષિક બ્યાજને માટે દુરઠતા હતા; નાણાંબીડથી અકળાએલા ધરમાઇલનું ખિટનને કહેણુ આવ્યું કે સુવેઝ નહેરની કંપનીના મારા શેર તમે ખરીદતા હો તો વેચવા તૈયાર છું : ડીઝરાએલીએ ૪૦ લાખ પૈડ રોકડા સુકાવીને ધરમાઇલ પાસેથી સુએઝની નહેરના શેરો ખરીદી લીધા : કહો કે એ ચાલીસ લાખ પૈડને ખચે ઈંગ્લાંડ અને મિસર વચ્ચે પથરાએલા સાત સાગરો વચ્ચે એક એવા સેતુ બાંધ્યો, કે જે સેતુ પર ચઢને ખિટીરા સંન્ય

એ જ જોઈતું હતું કે મિસર વધુ ને વધુ આર્થિક દેવાદારીના દબાણમાં કેમ કરીને આવે. એવી સુઝ વાચનાઓ સેવી રહેલા ખિટને ધરમાઇલને વિરોધ નાણા ન ધીરવાની તર્ક સુલત ને મોકલેલી ચેતવણીને પણ ન ગણ્યારી, અને તુર્ક સુલતાને ધરમાઇલને વધુ કરનામાં ઉત્તરવાની મનાઈ કરી તેની સામે ખિટીરા રાજ્યુ તો ઉલટું એવી ઉશ્કેરણીતું પ્રચારમાર્ગ ચલાવ્યું કે જે ખિટીવને એની આજમેલી મહાન ફરદાથી ધોળનાઝી આગળ ધપાવવા માટે મુરોપમાપી નાણા ઉપાડવાની છુટ ન આપવામાં આવે, તો પછી ખેટીને મિસરના વાઇસરાય તરીકે અપાએલી આઠર્વદિવરની રત્નત્રયાનો અર્થ જ શો છે.

આવાં અવાં અનેક દબાણેથી મિસરને દેવાદારીના સીસામાં લટારવાની પેરથી પાછળ ખિટનની નેમ એવી હતી કે તુર્ક સામાન્યને નહકના બાવધમાં બ્યારે નારા ચાય ત્યારે એની નહેરણીના દિરદા તરિકે ખિટન મિસરને દબામ કરી નહં રાકે. "The purchase of the Suez shares was a political act intended to create for England a preponderating and undisputed title to the possession of Egypt, should the Ottoman Empire be broken up, as then seemed likely."

એક દિવસ મિસરના હાથપગ બાધી લેવા આવવાનું હતું. એ સેતુ તે આર્થિક દિતની સંકળામણનો.*

પાર્લામેન્ટની પરવાનગી વગર એક ખાનગી કંપનીના વહિવટમાં બ્રિટીશ ગળને લાગીદાર બનાવવાનું આ વડા પ્રધાનનું પગઠું શરૂમાં તો વજોવાયું. પરંતુ ડિઝગએલીએ બૂલ નહોતી કરી. બ્રિટનના રાજનીતિજ્ઞો આ સાહમનું ખર્ચિશામ દૂરના ભવિષ્યમાં દેખી શક્યા હતા એટલે જ ત્યાંના મુખ્ય વતમાનપત્ર 'ધ ટાઇમ્સ'માં નીચે લખ્યા શબ્દો પ્રગટ થયા :

“આ દેશની તેમજ અન્ય દેશોની જાહેર પ્રજા બ્રિટીશ અરકાગના આ મદત્વના પગલાને વેપારી દષ્ટિએ નહિ પણ રાજ-પ્રકરણી દષ્ટિએ નિહાળશે. તેઓ આ પગલાની અંદર બ્રિટીશ ગાભના અતિમ ઇગદાની જાહેરાત તેમજ એ ઇરાદાની દિશામાં સક્રિય પ્રવૃત્તિની શરૂઆત ઉઠેલી શકશે. સુવેત્ર નહેરના ગેરોની ખરીદીના સવાલને બ્રિટનના મિત્ર માથેના બાવી સમ્બંધના સવાલથી જૂદો પાડવો શક્ય નથી....ખરી વાત એમ છે કે જો કદાચ બહારના કોઈ આક્રમણથી અથવા આંતરિક સડાને લીધે તુર્ક માત્રાભ્યનું આર્થિક તેમજ ગળદારી ભંગાણુ નીપજે, તો

* ૮૮ મેદની લાબી આ સુએઝ-નહેર ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને રાતા સમુદ્રને જોડે છે. ઇ. સ. ૧૮૬૦માં મહાન કેનલ ઇજનેર ૬ લાસેપ્સે એક લીમીટેડ કંપની ખરી કરીને સેઈ પાશાની મજૂરીથી આ નહેરનું બિાદાણુ આરંભ્યુ હતુ, એમાં ૨૫ થી ૩૦ હજાર મિસરીઓને ચાર વર્ષ સુધી વેંઠે મજૂરી કરવા વળગાડ્યા હતા. મિસરની જ જમીન ૯૯ વર્ષને પટે આપવામાં આવી હતી. કુલ ૨૦ કરોડ ફાંકની કીમતના રોરોમાથી ૧૦ કરોડના ફાંસે ખરીદ્યા હતા, અને બાકીના મિસર રાજ્ય તથા તુર્ક રાજ્ય વચ્ચે વહેવ્યાયા હતા. નહેરના નફામાં ૧૫ ટકા મિસરને ભાગે આવવાના હતા. આખરે આ નહેર દરિય છ સત્તાની એવી અમૂલ્ય સુવર્ણ-ચાવી નીવડી, કે બ્રિટને એને હાથ કરી મિસરના જ વળામાં ફાંસીની દોરી તરીકે પહેરાવી રાખી છે. કેમકે દિન્દી સામાન્યને હાથ રાખવાનુ કામ ‘સુએઝ’ના કબ્જા વગર બ્રિટનને માટે અશક્ય છે.

તે વખતે આપણે લુક સામ્રાજ્યના જે વિલાગની સાથે વધુ નિકટને સંબંધે સંકળાએલા છીએ, તે વિલાગની સલામતીના ઉપચાર કરવાનું આપણે માટે જરૂરી યત્ન પડશે. ”

સુવેજ-શેરોની ખરીદી પાછળ રહેલી આ સામેસાની મતલબ હતી. અને એ નવા હિલા થએલા દિલની એથે મિસરના આંતરિક વહિવટમાં કાચ નાખવાનો સોનેરી પ્રસંગ પણ ઓચીતિા વર્તમાં જ આવી પહોંચ્યો. ચતરંજના પાસા આવી રીતે ફેલાયા :

ફરે ખાતેના સિટીશ એક્ઝીએ પોતાની સરકાર પર આવેલ એક દાગળ લખ્યો : નામદાર ખેદીવ મને કહે છે કે એમના નાણાંવહિવટી ખાતામાં ગુચવાડો જામ્યો છે. એ ગુચવાડો મટાડવામાં એમના નાણાં-પ્રધાનને મદદરૂપ થઈ પડે તેવો કામ આપણે પ્રવીણ સરકારી અમલદાર આપણે એને આપીએ એવી તે નામદાર હુમ્મી જતાવે છે.

એક અઠવાડીક વીતી ગયું. એટલે સિટીશ એક્ઝીએ ફરી-વાર પોતાને દેસ લખ્યું : મિસરના નાણાંપ્રધાનની દેખરેખ નીચે ઉપજ-ખર્ચનો દિમાખ સંભાળી રહિ એવા બે પ્રવીણ ગૃહસ્થો લોન તરીકે આપે એવી ના. ખેદીવની ખ્વાહિશ છે.

ફક્ત બે મુશીઆર દિમાખી કારકુનોની નોકરી ઉછીની આપવાની આ માગણી હતી. એતો અર્થ સિટીશ ગબપુરપોએ જૂદી જ રીતે બેસાડ્યો. ત્રણ અઠવાડીયાં મુધી તો જવાબ જ ન આપાયો. અને પછી આચીંતા સમાચાર છુટ્યા કે “નાણાંપ્રકરણી આજતોમાં સલાહ આપવાની ના. ખેદીવની વિનતિના સમ્બંધમાં એ નામદારની સાથે મસ્લોતો ચલાવવા માટે આપણી મરકારે એક ખાસ મંડળ મિસરમાં મોકલવાનું ફગમ્બું છે ! ”

રાજ્ય ઇસ્માઇલ તો આજો જ જતી ગયો. એણે તો બે કારકુનો માગ્યા હતા, ‘મસાહ’ કયાં માગી હતી કે આમ જતાં ઇસ્માઇલ દંદક ઝેરમમળને પરિણામે ફળૂલ થયો. એક અઠવાડીયા બાદ ઇજ્ઞાંકથી ખખર મળ્યા કે પાંચ મોટા અમલદારોનું બનેનું એ

મંડળ તૈયાર થઇ ગયું છે અને એને અગ્રપદે ઇંગ્લાંડના પ્રધાનમંડળનો જ એક સભ્ય નીમાયો છે.

આ મંડળને એની કાર્યવાહી સંબંધે જે જે સમજાવટ કરવામાં આવી હતી, તેના લેખિક દસ્તાવેજ કાગળીઆ મૌઝૂદ છે. એ કાગળીઓ ખોલે છે કે મંડળ ઇસ્માઇલને કેવા કારકુનોની જરૂર હતી તે નક્કી કરવા નહોતું જતું, પણ મિસરના રાજવહિવટ પર સિટનનો કોઇ પણ પ્રકારનો નાણાંપ્રકરણી અંકુશ કયે માર્ગે સ્વીકારાવી શકાય અને સિટીય પ્રજાનું આર્થિક હિત મિસરમાં સર્વોપરિ હોવાનો દાવો બેલામાં બેલી તકે શી રીતે સ્થાપિત થઇ શકે તે ચોક્કસ કરવા જતું હતું. મંડળને કરવામાં આવેલી સૂચનાઓના ગર્ભમાં પણ એક અને એક જ ઇસારો હતો કે દરેકોઇ ઇલાજે મિસરના રાજવહિવટમાં આંપણી (સિટનની) દરમ્યાનગીરીનો મોકો ઉઠા કરવો !

પોતાના કર્તવ્યની આવી સ્પષ્ટ સમજ સાથે મંડળ મિસરમાં ઉતર્યું. એણે મિસરી રાજ-ખજાનાની પરિસ્થિતિ તપાસવાની માગણી કરી. ઇસ્માઇલ તો સમજી જ ન શક્યો કે આ અતિ-થિઓના આગમનની મતલબ શી છે. પોતાના રાજખજાનાની પરિસ્થિતિ ખુલી કરવા એ તૈયાર નહોતો. એ ઝીડાયો. પરંતુ એની ઝીડ નિરર્થક હતી. નીચી મંડ રાખીને પોતાની નાણાંપ્રકરણી ખેલાલી મંડળને બતાવવી પડી, અને એ કારકુનોને બદલે સિટનના એક સમર્થ 'નાણાંવહિવટી સલાહકાર'ની નીમણુક માટેનો મંડળે કરેલો પ્રસ્તાવ ઇસ્માઇલે શિર પર ચડાવી લીધો.

પરંતુ મિસરને દોષવા માટે બીજાં યુરોપી ગ્રીધડાં ટાંપીને જ ખેડાં હતાં. સિટનના હરીફ ક્રાન્સને આ મંડળની હીલચાલની ખબર પડી કે તુર્ક જ ક્રાન્સે મિસર પર પોતાનો પ્રતિનિધિ હોયો. એણે આવીને સિટીય મંડળના પ્રસ્તાવો કરતાં વિશેષ લોકામણી દગ્ગાસ્તો ખેદીવની સમક્ષ પેશ કરી. ખેદીવે અંગ્રેજ મંડળને "આપણું કામ નથી" કહી વિદાય આપી. એટલે સિટને નવે દાવ નાખ્યો. સિટીય સરકારે ઇસ્માઇલને ડરાવીને પોતાની

મતલબના ફાંસલામાં લાવવાનું પગલું લીધું. એણે ઇસ્માઇલને જણ કરી કે “અમારા મંડળનો અહેવાલ અમે પ્રગટ કરવા માંખીએ છીએ.”

આ વિશ્વાસઘાત સામે ખેદીવે ધણા ધર્મપણડા માર્યા, ને સાથે જ એ સ્પષ્ટ વિશ્વાસઘાત હતો. કમીશનનો અહેવાલ ખેદીવની અને બ્રિટીશ સરકારની વચ્ચે મુખ્ય રહેશે અને ફક્ત ખેદીવને કષ્ટ તરેહની નણ્યાંપ્રકરણી સહાય આપી શકાય તેની વાદાઘાટના આધાર તરીકે જ એ વપરાશે, એવી સ્પષ્ટ સમજ પછી જ ઇસ્માઇલે કમીશનને પોતાના નાણાપ્રકરણની ખાનગીઓમાં ઉતરવા દીધું હતું. વિશ્વાસઘાતના આવા આરોપ સામે ચિટન પાસે કશો બચાવ ન હોવાથી એણે અહેવાલ પ્રગટ કરવાની વાત તો પડતી મૂકી, પણ એણે બીજા વધુ સુરાઇ આચરી: પાસાંમેન્ડમાં કમીશનના અહેવાલ પર જ્યારે પૂછપરછ હિંદી ત્યારે ‘મજકુર અહેવાલ પ્રતિદ્ધિ માટે નથી, એવો સીધો જવાબ આપવો મૂકીને મુખ્ય પ્રધાન ડિઝરાએલીએ જાહેર કર્યું કે ‘હું’ તો અહેવાલ પ્રસિદ્ધ કરવા રાજ છું, પણ ખેદીવે આ વાત સામે સખ્તમાં સખ્ત વાંધો ઉઠાવ્યો છે!’

આટલો ઇસારો બસ હતો. મિસરના ગેરા લેલુદારોમાં ફફડાટ હોયો. સુરોપી બજારમાં મિસરની આટ કચળી પડી. લાઇલાજ ઇસ્માઇલે જોયું કે આટલી બધી ખરાબી તો કમીશનના અહેવાલની પ્રસિદ્ધિથી પણ ન થઇ હતે. એણે અહેવાલ પ્રસિદ્ધ કરવાની સમ્મતિ આપી, પરંતુ અહેવાલમાં આસેખાએલી આશાજનક હકિકતો પર લેફ્ટીને આસ્થા બેમલી હવે અશક્ય હતી. ડિઝરાએલીના કુટિલ ઇસારાએ મિસરની સ્થિતિ વિષે પૂરી બદબો પ્રસારણ દીધી હતી. પરિણામે સુરોપી ધીરધારના આરણાં મિસરને માટે બીડાઇ ગયાં. ઇસ્માઇલ પાસાની પાસે પોતાની નાદારી જાહેર કરવા સિવાય અન્ય મલાજ ન રહ્યો. લેલુદારોનો પડિલો હતો એ ત્રણ મહિના સુધી ન જારી શક્યો.

નાણાંવહિવટનો કબજો

પરિણામ એ આવ્યું કે મિસર પરનું આખું યુરોપી કર્જ
વ્યવસ્થિત ધોરણ પર આણીને એની ભરપાઈ કરવાની એક
યોજના ઇસ્માઇલની પાસે ફ્રાન્સે રજૂ કરી. પ્લિટનને એથી લુદી જ
જાતની બાજુ રમવી હતી તેથી એણે પોતાની નિરાળી યોજના પેશ
કરી. એ યોજનામાં મિસરને પ્લિટનનું રક્ષિત રાજ્ય બનાવી દેવાનાં
બીજા હતાં. ‘મિત્ર રાજ્ય’ ના ઓઠા તળે ઇંગ્લાંડ મિસરની
નાણાંપ્રકરણો જવાબદારી ઉપાડી લઈ પોતાની ‘રક્ષક સત્તા’
સ્થાપવા માગતું હતું. ઇસ્માઇલે એવા પ્રસ્તાવનો અસ્વીકાર કર્યો.
પ્લિટનની પાસે બીજો કલાજ નહોતો. એને ‘ફ્રાન્સનું’ પરિવ્રજા
જામી પડવાની દેહસત લાગી. એણે વખત વરતી લીધો. એણે
ગજસત્તા તરીકે આ પ્રજામાંથી પોતાનો હાથ એચી લઈ સેણુ-
દારોને ઉભા કરીને છુપું દારીસંચાલન પોતાને હાથ રાખ્યું.
પ્લિટીશ સેણુદારોએ ફ્રેંચ સેણુદારોની સાથે એકત્રિત યોજનાની
વાટાઘાટ આદરી. આખરે બન્ને તરફથી નીચે મુજબની યોજના
ઇસ્માઇલ સમક્ષ રજૂ થઈ :

૪. કમીશન ઉપરાત એ જૂદા કન્ટ્રોલર-જનરલ પબ્લ. લેણ-દારોના પ્રતિનિધિ તરીકે નીમવાઃ આ એ કન્ટ્રોલર-જનરલમાંથી એક રાજ્યની આવક ઉપર ને બીજાને ખર્ચાખાતા ઉપર દેખરેખ મળશે, એજ બજેટની રચનામાં ભાગ લેશે, એ કે એને પ્રધાનમંડળની કાર્યવાહીમાં દરમ્યાનગીરીનો હક્ક નહિ ગણે, તેમજ તેઓની નીમણૂક બેઠાવની મુન્સફી પર જ અવલંબશે.

આખી યોજનાનાનું ખાસ સ્વરૂપ નિર્દેશ હતું કે મહે કન્ટ્રોલરોની ને રીસીવરોની બહાલીબરતગરી બેઠાવની ઇચ્છાને અધીન રહેવાની હતી. એ હમારી કસમે આ યોજનાના કરંડીઆમાં છુપાયેલા સર્પને જાણે કે કુલહારથી લાંછી દીધો. આ કમગતના કરવૈયાઓ પોતાના દેશવસ્ત્રી લેણદારોને એમજ કહીને નીકળેલા કે 'તમારા માટે જેટલો કસ કાઢી શકાય તેટલો કાઢવામાં અમે પાછા હકમ નહિ.' ને એ સોગંદ તેઓએ પરિપૂર્ણપણે પાળ્યા. દેશની સમગ્ર નીપજના ૬૬ ટકા તેઓએ લેણદારોને માટે તારવી લીધા. મિસરના વહિવટની રી વલે ચશે, દેશાહ જેટલો નીચોવારો, પ્રજા-સુખના આત્મા જેટલા ક્ષીણ પડશે, તેની તમન્ના આ અગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ મહાદારોના વફાદાર પ્રતિનિધિઓએ નથી કરી. તેઓના મનથી તો એ યોજનાનો માત્રો સાગ એક જ હતો-કે મિસરના રાજવહિવટમાં તે દિવસ પહેલાં જ વાર પરદેશીઓના લાભોનું રક્ષણ કરવા આવનાર પરદેશીઓને પગપેસારો મળ્યો, અને એ રીતે મિસર જાણે કે યુરોપની સર્વોપગિ યોગી તથે મુકાબુ પરસવાની કાયમો એ પાતળો છેડો એવી કુતૂહલ મિસરના કલેબમાં પેસવાનો હતો કે ધીરે ધીરે સંજોગોની અનુકૂળતા મળતા એ કાયર ઉઠાણે ઉતરે અને એવે એક દિવસ મિસરની બેઠાવ-ગતિનો નાશ કરી કોઈ નીન જ સત્તાનું સ્થાપન થઈ શકે !

આની રમ્ય યોજનાનો સ્વીકાર કરાવવા જતા યુરોપી લેણદારો પોતાના હાથને નિર્દેશ ક્ષિરમાં બોળતા પણ નહોતા અચકાયા લેણદારોએ જોયું કે મિસરનો નાણાં-સ્વીવ સાદિક પાસા

આ અપંગ કળી ગયો છે, અને મિસરનો નાણાંવહિવટ-એટલે કે મિસરની ગરદન-પરદેશીઓના પંબમાં સુપ્રત થાય તે સામે દેશમાં ખોદ્દનો દાવાનલ પ્રગટાવવાની એ ડરામણી દેખાડે છે. યુરોપમાં અને ખાસ કરીને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં જૂઝ પડી કે આવો દોદી ઇસમ હર-કાઈ ઇલાકે માર્ગમાંથી દૂર થવો જોઈએ. ઇસ્લામ અને ક્રાંસના આ પુત્રી દગાણુ સામે ઇસ્માઇલ ટકર ન ઝીલી શક્યો, પોતાના સત્તાદાર અને જુઝર્ગ સચીવને સાદી સીધી રીતે ખેસવવાની તો એની 'હીમત નહોતી. એટલે એણે 'ખૂનનું' કાવતું રચ્યું. એક દિવસ સાદિકને પોતાની વિહાર-ગાંઠમાં ફરવા તેડી જઈ ઇસ્માઇલે નીલા નદીમાં જીવતો પધરાવી દીધો. સચીવનું 'શું થયું' તેની જાણ કાઢીને ન પડવા આપી. યુરોપમાં આનંદોત્સવ મંડાયો. અને નવી મોજનાની રૂઢીએ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ અને ક્રાંસના વ્યાજખાઉ મૂડીવતો હાથમાં હાથ મિલાવી, નિર્દોષના શબ પર એડી માંડી, નિર્દોષના રક્તમાં વરો ખરડાવી, મિસરના તખ્ત પર ચઢી બેઠા દિંસા પર નખતા, દિંસા વડે વધતા અને આખરે દિંસા થકી જ સર્વ વિધ્નો વટાવી વિજય પામવા માગતા એ મૂડીદાર શાસનની આ સામેસામે એક અથાપોગર શરુઆત હતી.

લેણદારોનું જુની શાસન

યુરોપી લેણદારોના પ્રતિનિધિઓનું રાજશાસન આ રીતે મિસર પર ઇ. સ. ૧૯૭૬ના આખરસપ્તમમાં શરૂ થયું. અને તેઓએ જાનેવારી માસના દપ્તાની લરપાઇ માટેનાં નાણાં તો તાપડતોખ હાંપણ કરી નાખ્યાં. ખેડૂત ગ્રંજ જેહાથ હતી, વ્યાપારઉદ્યોગનું બજાર પડી ભાંગ્યું હતું, તે છતાં આ નવા બહિષ્કર્તાઓએ કરજનો દપ્તો ચુકવવાની સિલીક મુદત કરતાં ચે બણી બેઠેલી બેઠેલી રી રીતે તૈયાર કરી હતી ? આ રીતે । રાજદરબાર તેમજ જનાનાના વિશ્વાસવેશવ કાપી નાખ્યા ; ધણાખરા દેશી અધિકારીઓના પગાર અટકાવ્યા : લશ્કરનો એક ભાગ રદ કર્યો. પરંતુ આટલી કાપકપમાંથી જરૂર પૂરતી બચત ન રહી શકી એટલે ચાલતી આવેલી પ્રથા પ્રમાણે ચાલુક ચસાવીને ફેલાહને નીચેવી લીધા.

એજ શોષક શાસનનીતિ આખા ૧૮૭૭ના વર્ષ દરમ્યાન એકધારી ચાલુ રહી. અને જીજ્ઞે દપ્તો ચુકવવા માટે આ નવા શાસકોએ ટેટલીક નવીન તરેહની રીતિઓ અખત્યાગ કરી : જૂનાં હાડકાંની નિકાસ માટે તેમજ પ્રાચીન મિસરી આરામ-ગાહોને ફારફેટ લરવાનાં ગોદાગો કરવા દેવા માટે એક અગ્રેજ પેહીને પરવાનો અપાયો. ઇસ્માઇલીઆ સહેરના તેજ-ખુવાઓના ધનરા વિદેશીને અપાયા, આલેકઝાંડ્રીઆ બંદર પરની ઘણી-

જગતના દરમાં ૧૦૦ ટકાનો વધારો કર્યો. રેલ્વેના દરોમાં પણ એ પ્રમાણે થયું. આટલી આટલી તર્કબોને પરિણામે પણ ન્યારે નવા દેખાતા પોતાની વળવા જેટલી રકમ હોવી ન થઈ શકી, ત્યારે પેલા ચાર મુકદ્દર ચાલેલા પ્રતિના ફેલાહો પામેથી એનો તૈયાર પાક હોવાની જાણ એક સિટિસ સિન્ડિકેટને વેચી મારવામાં આવ્યો. ખેડૂતને ખાવા માટે મુઠી ધાન પણ ન રાખ્યું. ખેડીવ ધરમાલકનું પાપાણ-હૃદય પણ લુલ્લભ જોઈ શક્યું નહિ, અને અને એણે દે-દ્રોહરોને એ વળતના દેખાતાની ભરપાઈ મોકૂફ રાખવા આજ્ઞા કરી. પરંતુ લેણદારો પ્રતિની વફાદારીમાં દાડોદાડ રંગાઈ ગયેલા વહિવટકર્તાઓની પામે આ કાલાવાલા નિરર્થક નીવડ્યા. નવો દેખો જગજર-મુક્ત પર મુકવવામાં આવ્યો. પરંતુ એક જ વર્ષના કારોબારે પ્રબલક્રિતને પૂરેપૂરી ભાગી નાખી. નવો દેખો મુકવવાનાં નાણાં ન જ નીચેવી શક્યા. ખજાનો માફ થઈ ગયો. દરકર અને મરકારી નોકરોના ધણા માસના પગારો ચઢી ગયા. કેમકે ૬૫ લાખ ૪૩ હજાર પાંડના મહેસૂલમાંથી પા. ૭૪ લાખ ૭૩ હજાર તો લેણદારો જ હોવાની ગયા, વૂકોને ખંડણી ભરવામાં આવી, મુલેઝ નહેંગના ગેરો પરતુ બ્યાજ મુકવાયું, પાછળ ગળવહિવટ ચલાવવા માટે પૂરા દમ લાખ પણ ન રહ્યા. પરિણામે ખુદ સામનમાં જ ચકો અટકી ગયાં અને ઇ. મ. ૧૮૭૭નો હિસ્સો દેખો મુદતસર મુકવી ન શકાયો.

નવાં રોપણ-ચત્રો

ફરીવાર લેણદારોનો શો-ખકોટ શરૂ થયો. વહિવટકર્તાઓ દાન્સ અને ઇંગ્નાડ પહોંચ્યા. લેણદારો સાથે મસ્તનો ચલાવીને પાછા ફર્યા. ખેડીવ પાતે લેણદારો તરફથી દરખાસ્ત ચૂકી કે મિસર રાખવું તેમજ લેણદારોનું શ્રેય કેવી રીતે સમાધાનીપૂર્વક માગવી શકાય તેની ચોજના ઘડવા માટે મિમરનાં નાણાંપ્રકરણની તપાસણી લેવા એક આતમ-ગાંધીય તપાસપત્રની નીમણૂક કરેલ. ફરીવાર પ્રમાણ દિગ્મદ જાણ્યો. એણે જોયું કે પોતાના લેણદારો મળ

ચોજનામાં ફેરફાર કરી બાજનો દર ઘટાડવાને બદલે આ તો નવી શોષણની નીકિત શોધવા માગે છે। નવા તપાસ-પંચે કયે માર્ગે કામ લેવાનું છે તેની પણ લેણદારો તરફથી ચોખવટ થવા લાગી હતી : લેણાં પરનું બાજ એક દમડીલાર પણ કમતી કરવાનું નથી : પૂરેપૂરું અને નિયમસર બાજ સુકવી સકાય તે માટે જરૂર પડે તો ગરીબ મિસર પર નવા કરવેરા લાદવાના છે : અને માત્ર આવક પાસાની જ વેતરણ ઉતારવા પૂરતી નહિ પણ અર્થ જાણુમાં ચે પોતાનું બાજ પૂરેપૂરું વસૂલ કષ્ટ સકાય તે જતની તમામ કાપકૂપ સમયવાની સત્તા તપાસ-પંચને સોંપવાની છે : આવું આવું પ્રચારકાર્ય થઇ સુકયું. એનો અર્થ એક જ હતો કે તપાસપંચ પુરોષી લેણદારોની રાક્ષસી ધુધાનો ખાડે પૂરવા માટે મિસરી પ્રજા પર નવી ધાડપાકુ ટોળી જનીને આવવા માગતું હતું. અને એક સ્વાધીન રાજ્યના નાણામંત્રીઓ તપાસ ચલાવી, એનું આપું બજેટ હસ્તગત કરી, પોતાને ફાવતી રીતે વાપરવા માગતું હતું. આ સર્વ વાતનો સરવાળો એક જ હતો : એક સ્વાધીન રાજ્ય તરીકેનું મિસરનું પદ મિટાવી કબજે તેના પર સંયુક્ત પુરોષી રક્ષણ-શાસન (protectorate) સ્થાપી દેવાની મુરાદ હતી. એની સામે ઇસ્માઇલના ધુધવાટા બર્થ હતા. ૧૮૭૮ના એપ્રિલ માસની ચોથી તારીખે બેલીવના ફરમાનથી આંતર-રાષ્ટ્રીય તપાસ પંચ (International Commission of Enquiry)ની નીમણૂક જાહેર થઇ સુકી.

આ બધી વાટાઘાટ દરમિયાન પ્રજાના રૂધિર શોષણની પ્રવૃત્તિને તો થોડા જ નહોતો. બાજ સુકવવાના નવા હથેલી તૈયારી તો હમેશની માંજથી ચાલુ જ હતી. નીવા નદી બે કે રેલી નહોતી, પાક બગાડ્યો હતો, પશુઓમાં પ્લેગ ફાટ્યો હતો, રેતું બગર પડી લાંગ્યું હતું, કેક એલાદો થયાં ન આવેલો એવો દુષ્કાળ ચાલતો હતો, ગામડે ગામડે હજારો સ્ત્રીઓ તે બાળકો જુએ બીખ માગતાં લટકતાં હતાં, ૧૦ હજાર મનુષ્યોને એ ચાલના ઉનાળામાં દુષ્કાળે સંહારી નાખ્યાં હતા, તે સિવાય જુખમરામાંથી જ-મેલા

મરડા ને ઝાડના રોગે ફેંસા જાન લીધા તેનો તો હિસાબ જ નહોતો રહ્યો. ઇમાર્તન આજીજી કરતો હતો કે આ વખતનો હમો મોટું કરી પેના પગાર વગર જૂએ મગતા સરકારી નોકરોને ચુકવણી કરે.' ત્યારે બીજી બાજુ યુરોપી વર્તમાનપત્રો લેણદારોને માત્વન આપતા હતા કે 'ફિક્કર ગામ્પસો નહિ, ઇંગ્લાંડ તેમજ ફ્રાન્સના સચુક્ત દનાણુને પગિણામે મિસરી મગકાગ તમારો હતો જગનાની બ્યવસ્થામાં કશી જ કચારા નહિ ગમે !'

ને એમજ થયું ફેનાહોને લૂટીપૂટીને પણ જરામત મુકરર કરેલા દિવસ, ધડિયાળને ચોકસ ટકારે, એક મિનિટનું પણ મોકું થયા વિના લેણદારોનો હતો ચુકવાઇ ગયો આવી સ્થિતિમાં મિસરીઓ પ્રતિની દયાથી પીગળી પોતાની મગકાગને ચેનવણી મોખનાર ફોન્સન-જનરલ મી વીવીઅન નાનાયક ઠર્યો. અંગ્રેજ સરકારે એને નબળા દિનનો કહી વર્ષ અંતે પાછો બોલાવી લીધો.

તપાસપચના ફેંસલો

તપાસ-પચના સભ્યોની નીમણૂક થઇ. તેમાં પણ ચાલાકી વપરાઇ ફવતથી, કળથી, બળથી ને જળથી લગલગ ખિટન પક્ષના જ સભ્યો ગ્દેવા દઇ બાકીનાને મુદી બકાગ કાઢી નાખ્યા અને મિગરને પચાવી જવાની એક જ વાચ્છના પર એકામ થએલી આ ટાળાએ નીલાને કાઢે ઉતરી પોતાની નોંધો લખવી શરુ કરી એણે આટલી વાતોનું દોહન કર્યું

૧ ગળ્યના નાણાવહિવટમાં થએના રજેરજ ગોટાળા પૂણુ ઉત્સાહથી વાણી કાઢી તેનો આખો પાપ-પોટલો એકલા ઇમાઇન પર જ મૂકી દીધો ખેદીવની માથે કમલે કમલે કમાઇ ખેવનાર નામગીન યુરોપી લેણદારોની નીતિબ્રજતાનો એ-ઇસારો પણ ન કર્યો, કે ન તો મિસરને બાવીસ ગાસ મુધી દીપે દીપે ચૂસનાર પેલા લેણદારોના પ્રતિનિધિઓના ગેરવહિવટની નોંધ સરખી ચે લીધી.

૨. હિપરલમ્પી તપાસને આધારે પંચે ફેંસલો ધક્કો કે ધરમાઇલે પોતાની આપણુદ સત્તા ત્યજી દઇ એક પ્રધાનમંડળનો અંકુશ સ્વીકારવો : ન્યૂનર પાસા નામના એક ધિટનપક્ષી આર્મીનીઅનને મુખ્ય પ્રધાન બનાવવો, અને તપાસપંચના નામચીન પ્રમુખ સર રિવર્સ વિલ્સન નામના અંગ્રેજને નાણાંવહિવટનો પ્રધાન નીમવો. આ પ્રધાનમંડળ દેશી તેમજ પરદેશીઓનું બનાવવું.

૩. ખેદીય ધરમાઇલે પોતાના હસ્તકની લગભગ ૫ લાખ એકરની અંગત જમીન તેમજ રાજકુંડુંબના નામ પરની સવા ચાર લાખ એકરની જમીન રાજ્યને સુમત કરવી : બદલામાં પેટે તથા પરિવારે સાલીઆણું સ્વીકારવું.

૪. આ જમીન હિપર એક તરી લેત હોતી કરીત નહું થએલું સીતર લાખ પૌડનું કરજ ભરપાઇ કરી નાંખવું.

કમીશનના કર્જબની આટલેથી જ ઇતિથી થઇ ગઇ. ધરમાઇલના તંત્રની વગોવણી કરવામાં કમીશને જે 'ગરીબ બિચારા ફેલાહો' હિપર આંસુ વહાળ્યા હતા, તેના માથા પરથી તલ માત્ર કરભાર ન ઉતાર્યો. કેડ વાપરીને મિસર પર કર્જ લાદનાર લેણુદારોના બાળના દરોમાથી એક દમડી પણ ઝોઢી ન કરી. મિસરમાં રહેતા એક લાખ યુરોપીઅનો, કે જે કરવેરા નિમિત્તે રાજ્યને એક દુકાની પણ હેતા નહોતા, અને જે 'કૃષીચુલેશન'ની ઝોથે કસ્ટમના વહિવટને લાખોની નુકશાની પહોંચાડી અપ્રમાણિક રીતિએ ધીંગતા વ્યાપારો અશ્રાબે જતા હતા, તેઓની લેશ માત્ર જવાબદારી બતાવવાની જરૂર આ પંચને હૈંચે વસી નહિ. બાવીસ મહિનાથી સેંકડોની અંખ્યામાં વધતા ગએલા અને મિસરની જુમિને પ્રતિ વર્ષ ૬૦ હજાર પૌંડની રાક્ષસી રકમથી નિષ્પ્રયોજન થયેલી રહેલા પરદેશી નોકરોની નીમણુંકા સામે કમીશનના મેહોમાંથી એક સમુન પણ ન સર્જો. સફેદ ચામડીઓને સુંવાળી રાખવા માટે ઉડાવાતા એ ૬૦ હજારની સામે દેશી નોકરોને કંગાલમાં કંગાલ ધોરણે અપાતા ખજારો પણ આજ મહિનાઓના

આ વિદેશી પ્રધાનમંત્રીને કાષ્ઠ અભાગી થયે દુર્મતિ સહી. તેઓ પોતાની વિચારશક્તિ ગુમાવી બેઠા. એણે શું કર્યું ?

લશ્કરની છેડ

આખા દેશી લશ્કરને, એના અઢી હજાર દેશી અમલદારો સહિત, એના આઠ આઠ માસના પગારો ચુકવવાની પથ ના પાડી, કશા પેન્શન વિના કમી કરવાનો હુકમ કાઢ્યો. દારૂના હમવામાં જાણે કે દીવાસળી મૂકાઈ. સીવીલીઅન નોકરોને તો, કશી ધાસ્તી વગર ભુખ્યા ચમદી ચકાય છે; ગાય જેવા ગરીબ ફેલાહને એક બરાડાની પથ ચિંતા વિના વારંવાર રેસી ચકાય છે, પરંતુ તાલીમખાજ, રાત્રધારી, સ્વમાનપ્રેમી, ઈજ્જતદાર અને ખુન્નમઅર્થ લડવૈયાઓની છેડ કરવી એ રમત નહોતી. એ અન્યાય સામે લશ્કર ઉઠી ઊઠ્યું. લશ્કરી કાલેજના વિદ્યાર્થીઓએ રાષ્ટ્ર સળગતું શોક-સરધમ કાઢ્યું. કેવો નગરના રાજમાર્ગમાં જીવાનોની કંક જમી. નદીમાં નદીઓ મળે તેમ કમી થએલા અમલદારોએ અને પ્રજાજનોએ આ સરધસમાં સાથ દીધો. સરધસ રાજ-કચેરીના ઉંબરમાં જઈ ઉભું રહ્યું. બરાબર સાંજે ન્યુબર અને વિલ્સન બહાર નીકળી પોતાની ગાડીમાં ચડવા જાય છે, ત્યાં તો એ બન્નેનાં અપમાન કરી, એના પર હુમલો કરી, હાથ પકડીને ગાડી બહાર ખેંચી ઉભા રાખ્યા, આ દુલાએલા મર-ધસવાળાઓએ બન્નેની મૂછો ખેંચી; કાન ઝાલીને ધુસ્તા લગાવ્યા, અને પછી નાણાં-કચેરીમાં લઈ જઈ, લશ્કરી અમલદારોનો આખરી નિર્ણય થતાં સુધી બંધખારણે પૂરી રાખ્યા.

ખેદીવ ઇસ્માઈલને આ મામલાની ખબર પડી. તાજડતોજ એ પોતાના અંગરક્ષકોની સાથે આવી પહોંચ્યો, કેદીઓને છુટા કરાવ્યા, અને લશ્કરી અમલદારોને વિખેરાઈ જવાનો આદેશ દીધો. પણ અમલદારોએ મચક ન આપી એટલે ઇસ્માઈલે એ લોકો ઉપર જોશીમાર કરવાનો પોતાના અંગરક્ષકોને હુકમ દીધો. આખરે

ન્યારે તેઓની મુશ્કેલીઓની કળજીપૂર્વક તપાસ કરવાનું વચન આપવામાં આવ્યું ત્યારે જ તેઓ વિખરાઈ ગયા. *

હરકરી અમલદારોના આ હુલ્લડે યુરોપની આંખો ઉઘાડી દીધી. મિસરના રાજવહિવટની ચાહે તે વલે થાઓ, ફક્ત અમારા બાળના નિયમિત હપ્તા ભરાતા રહો, એ મનોદસામાંથી ગોરા લેલુદારો કળજી ઉઠ્યા. તેઓને સાન આવી કે સ્વાર્થની સિદ્ધિને ખાતર પણ મિસરમાં સારો રાજવહિવટ અને સુહેકશાતિ સાચવ્યા વગર આરોવારો નથી. મોદિશ ચર્ચાઓ ચાલવા લાગી. કર્મ પરના બાળનો દર ઘટાડવાના ઇસારા થવા માંડ્યા. પગલું મિસરના ગોરા વહિવટકર્તાઓની સાન હતું ઠેકાણે આવી નહોતી. હતું પણ પેટું આતર-રાષ્ટ્રીય તપાસ-પંચ આ બાળના દર ઘટાડવાની વાતને કાન ન દેવાં કેવળ વહિવટનાં ખર્ચની જ કાપ-કૂપની તેમજ નવા કરવેરાના વધારાની વેતરણ કરી રહ્યું હતું એ વેતરણમાં તેઓને પણ અવળી મતિ સૂઝી. વિલસને જેમ સાવ-કની બોડમાં હાથ નાખી સૈન્યને રાષ્ટ્રે ચડાવ્યું, તેમ આ પંચે તથુ નવી તર્કોમાં શોધીને જમીનદાર રૂપી સાપના રાફડામાં આગળી ધોતી. એ તથુ તર્કોમાં આ પ્રમાણે હતી :

જમીનદારોની જાગૃતિ

૧. અગાઉના સમયમાં રાજ્યના ઉમરાવોને જેદીવોએ ખરાબાની જમીનો એનાયત કરેલી. શર્ત એટલી જ હતી કે તેઓએ જમીનને એકાણુ બનાવવી અને રાજ્યે તે ઉપર કરી

* વિલસનેને મુખેથી એવી અફવા ઉરાડવામાં આવી હતી કે આ આખી ચ ઘટના જેદીવ ઈસ્માઈલની રચેલી કાજ હતી. અને ઘટનાના એક ધણી એક તમામ પ્રસંગો ઇસ્માઈલના જ સૂત્ર-સંચાલન મુજબ બન્યા હતા. કેમકે ઈસ્માઈલનો ગુપ્ત આસય યુરોપી પ્રધાનમંડળને અજાણામણુ કરી પુનઃ એક હથેલુ સત્તા પર આવવાનો હતો.

આ વાત જુદી ફાસવાના પ્રયત્નો થયા છે. હાલ તપાસ કરનારાઓ કહે છે કે હરમાઈલ પર આ આજ બોટાડવામાં વિલસન વચેરેને દેવ પોતાના દુશ્મ કારણોની નવાબદલીને દાખી રેવાનો હતો.

લેતરી ન નાખવી. આવી બહિષ્ણ અપાએવી જમીનો ૫૦ નવેમ્બર કરો નાખવાનું ઠગવવામાં આવ્યું.

૨. નાણાંબંધી કોમવતા ખેદીવ ઇસ્માઇલે ઇ. સ. ૧૯૭૩માં એવો કાયદો કરેલો કે જે જમીન-માલિક ગણ્યને એક મામદું વર્ષનું જમીન-મહેસૂલ ચુકવી આપશે, તેને તે જમીનનું મહેસૂલ હંમેશને માટે અગ્રધું કરારી આપવામાં આવશે. આ મહેસૂલ-રકાડો નવા વહિવટકર્તાઓએ ૨૬ ફરવાનું ઠગવ્યું.

૩. 'કાર્પી' નામે ઓળખાતી જે વેડ ફક્ત ફેસાહો ઉપર જ ચાલતી હતી તે વેડ જમીનદાર વર્ગ ઉપર પણ નાખવાનો અને જેને વેડ ન કરવી હોય તેણે તેને બદલે અમુક રોકડ રકમ ચુકવવાનો કાયદો ધકાવ્યો. એ કાયદાની રૂઢિએ ધણા થીમતો પાસેથી દ્રવ્ય ઉભું કરી શકાય એવી ગણતરી હતી.

સુખરૈભવ મ્હાવતો મિસરનો જે જમીનદાર સમુદાય અત્યાર સુધી આપમતલબ સિવાય અન્ય કશું જોઈ શકતો નહોતો, જેને પ્રજામંદતની સાથે સમાન કિંમતની કંથી લાવના નહોતી, તે મુમુદાયના ગળવા ઉપર ઉપવા ત્રણ સુધાગધી જન્મર કાપ મુકાવાનો મામલો ઉભો થયો. એની આંખો ઉરડી ગઈ કે આ પર-દેશી સત્તા કાઢીને હોડવાની નથી. વિશ્વાસવાત અને વચનભંગ સામેનો રાવાળિ તે દિવસ પ્રથમ પહેલીવાર આ મોજાલા વર્ગની અંદર પ્રજાવલી ઉઠ્યો. ઉપલા વર્ગે આજે પહેલી જ વાર નામલા વર્ગની સાથે એકઠિતની દિલગોજી અનુભવી. એ રીતે એક લશ્કરી વિદ્રોહનો લડકો અને બીજો થીમતોના અમતોપનો લડકો, બેના સંયોગમાંથી આખા દેશભરમાં પ્રચલ દાવાનવ પ્રસરવા લાગ્યો. આખું વાતાવરણ વિજળીના આચકા અનુભવી રહ્યું. અમોલ દેવાહોનું જે મિમર આજ સુધી મુંઝું મુંઝું અંતાપો સહનું હતું, તેને નની જમાન પુટી શોખો, ઉમરાવો ને ઉલેમાઓ ઠેરઠેર સલાઓ મેળવી ચાલુ રાજતંત્રના તાત્કાલિક અંતના ફરાવો કરવા લાગ્યા અને તેઓએ ખેદીવની પાસે પ્રતિનિધિ મંડળો મોકલીને જે વાતો ધરી રહ્યા :

એક : ધરારધણી બની બેઠેલા બલિમ યુરોપી શાસકો સામેની તમારી ઝુબ્બેશમાં તમને અમારો સાથ છે.

ખીલુઃ દેશના રાજકારોબારમાં પ્રબળને હિસ્સો મળવો જ જોઈએ એવી અમારી માગણી છે.

બંધારણની બક્ષિસ

કુટિલ દરમાદલ સમજી ગયો કે યુરોપી સત્તા ઉપર મર્મનો ધા કરવાની ખરેખરી પડી આવી પહોંચી છે. એ ચતુર નર હતો. એને નરી પ્રયુક્તિ સૂઝી ગઈ. પિતામહ મેદમટઅલીએ ઇ. સ. ૧૮૬૬માં સ્થાપેલી એક 'મેજલિસ' અર્થાત શેખો અને ઉમરાવોની પ્રતિનિધિ મંજા હતી. આ સભા વખતોવખત નવા કર-વેશ વગેરે બાબતો પર બેઠીવને સલાહ આપવા માટે મળતી હતી. હતી તો પ્રબળીય ચુંટણીના ધારણુ પર સ્વાએક્ષી, પણ વસ્તુતઃ એના સભ્યો સરકારના જ નીમેશા આવતા એને પ્રબળ પ્રતિનિધિ તરીકે વર્તવાની સત્તા યે નહોતી, છતી યે નહોતી. આ નિબ્રાણુ સંસ્થામા માણુ કુંકવાણુ દરમાદલે નક્કી કર્યું. લોકનાયકો સાથે એણે ગુફતેશ ચક્ષાવીને નિર્ણય કર્યો કે મેજલિસની સત્તા વિગ્નારી, મબાસદોની મંખ્યા વધારી, તેમજ પ્રબળે માર્વજનિક મતાધિકાર એનાયત કરી એ મંધ્યાને પાક્ષાંમેન્ટના રૂપમાં પક્ષડી નાખવી.

મેજલિસની બેઠક બરાબર એ જ સમયે હેદશા બે મામધી ચાલુ હતી. એટલે આ નવું પૂર્ગવર્તન આણુવા માટે ફક્ત એક બાહેરનામાની તેમજ વધારાની ચુંટણી કરવાના આદેશની જ જરૂર હતી. એ વિધિ દરમાદલે તાબડોતોબ પતાવી નાખ્યો. પણ દરમાદલનો મનોગથ માત્ર આ 'બંધારણ' પૂરતો જ નહોતો. બંધારણ તો એક બૂમિકા માત્ર હતું. એ બૂમિકા પર ઉભા રહીને એનો અભિલાષ તો કુટિલ યુરોપી પ્રધાનમંડળને ફાવી પ્રબળે જવાબદાર એવું દેશી પ્રધાન-તંત્ર સ્થાપવાનો હતો. તેમજ યુરોપી કર્જ પરના બાબતો દર ઘટાડી, અમૂક કર્જ એક

એવા ગર્વ સાથે જે વર્ષ સુધી દેશના દારોજારને પાપમાલીને છેલ્લે પાટલે બેમારી દીધા પછી આજે હવે જાહેર કરે છે કે 'મિતરે નાદારી નોંધાવની પડશે'—જ્યારે મિતરી પ્રજાએ આ અત્યાચારીના મ્હોંમાંથી બીનઆવડતના આ રાખ્દો પડતા સાંભળ્યા, અને એ યુરોપી વહિવટકર્તાને ખુદ પોતાના જ લોહીઆળા હાથ ધોયા અગાઉ મિંસરની નાદારી પુકરતો દીઠે, ત્યારે પ્રજા-રોપનો લડકો છક્કા મારીને સળગી ઉઠ્યો. વર્તાવર્ત એક રાષ્ટ્રીય નિવેદનપત્ર ધડવામાં આવ્યું. એની અંદર આ ઉદ્ધત વિદેશી વિઘ્નનની ખર્તારફીની માગણી હતી. ૭૦ ઉલેમાઓ, ૬૦ પાશાઓ, ૬૦ એઓ, ૪૦ અમીરો, અને સંખ્યાબંધ લશ્કરી અમલદારોની એ નિવેદનમાં સહીઓ પડી. બેદીવને એ નિવેદન પેથ થયું.

નિવેદનપત્ર હાથમાં રાખીને ઇસ્માઇલે વિદેશી સત્તાઓના પ્રતિનિધિઓને એકઠા મેળાયા અને દેશી પ્રધાનમંડળ નીમવાનો પોતાનો નિર્ણય જણાવ્યો. યુરોપી પ્રધાનો ઉપર પણ ઠાગનો લખ્યા કે 'આજથી આપ સર્વેને રૂખ્સદ મળે છે.' અને શેરીફ પાશા-નામના એક બંધારણપ્રિય વિચારો ધરાવવા માટે જાણીતા મિસરી અંગ્રેસરને નવું દેશી પ્રધાનમંડળ રચવાનો ખરીતો લખી મોકલ્યો. એ ખરીતાની અંદર માછ પ્રધાન-મંડળની નાવાયટી ઉપર પ્રહારો કરવામાં આવ્યા હતા અને સૂચના આપેલી હતી કે નવું પ્રધાનમંડળ દેશના ચુંટાઇ આવેલા પ્રતિનિધિઓની બનેલી લોકમંભા(એમર)ને માથી રીતે જવાબદાર રહેશે, તેમજ આ લોકસભાની વરણી અને અધિકારોનું સ્વરૂપ એવી રીતે જળવાશે કે જેથી કરીને એ મંથાઓ પ્રજાકીય ભાવનાઓને ઝીવતી યથ સકે.

ઇસ્માઇલ પદ્મજી

ઇસ્માઇલના આ પગલામાં કશો ચે નિયમભંગ નહોતો. યુરોપી શાસનકર્તાઓએ પોતે જ એકથી વધુ વાર જાહેર કરેલું કે હવે બેદીવને યુરોપી નોકરોને રૂખ્સદ આપવાની સંપૂર્ણ

“અમારી આ બેઠક હજી ખતમ નથી થઈ. અમે વિખરાઈ જવા નથી માગતા. અમારી બધી ફરજ અમે અદા કરી ચુક્યા હોવાના આપના ધન્યવાદ અમારે માન્ય નથી. અમે હજી કશું જ કાર્ય કર્યું નથી. અમારે તો અત્યારના તમારા કુટ પ્રધાનમંડળની કાર્યવાહી પર ઠડક વળેતો રાખવાનું રહ્યું છે. માટે અમે વિસ્મર્દન થવાની ના સંભળાવીએ છીએ.”

એક પછી એક પ્રતિનિધિએ ઉભા થઈને આ જાહેરાતને અનુમોદન આપ્યું. વિવેક કરવા આવેલો વાણીપટુ પ્રધાન ખસી-આણો પડીને ચાલ્યો ગયો. મિસરી ધારાસભાની બેઠક ચાલુ જ રહી. અને તેઓએ અવાજ દીધો કે દેશી યા પરદેશી કાંઈ પણ પ્રધાન પોતાના સારાનરસા વહિવટ બદલ અમને—લોકસભાને જવાબદાર રહેશે. અત્યારના દંભી ‘જવાબદાર તંત્ર’ને સાચેસાચું જવાબદાર બનાવવાનો અમારો નિર્ધાર છે.

પરદેશીઓને રૂપસદ

એ જ પ્રજા-નાદ ત્રીજી વાર સંભળાયો; આ વખતે એ અવાજની આગ સવિશેષ સ્પષ્ટ બનીને સળગી ઉઠી. હકીકત એમ બની કે નાણાં-સચીવ અંગ્રેજ વિલ્સનના હાથ ન્યારે લેણ-દારોને ખાતર મિસરનું લોહી નીચોવીનીચોવીને છેક જ હેડા પડ્યા, દ્રવ્ય શોષવાની એક પણ કરામત કામ આવે તેવું ન રહ્યું. ત્યારે એણે મિમર રાખતે નાદાર જાહેર કરવાની બાજી ગોઠવી. મિસરી પ્રજાએ ન્યારે જોણું કે દેશના નાણાં-વહિવટને વ્યવસ્થિત કરવાનો દંભ ધરીને આવનારો આ બ્રિટીશ મરક્રમનો માનીતો એજન્ટ ખેદીવને, ખેદીવના કુટુંબને અને મિમરી ફેલાવને છેડા દીધા પર્વત નીચોવી લીધા પછી, એક પણ કરભાર કમી કરી ન શક્યા પછી, જૂના કળનો કણીભાર પણ જોળે ધટાડી ન શક્યા પછી, મિસરની જાતી પર નવી દેવાદારીના ગંગેગંગ ખડકી લીધા પછી, દેશીઓના રાજવહિવટની નાસાપજીતો પડો દેશ-પરદેશમાં વળગાવી લીધા પછી, ‘હું મિસરનો તારણદાર છું’

એવા ગર્વ માથે જે વર્ષ સુધી દેશના કારોબારને પાપમાલીને છેલ્લે પાટલે બેમારી દીધા પછી આજે હવે જાહેર કરે છે કે 'મિતરે નાદારી નોંધાવવી પડશે'—જ્યારે મિતરો પ્રજાએ આ અત્યાચારીના ગેદામાંથી બીનઆવડતના આ રાબડો પડતા માબખ્યા, અને એ યુરોપી વહિવટકર્તાને ખુદ પોતાના જ લોહીઆગા હાથ ધોયા અગાઉ મિતરની નાદારી પુકારતો દીઠો, ત્યારે પ્રજા-રોધનો ભડો જનમ મારીને સગમી ઉઠ્યો. 'વર્તાવર્ત' એ ગાંધીય નિવેદનપત્ર ધડવામાં આવ્યું એની અદર આ ઉદ્ધત વિદેશી વિચ્છિન્નની બર્તગદ્દોની માગણી હતી ૭૦ ઉમેશાઓ, ૬૦ પાશાઓ, ૬૦ એઓ, ૪૦ અખીરો, અને સખ્યાનંદ લશ્કરી અમલદારોની એ નિવેદનમાં સહીઓ પડી બેઠીને એ નિવેદન પેશ થયું.

નિવેદનપત્ર હાથમાં રાખીને ઇસ્માઈલે વિદેશી સત્તાઓના પ્રતિનિધિઓને એકાએક બેળ્યા અને દેશી પ્રધાનમંડળ નીમવાનો પોતાનો નિર્ણય જણાવ્યો યુરોપી પ્રધાનો ઉપર પણ કાગળો લખ્યા કે 'આજથી આપ મને રખ્મન મને છે' અને સોરીફ પાશા નામના એક બધારલુખિય વિચારો ધગવવા માટે જાણીતા મિતરો અંગ્રેમરને નવું દેશી પ્રધાનમંડળ ચૂંટવાનો ખરીતો લખી મોકલ્યો એ ખરીતાની અદર માજી પ્રધાન-મંડળની નાલાયખી ઉપર પ્રદારો કરવામાં આવ્યાં હતા અને સૂચના આપેલી હતી કે નવું પ્રધાનમંડળ દેશના સુદાહ આવેલા પ્રતિનિધિઓની બનેલી લોખલો (એમન)ને માત્રી રીતે જવાબદાર રહેશે, તેમજ આ લોકસભાની વરણી અને અધિભરોનું સ્વરૂપ એવી રીતે જળવાશે કે જોથી કરીને એ મગ્યાઓ પ્રજાકીય ભાવનાઓને ઝીનતી થઈ શકે.

ઇસ્માઈલ પદબ્રજ

ઇસ્માઈલના આ પગનામાં કસો ચે નિયમભંગ નહોતો. યુરોપી શાસનકર્તાઓએ પોતે જ એકથી વધુ વાર જાહેર કરેલું કે હવે બેઠીને યુરોપી નોકરોને રખસદ આપવાની સંપૂર્ણ

સત્તા છે. પરંતુ ખેદીવ એ મત્તા વાપરવાની ધૃષ્ટતા કરે, એ વાત યુરોપથી સહેવાઈ નહિ. નિયમિત મમથે વ્યાજના હપ્તા યુગાંબે જતા પોતાના બાહોશ પ્રધાનમંડળની બર્તરથી યુરોપી મુકી-દારોનાં ઝંઝૂન જગાડવા માટે બસ હતી. મિસર ખાતેના ગોરા અધિકારોએ એકત્ર મળી હડતાલ પાડી. નવા તંત્રની રૂઢિએ અસહનના કન્દ્રોદાર-જનરલોને એનો હોહો સંભાળવાનું કહેવામાં આવતાં બ્રિટીશ તથા ફ્રેન્ચ સભ્યોએ ના પાડી દીધી, વ્યાજનો નવો પાકિલો હપ્તો નવા પ્રધાનમંડળે સાતને બદલે પાંચ ટકાને ફરે મુકવવાની જાહેરાત કરી એટલે લેલુદારોએ એ ઘટાડેલા દર અંતીકારવાની ના સંભળાવી, અને બ્રિટીશ સરકારે ખેદીવ પર ધમકી લખી મોકલી કે “જો યુરોપી પ્રધાનોને ફરીવાર નહિ નીમી દો, તો અમે મિસર ખાતેના અમારા હિતના રક્ષણ માટે ઉગ્ર પગલાં લેશું.”

ઈસ્માઇલે પણ ખાતી કઠણ કરી. એણે સ્પષ્ટ ના લખી મોકલી. પોતાની ધમકીને પાછી ગળી જઈને બ્રિટન યુરપ્ચાપ બેસી ગયું. પણ ફ્રાન્સની ખુમારી એટલી સ્હેલાઈથી સમતી નહોતી. એણે બ્રિટનને કહેવગાવ્યું કે આપણે બન્ને મળીને ઇસ્માઇલને પદ્મજી કરાવી મિસરનો સંયુક્ત કબજો લઈએ. પણ બ્રિટન સમ્મત ન બની શક્યું. નીલાના તીર ઉપર એક દિવસ એકલો પોતાનો જ વાવડો ફરકાવવાની એની મુરાદ હતી. ફ્રાન્સની બાગીદારી એને નહોતી નોંધતી તેમજ એકલે હાથે મિસરને ઉઠાવી એનો લેવાનો સમય હતો પાક્યો નહોતો. લવિખમાં એક દિવસ એ મોકિા મેળવવાની એને ધીરજ હતી. એટલે આજે તો ફ્રાન્સ આદિ બ્યન્ધ મુઠાંપી સત્તાઓને ચાપ દેવા માટે એણે એના અખખારો દ્વારા જૂદા જ સૂરો ગાવા શરુ કર્યા. એના મુખપત્રોએ યુરોપી લેલુદારોની નીતિની વગોવણી ચલાવી, મિસરના ફેલાહોતી દયા ગાવા માઠી, ત્યાના નવા પ્રગટેલા ગાંધીય પ્રજાપક્ષની પ્રશસ્તિ આપી. મિસરને એડું બાજ્યવિધાન એની પોતાની રીતે ધડવા માટે એકલું મુકવાની હિમાયત કરી. ફ્રાન્સને પણ એટલું જ જોવાડું હતું કે બ્રિટનનું એકલાલું રાજદ્વારી પરિણામ મિસરમાં

સંયુક્ત શાસનના સંતાપો

આ નવા શાસને મિસરને માટે શું શું મંગલ કર્યું? સ્થિતપથનો ઇતિહાસકારોએ સાચી હકીકતોને મારી મચરડી એવું દેખાડવા મત્ત કંચો છે કે એણે મિસરને એટલી રાહત આપી નાખી એટલી પાત ખરી છે કે એણે થોડાક નજવા કરેા ખટાળાં, થોડીક વ્યવસ્થા દાખલ કરી. પરંતુ એનો દસો ફાયદો ફેશને નથી થયો. હવે એ હકીકતોને એના સાદા સ્વરૂપમાં તપાસીએ:

૧. મિસરને ચોથી જનાર એના એ જ વિસ્મનને પ્રમુખપદે ફરીવાર મિસરનું નાણાંપ્રકરણ સુચવા માટે કમીશન બેસાડ્યું.

૨. કમીશનના ફેંસલા અનુસાર એવું ઠરાવ્યું કે લેણદારોને છ ટકાને બદલે ૫ ટકાને દરે વ્યાજ ચુકવવું; જે પગલાંને 'માટે ઇમાદતને વગેરેવી તેઓએ ફેળી. હાથો હતો તેજ પગલું, હવે તેઓએ બંધું.

૩. મિસરના વાર્ષિક મહેસુલનો અડસદો ભણીપુઝીને પા. ૮૫ લાખ જેટલી ઓછી રકમનો મકસો. કાચુ કે એધી જે કસી (વગેરે મહેસુલ ઉતરે તે આખો ૫ વધારો મુરોપી કર્જ સુવવામાં લાઇ જવાનું ઠરાવ્યું હતું.

આ ઠરાવનો કેવો લાયકો અમલ થયો તે સમજાવે ફર પા. ૪૩ લાખ જેટલી રાક્ષસી રકમ તો વ્યાજના હપ્તા ભરવા માટે ઉચકી લેવાતી હતી. બાકી વધતી તેટલી જ રકમમાધી તૂટતી ખડખડી તથા સુવેઝના રોગોનું વ્યાજ મળી ૧૦ લાખ કરતાં બાકી માત્ર ૩૨-૩૩ લાખ રાજવલિવટ માટે ફાળવે પડતા. મહેસુલનો અકિરો ઇરાદાપૂર્વક ઓછો મકસો દેવાથી, વર્ગોવર્ગ વધારાનું ઉપજતું મહેસુલ લેણદારોના હાથમાં ચાલ્યું જતું. અને ફેળવણી, નાંદેરો, ન્યાય આદિ પ્રજા-દિલનાં તમામ ખાતાંઓ એવી એજ તંત્રીમાં કામ કરતાં હતાં. ફેળવણીનું તો નામ માત્ર જ

૪. જમીનદાર વર્ગના કોપનું કારણ યદ્ય પહેલાં પેલાં ત્રણ પગલાં ફરીવાર લેવાયાં એક, ગણિત અપાએલી ખરાબાની જમીન પર સેતરી કરી; બીજું, એક સામટા છ વર્ષના જમીનવેરા આપી દેનારાઓને જે કાયમી અરધા વેરાની રાહત આપવામાં આવેલી તે રાહત રદ કરી; ત્રીજું, 'વેક'ને સાર્વજનિક કરીને પછી તેના ગદસામાં મુલ્ય લેવાનું કરાવ્યું. આ બધું કરીને વર્ગની રાહતના ઓહા તથે થયું, ત્યારે બીજી બાજુ મિસરના હજારો યુરોપી પ્રજાજનો તો એની એજ કરમુકત દર્યામાં મહાલતા રહ્યા.

૫. મિસરના રાજતંત્રમાં જરૂરતને નામે, નિપુણતાને નામે તેમજ પ્રમાણિકતાને નામે ચડતા દરજ્જાની નોકરીઓ પર યુરોપીઓનાં ટોળાં ઉતારવામાં આવ્યા. ઇ. સ. ૧૮૮૨ના માર્ચ મહિના દરમ્યાન. એ રીતે ૧૭૨૫ જેવા અધિકારીઓ વાર્ષિક આશરે ચાર લાખ થીંડનો નિયમિત પગાર ચાવતા ચાવતા મહાલતા હતા, ત્યારે ૬ હજાર દેશી નોકરોને એના હિસ્સાપાત્ર પૂરતા પગારો પણ ઉપરાઉપરી બે મહિના સુધી તો ભાએ જ કદિ ચુકવાતા હતા. દેશની કંગાલીઅતની વચ્ચે, ત્યારે રાજવહિવટને માટે એક પેનીની વધુ માગણીનો જવાબ પણ નકારમાં વળતો હતો, ત્યારે આ શ્વેતવસ્ત્રા તીકનાં ટોળાને લાખોને ખર્ચે નબાવવાનું કારણ શું હતું? કારણ એમ અપાતું કે "તેઓના વિના મિસરી રાજતંત્ર નીતિહીન સદાઓનો, વિનાશક કંદાકડોનો અને ભ્રમણાત્મક બાંધકામની યોજનાઓનો ભોગ થઈ પડશે." મિસરના સમકાલિન ઇતિહાસકારો આ રાજદોની ઢેકડી કરી ચલા છે. કમક તેઓ પોતાની સગી આંખે જોઈ ગયા છે કે બરાબર આ યુરોપી અમલદારોનાં પૂર ઉમટ્યા હતા તે જ મમયે મિસરનું રાજતંત્ર અનેક અગ્રિમ કંપનીઓની અપ્રમાણિકતામાં ફસાયું હતું અને 'ખુદ એ જ ભાગ પહેરગીરાએ સિદ્ધિ થ પેદીઓને ખટાવવા માટે અન્ય યુરોપી પેદીઓના ઓહા દરોની અવગણના કરી મોટાં રાક્ષસી ખર્ચનાં બાંધકામો વગેરે પોતાના દેશવાદીઓના હાથમાં મુગ્ધ કર્યાં હતાં.

ઇન્સાફની અદાલતો નોતિશ્રષ્ટ હતી, ફેલાહ ઉપર ચાલુક-
રાજ્ય જ આધારું હતું, જમીનનો માલિક વર્ગ સદાની દેવાદારીમાં
હુબેલો ગદી ઝડપભેર પોતાની જમીન લેણદારના પંજમાં ચાલી
જતી જોઇ રહ્યો હતો; કારણ કે આ લૂંટાલૂંટને મંજૂર કરનારા
કાયદાઓ સુધારવાની કાંઈને પુરસદ નહોતી. મુખ્ય પ્રધાન રિઆઝ
તો હતો સત્તાપૂજક લોકશાસનનો એ શત્રુ હતો. અને સંયુક્ત
શાસનના વિદેશી વહિવટકર્તાઓને નાણાં મળે ત્યાં સુધી રાજ-
તંત્રની સારી માફી દેવાની કશી તમન્ના નહોતી. ૧૮૮૦-૮૧ નો
કાળ આવી હાલતમાં ચાલ્યો જાય છે. પરંતુ એ કાળના પડદા
પાછળ, દેખીતી સ્થિતિ-શાંતિના તલમાં એક નવીન વાવાઝોડાના
ઝંઝાવાતો સસવવાની તૈયારી ચલાવે છે. એ ઝંઝાવાતો કયા ભતા ?

ત્રણ યુગશક્તિઓ

પહેલી : ઉદાર ધર્મવિચાર

ઓ ગણીસમી સદીના મધ્યાન્હ સમયની આ વાત છે :
યુરોપ એશિયાની એ વિશાળ ઇસ્લામી દુનિયા ઉપર
સ્થિતિયુક્તતા, વિચારમંકાય અને અધેશદાતું હિમ પથરાઇ ગયું
હતું. કુગનના કાનુનેની સાકરી સમજ વડે ઉમેમાઓએ સમાજની
તમામ જાતની વિચાર-પ્રગતિને રૂંધી રાખી હતી. શાસે દોરી રાખેલા
સીમાડાની બહાર નીકળવા ખુસ્લીમેનો આત્મા ના પાડતો હતો.
છેલ્લાં બસો વર્ષોથી મધ્યાબ્ધ ખુસ્લીમ ધર્મોપદેશોએ ધ્રુમી
ધ્રુમીને બસ એક જ જાતની વિચારસરણી બતાવી હતી કે
“ઇસ્લામના અનુયાયીઓ પ્રાચીન સાદાઇના પથ પરથી ઉતરી
ગયા હતા અને કાળજૂના ધર્મ-આદેશોની અવગણના કરતા હતા
તેને પરિણામે જ દુનિયામાં ઇસ્લામનું મામત્થ વૃદ્ધિ લાગ્યું છે.”
આવા આવા હિપદેશોના પ્રભાવથી ઇસ્લામી જગત પર જડતાની
રાત અધારી ગઇ હતી.

અલ-અફગાની

આમ ઇસ્લામી જગત સર્વ હર્ષ, તે મમયે એક નર જાગતો
હતો : અરબસ્તાન, મિસર અથવા તુર્કસ્તાનની કાંઈ વિદ્યાપીઠમાં

નદિ, કોઇ મસ્જિદ યા મદ્રસાની અંદર નદિ, પણ મધ્ય એશિયાનાં વિદ્યાવિહીન વેરાનમાં : કોઇ આશિમની તાલીમ થતી નદિ, પણ એકાન્તવાસમાં; ખુદ પોતાની જ સ્વતંત્ર વિચારણાની સત્ય-જ્યોત સામે; આત્માની ચિરાગને અજવાળે.

એતું નામ રોષ જેમાલેહિન અફગાની. એ એક અફગાન હતો. ખોખારા શહેરમાં એણે ધર્મશિક્ષણ લીધું હતું. શીખતો શીખતો એ જીવાન કુરાનના સખ્દશખ્દે ચંલતો હતો, દુનિયાએ મુકરર કરી રાખેલાં સાંકડા અર્થોમાં એતું દિલ ફરતું નહોતું. સ્વતંત્ર વિચારની શોધની એને એ સખ્દોના ઉંડાણમાં ઉતારી જતી હતી. પહેલેપહે એને પ્રતીતિ થતી હતી કે આજ પર્યંતના બધા શાસ્ત્રોમાં ખોટા છે: હસ્લામ હન્સાન જાતની પ્રગતિને વિરોધી નથી. કુરાનના કાયદાને ઉદારમાં ઉદાર અર્થ બેસાડી રાકાય તેવી એની રચના છે: એ કાયદો રૂઢીની શુક્રામી નથી પ્રબોધતો, વિજ્ઞાનની અદાવત નથી કરતો, સુધારાને વિરોધ નથી જન્માવતો, માનવ જાતના એક પણ મંગલ પરિવર્તનની સામે એને વૈર યા વાંધો નથી. માત્ર એના સાચા ઉદાર અર્થો કરીને પ્રજાના અંતઃકરણમાં ડસાવવાની જ રાહ છે.

ઇ. સ. ૧૮૭૦માં અબ્યાસ ખતમ કરીને જત્રીસ વર્ષનો નૌજવાન જેમાલેહિન ખડો થઇ ગયો અને નવદર્શનની મશાસ ધરીને મુકદ્દા સમ પડેલી હસ્લામી દુનિયાને જગાડવા એણે પરિશ્રમણ આદ્યું. મક્કાની હજ પડીને એ ફેરો નગરમાં આબે, ત્યાંથી એ કેન્સ્ટાન્ટીનોપલમાં ઉતર્યો. ત્યાં રૂઢીઝસ્ત હસ્લામની છાતી ઉપર ચડીને એણે અવાજ દીધો કે આજ પર્યંત મુસ્લીમોના પ્રાણ પર કુરાનને જૂઠું નામે અજાનની, અજૂનની ને અધ્યક્ષાની જાંજીરો ઝકડવામાં આવી છે. જમો, હસ્લામનો કાયદો તે મોતને હડોગાર પાંજો નથી, પણ પ્રત્યેક યુગને, પ્રત્યેક કલ્યાણકારી પરિવર્તનને, પ્રત્યેક વિચારકાન્તિને મંજૂર રાખનાર પ્રાણવાયુ છે.

એની વિદ્વતાએ, વિચાર-પ્રતિષ્ઠાએ, અને તેજશી વક્તૃતાએ હસ્તાબોલના યુવાનોનાં અંતઃકરણ છૂતી લીધાં. એનાં વિવેચનોએ

તરુણોની આખી વિચાર-સરસીનો પ્રવાહ નવે રસ્તે વાળી લીધો. એ વીર હતો, વિરોધથી દબાતો નહોતો, સાચા અધ્યાનને શોધે તેવી ખેતમા ધારણ કરીને એ લલલલી વ્યક્તિઓનું માનભંજન કરતો હતો અને તુર્ક રાજદરબારની ચાહે તેવી લખકદાર મધ્યયુગી વિવેકપ્રજ્વાલિકાઓના પણ એ જુલ્કા ખેલાવતો હતો.

આવા પુરુષનું પ્રચારકાર્ય થોડા જ સમયમાં અનેક ધર્મ-નેતાઓને અસહ્ય થઇ પડ્યું. ફીઝસ્તાતાના અને અંધશ્રદ્ધાના જોર પર જીવનારા અનેક સત્તાધીશોએ પોતાનાં તખ્તોના પાયા આ નીજીવાનની જ્ઞાનરેલમાં ધોવાતા દીકા. અલ-અફઘાની (એનું સુપ્રસિદ્ધ નામ)ના ઉપર નાસ્તિકતાનું આજ ઝોલાડાવામાં આવ્યું, ઇસ્તાંબુલમાંથી એને નીકળવું પડ્યું. પણ નીકળતાં પહેલાં તે એનાં વિચારખીજ ક્યારનાં એ તુર્ક જુમિ પર વવાઇ ગયાં હતાં.

૧૮૭૧માં અલ-અફઘાની મિસરમાં ઉતર્યો ને કેરો નગરમાં એણે મુકામ કર્યું. એ વખતે ધાર્મિક અજુખતાની દૃષ્ટિએ તો મિસર પર કાળામાં કાળી રાત પડી હતી. કેમકે ખાસ કરીને ઇસ્માઇલનું શાસન ચાલતું હોવાથી એ શાસનનો નૈતિક બગાડો મિસરના એકાએક પ્રજાવર્ગમાં પ્રસરી વળ્યો હતો. એ નૈતિક સડાએ હિંદુ-માઓના સમુદાયમાંથી પણ હીમત અને સ્વાતંત્ર્યના સંસ્કારો જોડાવી નાખ્યા હતા. તે છતાં જેમાલેદિનના આગમન થકી જ એક જખ્ખર કુતરલ જન્મી ગયું. ને ધીરે ધીરે આંહી પણ ઇસ્તાંબુલની માફક જ એનાં પાણી-પ્રતિભાએ ને વિચાર-ઝોજસે મિસરી યુવાનોના એક જખ્ખર જુથને પોતાનું કરી આકર્ષી લીધું.

ઇસ્માઇલ જેના જલિમ રાજકર્તાનો એ સમય: વિરોધ કરનારની જખ્ખાન ઉદાઇ જાય એવી ઇસ્માઇલની ધાક: સ્વતંત્ર વિચારની ખાનગી ગુફતેયુઓ સુદાં મનુષ્યોનાં મ્હોમાંથી ચાલી ગયેલી: હોદના ફેરાટ ઉપર પણ ઇસ્માઇલના જસુસોની આંખો ભમે: રાજતંત્રના અન્યાયની સામે ઉઘામાં ઉઘો ધર્મોધીશ કે સત્તાધીશ પણ એક લખક સરખો કાદે નહિ: જે બને તેમાં એ તમામની

મુંગી સમ્મતિ કેમકે તે કાજે મિમર દેશની જે અચૂંદ લૂટાલૂટ ચાલી ગઈ હતી તેની અદર આ તમામને પોનાનો હિન્મે મળતો

જાહેર દીમતના આવા કથ્થન્તાનની અદર જમાલેદિન હિમે થયો અને એણે માયા જ્ઞાનના ધગધગના અગાર વર્ષવા માયા એની નરી દીમતે જ ઈસ્માઇલી સત્તાને ડારી દીધી, કદાચ એ ઇસ્તામોલમાં તોફાન કરીને આ-યો દત્તે તે જ કારણે ઇસ્માઇલ મહિધ્થુ ગ્લો કલ્થ એક અફગાન મગનગને શ્વ મોલાવવુ, એની પણ ઇસ્માઇલી પ્રમારી દરો અથવા કદાચ યુરોપી શામનમ્તાઓની સામેના જગમા જમાલેદિનનો આ નવો મત પ્રચાર પોતાને મદદગાર બની જશે એમ પણ ઇસ્માઇલી ગણતરી હોય એ ગમે તે હો, પણ ઇસ્માઇલી શાસનના આખરી વર્ષ મુઘી આ સુધારમ્તુ પ્રચારકાર્ય ચાલુ ગયુ અતે તોફાની તખ્તનશીની થઇ અને આગ્લ-ફ્રન્ચ સયુક્ત વહિવટના પાટવા પડ્યા, તે વખતે એ નવા શાસને-એ યુરોપીઓએ આ પુરુષના વિચારપ્રચારમા મિમરી જાગૃતિનો વિરોધ જાગતો જોયો, એને પગલામાં આ-યો, વિના મુઘીએ એને તત્કાળ હદપાર કરી દીધો

પરંતુ આ હદપારી નિરર્થક હતી. અન-અફગાનીન ક્લેનર ગયુ, વિચારો રોકાળ મિસરી જુવાનોના રક્તના ટોલેજીમા આ ધર્મ વિષેના ઉદાર વિચારોની ધારાઓ રેડાઇ ગઇ કેરો ખાતેની વિશ્વવિખ્યાત વિદ્યાપીઠ અવ-અગ્રહર આ મુક્ત વિચારોના અદિ બનવુ મુખ્ય કેન્દ્ર બની ગઇ મિસરી જુવાનો પોતાના જીવનમા એ મુક્ત વિચારોની ને વિશાળ જીવનદૃષ્ટિની લહરીઓ અનુભવવા લાગ્યા માત્ર જુવાનીઓ ઉપર જ નહિ પણ અનેક ગાનિમે ઉપર, ખામ કરીને મિસરના 'ગ્રાડ મુક્તી' પદે બેઠેલા મહા પ્રભાવશાળી, પાક, અને તત્કાલુરક્ત શેખ મોહમ્મદ અમ્દુના ઉપર પણ આ નવી દૃષ્ટિનો પાકો રંગ બેસી ગયો એ આ પુરુષ શેખ અમ્દુ હતો, કે જેણે મિમરી જાપખાનાના નિયામક (Press Censor)ને પદે રજા ગયા વાણીવેખનના સ્વાત્ત અને એટલી બધી છૂટકા ને હડેઓક વિકસવા દીધું, કે જેની સ્વપ્ને થે સલાવતા

હોતી એ કર્પીણ શાસનની છાયામાં અસકય ને અકલ્પ્ય હતી.

આ નવા ચિંતને કેવળ ધર્મ અને સમાજના ક્ષેત્રમાં જ નહિ, પણ રાજદારી ભુવનમાં એક અજળ જેવો ભાગ ભજળ્યો. તે વખતના ઇસ્લામી ભંગતમાં રાજની સત્તા સર્વોપરિ સત્તા મનાઈને રક્ષણ પામતી હતી અને બધારણ્યૂર્વકતુ' શાસન વિચારવાની સ્વતંત્રતા મુન્દો સમજાતી. તૂર્કી તેમજ મિસરનાં રાજતંત્રમાં જે કેટલાક મુરોખી પદ્ધતિના ફેરફારો કરવામાં આવેલા તે તો વિરોધી હિલેમાઓ ઉપર બળબરસાઈ વાપરીને મજૂર કરાવવામાં આવ્યા હતા. કુરાનનાં કાનુનોની રૂઢિએ એ નવા તત્વોને બંધબેસતા દરાવવાનો કોઈએ પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. પણ શેખ જેમાલેદિન અને એના સંગ્રમણે આવીને હિમાયત કરી દીધી કે મુસલમાન રાજાઓની વંધતી જતી વર્તમાન આપખુદી ઇસ્લામ ધર્મની ભાવનાની વિરોધી છે, કેમકે એના સાચા તત્વની રૂઢિએ તો ઇસ્લામ એક એવું પ્રજાસત્તાક સામન છે, કે જે શાસનની અંદર પ્રત્યેક મુસ્લીમને વાણીસ્વાતંત્ર્યનો હક્ક છે, તેમ જ જેમાં પ્રત્યેક રાજકર્તાની સત્તા કાયદાના પાલન ઉપર અને પ્રજાકીય સંમતિ ઉપર જ અવલમ્બે છે.

ઇસ્લામ એટલે એકદમ સત્તા નહિ, પણ સાચું લોકશાસન : એ તત્વને મિસરી નુવાનોએ એટલી હદે પચાળી લીધું હતું કે 'અઝ્ઝર' ના સુધારકોએ એકઠા મળીને એટલે ઇસ્લામીય પર તિવરકાર જાહેર કર્યો હતો; એ તિવરકારના આધારમાં તેઓએ બે મુદ્દા જતાવ્યા હતા; એક તો ઇસ્લામીય ઇસ્લામી કાયદાનો લંગ કરનાર હતો ને બીજું એ રાજદારી દષ્ટિએ જાલિમ હતો. આટલું જ બસ નહોતું. ઇ. સ. ૧૮૭૯ની અંદર ખાનગી મંડળોમાં તો આ અઝ્ઝરના નવવિચારકોએ એટલે સુધી ચર્ચા કરેલી, કે ઇસ્લામીયને કેમ કરીને અને કેવા ઇલાજે પદ્ધતિ કરવો—અથવા બીજો કોઈ ઇલાજ ન હોય તો ખૂન કરીને પણ ખસેડવો.

ઇસ્લામીય જેવા આપખુદ જાલિમને પણ બધારણ્યૂ આપવાની ફરજ પાડનાર આ નવજન્યૂતિની જ ધાક હતી કે જેણે ઇસ્લામી

દેશ આખાની ફેલાહ-પ્રજા પર ગુજ્જતા વીતકોનું લાન ભરેનું હોય લશ્કરનો એકેએક ફેલાહજીવો પોતાના અત કમલુની ઉડાણે વિદોહનું છુપું છુપું ખુન્નમ અનુભવી ગયો હતો મિસરી મૈનિક કેવળ અતડો, અગમે, પોતાની જ અગત મુલેલીઓ પર વિચાર કરતો ભાડૂની ચાકર નહોતો, પણ એ તો મિમર દેશના પ્રજાજન તરીકેનું સતત આત્મલાન અનુભવી ગયો હતો

આરખી

આનું આત્મલાન કરાવનાર અને એના અન્યાયોનો અવાજ કાઢનાનું મુખ બનનાર એક નાજવાન નેતા લશ્કરને માપડી ચુક્યો હતો એનું નામ અહમદ એ આરખી આરખીનો જન્મ ૯ સ ૧૮૪૦મા એક મિગરી ગામડાની અદર માડા બાક એકઠની ખેડ ઉપર પેટગુજારો કરનારા એક રોખને થેર થયો હતો એની નસેનમમા ફેલાહનું જ રૂઢિગ વહેતું હતું. જુવાન આ ખી ફેરો જાહેરે અઝહર-વિદ્યાયયમા એ વર્ષની ફેળવણી પામ્યો હતો આદ વર્ષની વયમા તો એનો કદાવર દેહ પ્રકાશી ઉઘ્યો, અને ગામડિયા ગેખોના છોગગએને લશ્કરી અમનદારી દરજ્જાઓ માટે તૈયાર કરવાની આકાક્ષા ધરાવનાર ખેદીવ સૈદની આખ આ બાબકેના પગલે શરીર પર એટલી બધી ફરી કે એણે તર્ત જ સૈન્યમા આરખીની ભરતી કરી ત્વરાબેર અને એક પછી એક નીચના દરજ્જાઓમાથી ઉમે ઉપાડી લીધો સત્તર વર્ષની વયે આરખી લેફ્ટેનન્ટ બન્યો, અદારે ફેટન, ઓગણીમે મેજર અને વીસે લેફ્ટ કર્નની પદવી પ્રાપ્ત કરી તેજસ્વી આરખી ખેદીવ મેનો એ ડી સી બનવા સુધીનો રનેહ સપાદન કરી ચુક્યો અને સૈદ સાથેના નિમ્ન સમાગમમાથી એના ગજપ્રકરણી વિચારોનું મુદ્દમ ધડતર થયું

એ રાજપ્રકરણી સિદ્ધાત કયો હતો ? એ હતો મમાજના પ્રત્યેક વર્ગની સમાન કક્ષાનો. તર્ક અથવા સિરકાસીઅન ઉચો અને ફેલાહ નીચો, પાયાની પાયરી ચડતા દરજ્જાની અને મિસરી રોખનું રયાન એ પાયાના કદમ ચૂમવાનું-એ જમાનાનું ના

વર્ગભેદ પ્રત્યે આરબીનો આત્મા બળવો ધુકારતો હતો. આરબી પોતાના ફેલાહ વર્ગને માટે જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં સમકક્ષાની જ નહિ, પણ એથી ચે વિશેષ, મિસરી પ્રજાના પ્રાણુ-લાગ તરીકે વિશિષ્ટ સ્વમાનની માગણી કરી રહ્યો હતો. એ દષ્ટિએ આરબીની બુખેશ આગળ લખી પહેલી બે બુખેશોથી જુદી પડતી હતી. અઝહરનો સમુદાય ન્યારે કરા પશુ જાતિભેદ વા વંશભેદ વગરના એક ને અંખડ મુસ્લીમ સંગઠનના સુધારની હિમાયત કરતો હતો, ત્યારે આરબી ઉભેલો હતો ફેલાહજાતિના હક્કોને કારણે. એનું હતું જાતિ-અધિષ્ઠન. માટે જ એ અધિષ્ઠન વધુ લોકપ્રિય બનવા નીર્માયું હતું.

આરબીના હયાનો આ કુતાચ સાથી પ્રગટ થયો હતો ? સ્વાનુભવ પરથી. ઇસ્માઈલના સમયમાં ન્યારથી ફેલાહો પ્રત્યેની કૃપાદષ્ટિ પાછી એથી લેવામાં આવી, ત્યારથી જ આરબી પોતાની અપમાનિત હાલત અનુભવતો થઈ ગયો. એના દરજ્જાને હમેશા ઠોકરો મળતી. રોજ એને હાકળી કાર્યવાહી સોંપાતી. રોજરોજ એ કૃવળ એક ધૂણિત ફેલાહ-પુત્ર હોવાને કારણે ઉંચલા અધિકારી-ઓનો તિરસ્કાર પામતો હતો. એ સ્વાનુભવે આરબીના અંતરમાં પોતાના સમગ્ર ફેલાહ બહેસૈનિકા પ્રતિ હમદર્દી જન્માવી. એ તમામના સંતાપો એણે પોતાના કરી લીધા. એક આખી જાતિને એણે ખીજ જાતિને હાથે વિના વાંકે લાતો ખાતી નિહાળી. એના અંગત રીતે જાતિપ્રકાપનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. એનામાં વિચારોની સ્પષ્ટતા હતી, સાચોસાચ એ વિચારોને બ્યક્ત કરી શકે તેવી સાદી, સરળ, હૃદયસ્પર્શી, માર્ગિક આરબી જન્માન હતી. એ જન્માનના વાણીપ્રભાવ વડે એણે પોતાના દિલની આગ આખા લસ્કરમાં એતાવી દીધી. પોતે જીવનમાં નેકપાક અને ધર્મપરાયણ હોઈ ફેલાહ સૈનિકા ઉપર એની વાણીની કો અદ્ભૂત છાપ પડી, ધર્મપરાયણ છતાં ધર્મનું ઝનુન નહિ; સ્વજાતિના સ્વમાનની હિમાયત છતાં ક્રોધ પણ પર જાતિ પ્રતિ છુપો દ્રેષ નહિ; એદિવ તૌકીક તરફ પણ પૂર્ણ અજબની લાગણી; અનેક યુરોપી કુટુંબોની

માથે દિલોળન દોસ્તી : એવા આગેવાનની આગેવાની નીચે ધપતી એ લશ્કરી કુખેયે તૌફીકની કારખાદિના આરંભમાં જ અતિ વિકરાળ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. તેનાં કારણો આ મુજબ બન્યા.

એક : આખીસીનીઆ દેશ પર મિસરી મૈન્ય એક પ્રયત્ન ચડાઇ લઇ ગયેલું ત્યાં મિરકામીઅન ને તર્ક અમલદારોના યુદ્ધ-કૌશલને અભાવે હળવો ફેલાહ મૈનિકા કાઢી-મફાઢીની રીતે કતલ ચઇ ગયા હતા.

બીજું : તૌફીકના ગળ્યારોહણ પછી તુર્ક જ, ફેલાહ સૈનિકાની હાડમારીઓ તો ટળવી દર રહી પણ ઉલટું તેઓના પગારમાં ધટાડો કરવામા આવ્યો. તેઓને નહેરના કીચક કાઢવા વગેરેનું હાલકું કામ અપાવું બેવડી ઘઝબી ચાલુ ગયું હતું.

આ બેહાલીનું મુખ્ય કારણ હતું નવું પ્રધાનમંડળ : મિમગ્રોહો એ નવા પ્રધાનમંડળની અંદર યુદ્ધમથીવને પહે મિસરીઓને ફીન ગુલામો ગણી તિરસ્કારનાર તર્ક પાસા આમમાન ગિફ્ટી નીમાયો હતો. એને હાથે ફેલાહ મૈનિકા ઉપર દરેક જાતના અત્યાચારો ચાલવા લાગ્યા હતા.

આ રીતે ત્રણ જુદી જુદી આગ મિસર દેશમા લાગી પડી હતી. પરંતુ એ ત્રણે વ-એ જોડાણ નહોતું ત્રણે પોતપોતાના હિત માટે જ મથતા હતા. ઘાખલા તરીકે અસ-અફગાનીની દેશપારીને વખતે બધારણવાદીઓએ વિરોધનો એક હર્ફ સુદા ન હોવાયો એ જ રીતે તૌફીકે ન્યારે શરીફનું પ્રધાનવડું આવકા લીધું ત્યારે મૈન્યના મ્હોમાથી પણ શબ્દ ન સંભળાયો ત્રણે શક્તિઓએ વખતસર હાથ મિલાવ્યા હોત તો આજ મિસરનું ભાગ્યવિધાન કંઈક જુની જ જાતનું જોઇ શકાત પરંતુ એ એકીકરણને અભાવે સાચું જોર માત્ર સૈન્ય જ કરી રહ્યું હતું એકલે હાથે પણ સૈન્યે હાક બોલાવી અને દેશશત્રુઓના હાળ અખડાવ્યાં એ બીના આમ બની

દરકરની લડત

પહેલો વિજય

૬. સ. ૧૮૮૦ના મે માસની ૨૬મી તારીખે આરબીએ તેમજ બીજા ફેલાહ-અફસરોએ માથે મળી પોતાની હાડમારીઓની આદત માગનારૂં એક નિવેદનપત્ર મુઢખાતાના સચીવમકળને પેશ કર્યું. એની અદર ફેલાહ-સૈનિકોને મળતા અન્યાયોની હારમાળા હતી તે રિક્કીની પક્ષપાતનિતિ સામે પૂકાર હતો. આ કપાદિ ઉપર તપાસ આણી તેને પરિણામે આરબીનો એકેએક મુદ્દો પુરવાર થયો. પરદેશી વહિવટકર્તાઓને પણ આ માગણીપત્રનું બ્યાજબી પછું દિલમા વસ્યું. બાલ સ્વરૂપે ખાતાને લગતી પગલું અંદર-ખાનેથી રાષ્ટ્ર-જાગૃતિ સાથે સબધ ધરાવતી આ પહેલી ચળવળમા આરબીનો વિજય વત્યો એ આખી હીલચાલ દરમ્યાન આરબીએ દાખવેલ ખામોશ, વિનયશીલતા અને શાણપણ ઉપર વિદેશી કોન્સલો પણ મોહ પામી ગયા.

પહેલે જ પગલે વિજય મળ્યો દેખી દરકરમા હિતસાહ અને આરાના નવીન પ્રાણ પ્રગટ થયા. આગળની બૃહદચનાએ આગળ ગતિ કરી. આરબી એકલો નહોતો. મિમરી સેન્યના બીજા બે નૌજવાન કર્નલો, અલી-બે-ફેહમી અને અબ્દુલ-અવ પણ આરબીની જ રાષ્ટ્રલાવનાથી પ્રેરાઈને એને સાથ દઈ રહ્યા.

હતા. ત્રણેની એકરંગીલી ત્રિપુટી મિસરની મુક્તિનાં સ્વપ્નો મેલી રહી હતી.

એક દિવસ અલી-ખે-દેહમી કે જે ખેદીવના રાજમહેલની રક્ષક રેજમેન્ટ નં. ૧ નો કર્નલ ટોપ મહેલ સાથે સીધા સબધમાં હતો, તેણે આવીને સમાચાર પૂછ્યા કે “ખેદીવ તૈશીક આપણી બેરે હોમો છે અને તૈશીક કહાવ્યું છે કે મુખ્ય પ્રધાન રિઆઝ અને મુહમ્મદીય રિક્કી તમારા ત્રણેના વિનાશની બાજુ રયો રહ્યા છે. માટે વિના વિલંબે પ્રધાનોને પછાડો.”

અનેક બંધારણવાદીઓને તુરગોમાં નાખનાર, ધર્મવીર જમા-લેદિનને હદપાર કરનાર, વિદેશી કુદાડીને હાથો બની બેમનાર અને દેશજનગૃહિતુ દુસ્મનકાર્ય કરી રહેલા આ રિઆઝને આરબી બરાબર ઓળખતો હતો. રિઆઝ કેટલો કપોળુ બની શકે તેનું પણ આરબીને જ્ઞાન હતું. ત્રણે જીવાનોએ મંત્રણા કરીને પોતાના શત્રુઓને શિક્ષત દેવાનો નિર્ધાર કર્યો. અને એ ધડી ૧૮૮૦ના આખર મમયમાં આવી પહોચી. ત્રણે બેરબધોને એક સાંજરે ખબર પહોચ્યા કે પ્રધાનમંડળે એ ત્રણેને ખર્તરફ કરવાનો ફરાવ ધડી નાખ્યો છે.

ખીલ્લે વિજય

વળતે જ દિવસે ત્રણે સાથીઓએ પગપું ભાપું. “મુહમ્મદીય ઓસમાન રિક્કીને તત્કાલ ખર્તરફ કરો!” એવું માગણીપત્ર લઈ જઈને તેઓએ પગભાર્યા મુખ્ય પ્રધાનની પાસે પેશ કર્યું. પૂંવાં-પૂંવાં થતો રિઆઝ બહાર નીકળ્યો. એણે જુમાખીલયાં બોલ કાઢ્યા “તમારી અરજ મુહમ્મિક (નિર્ણય માટે લટકતી હકીકત વિષેની) છે. તમે શું માગો છો? પ્રધાનમંડળ પવટાવવા માગો છો? ને એને બદલે તમારે ફાને લાવીને બેમાડવા છે? ગજતંત્ર અલાવવા માટે તમારે ફાને વળગાડવા છે?”

મક્કમ ખામોરા જગવીને આરબીએ જવાબ આપ્યો. “એટલે શું આપ એમ માનો છો કે આઠ છોકરા જણીને મિસર ભૂમિ

વાંઝણી બની ગઇ છે? [અર્થાત્ શું મિસરમાં તમે આઠ પ્રધાનો સિવાય નવમે કાંઇ પુરૂષ રાજતંત્ર માટે લાયક જ નથી?]]

આરબીના એ મર્મપ્રહારે રિઆઝના રૂવેરૂવામાં આગ પ્રગટાવી. આખરે એણે ઉત્તર આપ્યો કે “દીક બાબો, હું આ આપત તપાસ કરીશ.” એ જવાબ પામીને ત્રણે કર્નલો પાછા વળ્યા.

કર્નલોનાં આ ફિતુરી આવરણ પર વિચાર કરવા માટે તુર્તમાં જ પ્રધાનમંડળની બેઠક મળી. બેઠીવ તૌરીક પશુ ત્યાં હાજર હતો. તૌરીકનો શુભ આશય રિઆઝને ધૂળધાણી કરવાનો હતો. પશુ તૌરીક બાપલો ને હિત્ચકારો હતો. ઉધાડ પડીને એક પશુ પગહું લેવાની એની છાતી નહોતી. એટલે એ હમેશાં છુપા કાવાદાવાનો જ આશરો લેતો. આજે એણે રિઆઝને લશ્કરની સાથે બેખડાવી મારવાનો લાગુ બોલ્યો. એણે પ્રસ્તાવ મૂક્યો કે ત્રણે ફિતુરીઓને ગિરફતાર કરી તેના ઉપર લશ્કરી કામ ચલાવવું. એ પ્રસ્તાવનો રિક્કીએ વિરોધ કર્યો. કેમકે ઉધાડી તપાસવું અજવાળું સહન ન કરી શકે એવા ખુદ રિક્કીનાં જ પારાવાર પાપો એકઠાં થયાં હતાં. આખરે વારાધાદનું છેવટ એવું આવ્યું કે ફિતુરીઓનો ધડોલાડવો-ધસમાધલના સમયમા ચાલતી હતી તેવી કાંઇ કપિષ્ણ રીતિએ-ખાતાની તપાસથી જ એકલા રિક્કીએ કરી નાખવો.

રિક્કીએ થોડા દિવસ વીતવા દીધા. પછી એ ત્રણે કર્નલોને ‘નિમંત્રણ’ મોકલ્યું કે “શાહબાદી જમીણાની શાદીના ઉત્સવ સંબંધે તમારી સાથે વાતો કરવી છે. માટે કસ-અલ-નીલ મહાલમાં પધારો.” આ તેડાની સાથેસાથ જ જાણબેદુઓએ કર્નલોને બાતમી પહોંચાડી દીધી કે “તમને પરહેજ કરવા તેડાવેલ છે.” ત્રણે કર્નલો ચુકરર સમયે ચુદસચીવના એ કચેરી-મહેલમા હાજર થયા. તેઓએ થોપાસ નજર કરી લીધી. રિક્કી એકલો નહોતો. એને સહાય દેવા સંખ્યાબંધ સિરકાસીઅન અફસરો હાજર હતા. પલકમાં તે અફસરોએ ત્રણે દેદ કર્યા, તેઓનાં હચીઆર-પટા ઉચકાવી લીધાં, અને ત્રણે ઉપર અપાપોની કડીઓ વરસાવી.

નીલાનાં નીર નજીક જ હતું. નૌકા તૈયાર થઇને ઉભી હતી, ત્રણે જળુને નૌકામાં ઉપવી જઈ કાં તો નીલાના મૂળ પામે મૂકી આવવા અથવા તો નીલાને તળીએ ખેસારી દેવા, એવો રિક્કીનો સફત હતો. ઉધવી જવાને ઝાઝી વાર પશુ નહોતી.

ત્યાં તો ઝોર્યોતાં બુગવ કુંકાયાં. મહેલનાં દ્વાર પર એક પ્રચંડ ધસારો થયો. ને 'લશ્કરી તપાસ'ના એ ખંડની અંદર ફેલાહ-બચ્ચાઓનું એક આખું રેજીમેન્ટ આવીને તૂટી પડ્યું. આ રેજીમેન્ટ ત્રણ ફિતુરીઓ માહેવા અલી-ખે-ફેહમીની સરદારીવાળું રેજીમેન્ટ હતું, અને અગાઉથી ગોઝ્યા પ્રમાણે ફેહમીનો વફાદાર મેજર મોહમદ ઓખીદ એને લઇને ચડી આવ્યો હતો.

એ મોજવા ફેલાહ-સૈનિકાએ ખડખડાટ હસતાં હમતાં ખુરસીઓ ઉઘી વાળીને રિક્કી વગેરે તમામને નીચે પટક્યા, તેઓના માથા ઉપર શાહીના ખડીબા દબાયા, પેટ ભંગી ભરીને મશ્કરી કરી, અને બારણા ખીડી રાખી તેઓને બારીઓ વાટે પથાવન કરાવ્યું. રિક્કી પશુ નીચેના મજલાની એક બારીમાથી ઠેકાને નામોશી સાથે જીવતો નાસી છુટ્યો.

આ રીતે વર્કોની ઇજ્જતની ફળેતી ખોસાવતી એ ફેલાહ-રેજીમેન્ટ પોતાના ત્રણે પ્યારા કર્નલોને માનબેર મોખરે રાખી વિજયના પડકમ બજાવતી બજાવતી ફેરોનગરના રાજમાર્ગ પર પસાર થઇ અને પાછી પોતાની બગિકામાં આવી ગઇ. ત્યાંથી ત્રણે કર્નલોએ આખી કથા લખીને ખેદિવ પર મોકલી. પ્રજાજનોમા પશુ એ જપાવીને પ્રચારકાર્ય આદરી દોડ્યું. રિક્કીની જગ્યાએ બીજો મુદ્દ-ગમીવ નીમવાની ફરી માગણી મોકલી. તે ને તે દિવસે રિક્કી ખર્તરક થયો. રિઆઝને પશુ ફખ્કદ મળત, પગંતુ એને દમન-પ્રેમી વિદેરી ક-દ્રોહરોનું પડખું મળ્યું. રિઆઝ બચી ગયો. મુદ્દ-સચીવના પટે મહમદ-ખે-આગી નામનો, સરીફ પાશાના બધારણવાદી પક્ષનો એક તેજસ્વી ને જીલ્લિવંત દેશપ્રેમી સિરકા-સીઅન નીમાયો. છુપી રીતે એ આરખીનો દોસ્ત બન્યો. આરખીના શિર ઉપર જ્યારે જ્યારે પ્રધાનમંડળનાં કાવત્રાં રચાતાં,

ત્યારે ત્યારે આરબીને વખતસર ચેતાવી દેનાર આ મહમદ-જે-સામી જ હતો.

‘અલ-વાહિદ’

તે દિવસથી-૧૮૮૧ના ફેબ્રુઆરીની ૧લી તારીખથી-આખર દેશમાં આરબીના નામની ઘોષણા પ્રસરી ગઇ. અદના ફેસાહને એક છોકરો સેંકડો વર્ષોથી દેશ પર સત્તા બોગવતી ખુની તુર્ક-સિરકાસીઅન જાતિને ઉથલાવી શકે છે ને રાજસત્તા સામે પડકાર કરીને પ્રધાનમંડળની અંદર પણ મહોમાઝા ફેરફાર નીપજાવી શકે છે, એ પ્રતીતિથી મિસરી પ્રજાના હૃદયમાં અજબ આત્મ-બળનો સંચાર થઇ રહ્યો. યોડાં જ અઠવાડિયાંની અંદર આરબી મિસર દેશનો ‘અલ વાહિદ : The only one : તારજુહાર’ ગણાયો. અન્યાયની સામે ઝૂઝેલા એ ‘અલ-વાહિદ’ની પાસે અનેક લેખિકાએ પોતાના ઉપર ગુજરેલા અન્યાયોની કથાઓ લખી મોકલી. અન્યાયોના ભોગ થઇ પડેલા અનેક લેખિકા આરબીની પાસે પોતાનાં કલેજ ઠલવવા આવ્યા. તમામને આરબી પોતાનાથી બનતી સહાય આપવા લાગ્યો, અને એના સુડોલ સુંદર શરીરની સન્મુખ આવનાર એકેએક પ્રજાજનના અંતઃકરણ ઉપર એનાં પ્રેમાર્દ્ર મીઠા સ્મિતોની તેમજ એની પ્રભાવશીલ જખાનની આબાહ હાપ હપાઇ જવા લાગી.

પરંતુ આરબીની વ્યક્તિગત વીરપૂજા પૂરતું જ આ પ્રમંગલું મહત્ત્વ ન માની લઇએ ફેસાહ-જમ્માએના આ મરણીઆ સાહસની અંદરથી પ્રજા તો એ સદેશ વાચી રહી હતી, કે આપણે અત્યાર સુધી આની બેડા હતા તેટલા લાઇલાજ ને અસહાય કંગાલ નથી. આપણી સાચી શક્તિ જૈનની અંદર બેડી છે ને એ જાગી છે. જે જળવો આપણે ૧૮૮૧ ના ફેબ્રુઆરીને પ્રથમ પ્રભાતે દીડા, તે કેવળ લશ્કરી જળવો નહોતો પણ દેશભક્તિનું અદિહન હતું. અને પ્રથમ દરજ્જે એ ફેસાહની આઝાદી માટેનું અદિહન હતું. એની નેમ પ્રથમ દરજ્જે દેશનો સર્વનાશ કર-

નાર તુર્ક શાસનને તોડવાની અને માથોસાથે એ જાલિમ શાસનના સાથી બનેલા આઝર-ફેઝ્ય વહિવટની ઝડ ઉખેડવાની હતી.

પ્રજાસક્ષક લશ્કર

એ રીતે મિમરી પ્રજાએ પોતાનું સાચું પ્રતિનિધિત્વ ત્યાં-બરફામાં દીધું. અને યુરોપે પણ એમ જ દીધું. લંડન ટાઇમ્સે બરાબર લખ્યું કે “બાદ રાખીએ, મિસરની પાસે લશ્કર એ એક જ દેશી પ્રતિનિધિ સંસ્થા રહી છે. ખીજી તમામ સંસ્થાઓને છિદન તેમજ ફાન્સના સત્તાવાર પ્રતિનિધિઓએ પકડી, પગ નીચે દબાવી, પથટાવી નાખી છે.” દરેક જણુ જોઇ શક્યું કે હવે ફરીવાર એ સૈન્ય વિદરશે, તો એ પોતાની અંગત વાધવા પગલેની મતલબને માધવા નહિ પણ દેશના એકંદર ગજાદારી હિતની રક્ષાર્થે ડગ બરશે. આ બધા મિસરની સરકારને તેમજ યુરોપી સલાહકારોને, બન્નેને બરાબર સમજાયો હતો. અને તેથી જ તેઓએ લશ્કરના પગારોની નિયમિત ચુકવણી કરીને તેમજ પગાર-વધારાની વારંવાર ખાત્રી આપીને સૈનિકોની લાગણી ચાત પાડવાના પ્રયત્નો આદર્યા. ફક્ત એક રિઆઝને જ સાન ન આવી. જાણે કે હવે પોતે અફસરોમાં પાછો વિશ્વાસ બેસારી શક્યો છે, એવી આત્મ-બમણાને વશ બની એણે આ લોકજાગૃતિનો મૂળમાથી જ નાશ આદર્યો. એણે આગળી તથા આરખીના દોસ્તોની પાછળ પાછળ જસુસો છોડ્યા, તેઓના મકાનો ઉપર ગુપ્તચરો ગોઠવ્યા, તેઓના ખૂતનાં પણ કાવત્રા રચ્યા, અને પ્રધાનમંડળ મહિલા સુદ્ધસચીવ મહમદ-સામીને આરખી પ્રત્યે દિલસોજી બતાવવા બદલ હજાર બતની કનડગતો કરવા માંડી. ખીજી કોઇ રીતે નહિ તો કરોડક ફાજદારી ગુન્હો કરી બેસીને પણ કર્નલો પોલીસખાતાના પંજર્માં સપડાઇ જાય એવ ધણાધણાં ચક્રો ગોઠવ્યાં. પરંતુ એ બધાની ગજરજ આતમી મહમદ-સામી તરફથી કર્નલોને વખતસર પહોચી જતી, એટલે રિઆઝના ફાસલામાં કર્નલો પોતાનો પગ નહોતા પડવા દેતા.

રિઆઝની આ ખટખટામાં વિદેશી કન્ડોલરોનો કેટલો દિસ્સો હતો ? તેઓ નહીં રિઆઝનાં કૌલાડો બાજુતા હશે. છતાં તેઓએ રિઆઝને રાક્યો નહિ. સ્વિટન તેમજ કાન્સની ઘરની સરકારોનું વક્ષણ પણુ કંઈ દિશામાં વહેતું હતું તે સુધ્ધાં કળાઈ મધું હતું. આરબીના પક્ષની હિમાયત કરનાર ફ્રેન્ચ કોન્સલ જૅરન રીંગને એની સરકારે ઘેર બોલાવી લીધો.

એટલે તૌરીકના વાપરા કંઈ દિશામાં સ્થગિત હતા ? એનું દિલ તો ભય, ધખાં અને જાતજાતના ભયંકર સંચયો વચ્ચે મૂકતું હતું. રિઆઝ પર એનો ખાર સળગતો હતો, આરબીનો પ્રખર જનતો પ્રતાપ-સૂર્ય એનાથી સહેવાતો નહોતો, એના દુખારી સિંહાસીબનો એને ફેલાહ અફસરોની સામે ઉશ્કેરી રહ્યા હતા, અને શરીફ પાશા આદિ બધારણવાદીઓ એને સમજાવી રહ્યા હતા કે રિઆઝના તેમજ કોન્સલોના કેદખાનામાંથી છુટવું હોય તો ફરી એકવાર લશ્કરી ઉશ્કેરાટનું મોજું ઉઠવા દો.

આવા સંયોગોની વચ્ચે ૧૮૮૧નો ઓગસ્ટ માસ ચુપચાપ પગલે ચાલ્યો જતો. તેવામાં ધરભામી દુનિયા પર એક આચ્છાદિત ભડકો બોલ્યો. તારનાં કોરડા ઝથ્થકણી ઉઠ્યાં. ખુણે ખુણે ખખડ પડ્યા કે ફ્રેન્ચ સરકારે, ત્રણ વર્ષ ઉપર સ્વિટનની સાથે થયેલી ગુપ્ત સંધિને આધારે, એકાએક જાપો મારી ઉત્તર આફ્રિકામાં આવેલા ત્યુનીસ નામના એક મુસ્લીમ રાજ્ય ઉપર પોતાનો રક્ષક-ખજ રાખી એને Protectorate જાહેર કર્યું છે અને ત્યુનીસના નિર્દોષ નિરપરાધી બે (રાજા) પાસેથી તલવારની અણી તાણીને ત્યુનીસની સ્વાધીનતાની સોંપણીના નેચાર ખત ઉપર સહી કાઢવી લીધી છે. આ ઘટનાએ આખી ધરભામી દુનિયાની એક કિનારીથી બીજી કિનારી સુધી શિસ્ત જગત મામે રોષનું આદોલન ખડું કરી દીધું. એ રોષ-લુવાળો ઉઝાળો પૂર્વ દિશામાં ચાલી નીકળ્યો, મિસરના તીર પર એણે એક ભયંકર હાજી જાંટી દીધી. મિસરી રાષ્ટ્રમથૂતિનાં બંને ફોન-વિનીત સુખાસવાદીઓ તથા ઉદામ સૈનિકપક્ષ-આ

ત્યૂનીસની લૂંટમાથી નીપજેલા લયાનક ધસ્વામી પ્રકાપની અમરમ
આવ્યા અને તેઓ બન્નેએ હવે તો હાથમાં હાથ મિલાવી ઝડપી
સ્વર્ગજી જીતવાનો નિર્ધાર કર્યો. તેઓને સમગ્ર યુ ક્રિસ્તધર્મો
યુરોપ આપણને એક પછી એક લક્ષી જવા ભેટો છે.

બળવો

“આ પછે બંધારણ માગીએ : રાજતંત્ર ઉપર લોક-પ્રતિનિધિઓનો કાણ મેળવીએ : તે સિવાય આ એકલથુ જેદોવશાહી અને આ યુરોપી પચાઉગીરોતું પરિબલ આપણને ખાઇ જશે. માટે આરખી ! તું તારા લશ્કરી બળ વડે અમને સાથ આપ.”

બંધારણવાદી વર્ગ તરફથી થરીફ પાસાએ આરખીની સાથે આવા પ્રકારની મસ્લતો શરૂ કરી; અને આરખી સહમત થયો. બીજા બાજુથી રિઆઝના તેમજ યુરોપી કન્ઝેસરોના પીઝરામાંથી છુટવા મથતા પંખી તૌશીફ પણ પોતાની મહેલ-રક્ષક રેશમેન્ટના ઈર્નલ અલી-ફેહમીના કાનમાં કુંકયું કે “તમે ત્રણ, આરખી, અબ્દ-અલ અને તુ ફેહમી, તમારી સાથે મને પણ ચોચો ચલુજો.” તૌશીફના આ સંદેશાનો મર્મ એ હતો કે માગ પર તમે સુજેથી ઉઘાડું દબાણ આણુજો ! ડગપોક તૌશીફ આ ઉઘાડો તમારો કરાવીને વિદેશી ક્લ-સલો પર એવું દમાવવા માગતો હતો કે મારે તો લશ્કરની જંદુકોની નળીથી થરથરી રિઆઝનું પ્રધાનમંડળ વિખેરવું પડ્યું છે. તૌશીફ યુરોપી સત્તાઓની આંખથી ત્રાગતો હતો અને રિઆઝના પંજામાંથી છુટવા ગિવાય બીજા કશી ઉચ્ચ બાવના તૌશીફને હતી જ નહિ. એ

સમયવર્તી, હીચકારો અને વિધામધાતી હતો. એટલે એવા સ્વભાવ મામે આરખીની અગમચેતી મદા જાગૃત હતી. તેમ છતાં એ હીચકારાની નજાણનો લાસ લેવાનું આખીને સુકનું નહોતું.

ત્રણ માગણીઓ

ધમારો કરવાની જે ઠટોકટ ધડીની ઠાગને ડાળે ગઈ એવાતી હતી તે ધડી આખરે આરખીને માટે આગસ્ટ માસની અંદર જ આની પહોચી. મુખ્ય પ્રધાન ગિઆત્રે આરખી વગેરેને ઉઠેલી મુકવાની એકેએક છુપી કરામતમાં જ્યારે પોતાના હાથ પાછા પડેલા જોયા ત્યારે એ સાચેસાચી મલગમલુમા પડ્યો. એણે પોતાના શાસન ઉપર આરખીના કાળા આંછાયા છવાએલા દીકા એટલે એણે છુપા ઠાવાઠાવા છોડી દઈ ઉવાડો ધા ઉમામ્યો. એણે યુદ્ધ-સચીન મહમદ-સામીને આઠા આપી કે “કર્નલ આરખીને તથા કર્નલ અબ્દ-અવને એની રેજીમેન્ટો સહિત ફેરોમાયી હદપાર કરો.” કુટિલ તૈક્ષિક પણ આરખી પ્રતિની ઇર્ખાના એક ધડીના તોરમાં આ આદેશ પર સહી કરી દીધેલી. મહમદ-સામીએ આવો ગેર દુકમ ઉપવવાની ચોકખી ના સજ-ળાવી એટલે તત્કાળ એને ખેદીવનો દુકમ મળ્યો કે “તું પ્રધાનમહાનમાયી ખર્તરફ છે, તારે એકદમ તાગ વતનના ગામકામા ચાલ્યા જવાનું છે.” મહમદ-સામી નીકળી ગયો. દોસ્ત કર્નલોને આ ખનાવ જણાવવાનો વખત એના હાથમા નહોતો રહ્યો. પરંતુ એણે તો દોસ્તોને પ્રથમથી જ કહી રાખેનું કે “મને કાંઠે એટલે તમે વિના કલે સમજી લેજો કે તમારા પર કાંઈ આકત ભમે છે.”

ત્રણે કર્નલોને આ જાણુ ચતાંની વાર જ તેઓ દુશીઆર બની ગયા. વળતે જ દિવસે તેઓએ જોયું કે યુદ્ધ-સચીવની ખાલી પડેલી જગ્યાએ દુકમન પસૂનો જ એક કર્પાણુ સિર-કાસીઅન અને ખેદીવનો સાજો દાઉદ-પાશા નીમાયો. એ દાઉદ-પાશાએ સપ્ટેમ્બરની ૮ મી તારીએ આરખીની તથા અબ્દ-

અક્ષતી બન્ને રેશ્મનેટોને કેરો છોડી બે જૂદીજૂદી જગ્યાએ જવાનો હુકમ કાઢ્યો.

કર્નલોને બરાબર સાન હતી કે બે આપણે જૂદા પડીશું, તો રિઆઝ આપણને એક પછી એક કરી પોતાની ચપટીમાં ઘોળી નાખશે. આપણે કેરોમાંથી નથી ખસવું. છેલ્લી વારની હવસોસટ લઇત આપણે મિસરની પ્રજાને ખાતર લડી કાઢવી છે. એવો મક્કમ નિર્ધાર કરી, મહેલ-રક્ક રેશ્મનેટનો કર્નલ ફેદમી પણ પોતાને પક્ષે ઉભો હોવાની ખાતરી મેળવી, આરબીએ વળતી જ પ્રજાને ખેદીવ તૌફીક પર માગણીપત્ર મોકલ્યું. એમાં આટલી માગણીઓ હતી :

૧. રિઆઝના પ્રધાનમંડળને તત્કાળ રૂખ્સત આપો.
૨. મિસરની પ્રજાને બંધારણ આપો.
૩. લરકેરની સંખ્યા, ઠરાવ મુજબ પૂરેપૂરી ૧૮ હજારની બનાવો.

વિરોધમાં લખ્યું હતું કે “આ માગણીપત્રનો જવાબ લેવા માટે અમે આજે બરાબર મધ્યાહ્ને તમારા આબ્દીન-મદાલ પર પહોંચ્યું. અમે તમારા ખાનગી રહેઠાણ ઈસ્માઇલિયા-મદાલ પર નહિ આવીએ, કેમકે તમારા જનાનાની ઓરતોને લયબીત કરવાની અમારી ઈચ્છા નથી. આબ્દીન-મદાલ તમારું જાહેર રહેઠાણ છે. માટે વખતબર ત્યાં જવાબ દેવા આવી પહોંચ્યો.”

સૈન્યનો વિજયકળશ

કાગળ મળતાંની વાર જ તૌફીક રિઆઝ વગેરે પ્રધાનોને તેડાવ્યા તેઓ બધા પ્રથમપહેલા લરકેરી બરકામાં ગયા. ત્યાં તૌફીક અને રિઆઝે સિપાહીઓને વફાદારીના વ્યાખ્યાનો દીધાં, અલી-ફેદમીને પોતાની રેશ્મનેટ સાથે આબ્દીન-મદાલનો કબ્જો લેવાની આજ્ઞા આપી, અને ફેદમીએ આજ્ઞા મુજબ મહેલના ઉપવા મજદાના ખડકમાં છુપી રીતે સિપાહીઓ ગોઠવી આપ્યા. ત્યાંથી ખેડીવ કિસ્સા પર ગયો, ત્યાં પણ સિપાહીઓને બાપણ દીધું.

ત્યાંની રેજમેન્ટના કર્નલને ધમકી દીધી કે “જો તું આરબીનું દિવર દબાવવામાં સરકારને મદાય નહિ કરે તો હું તને તુરંગમાં નાખીશ” એ ધમકી માર્બળાને મિપાદીઓએ જેદીવની ગાડી ઘેરી લીધી, બપ પાગીને જેદીવને બાગી નીકળવું પડ્યું.

જેવો જેદીવ આખદીન-મહાલે આવે છે તેવાંતો એણે આખા ચોગાનની અંદર સેન્યને હુકમતું દીધું. પશ્ચિમ દરવાજા પર તોપ-ખાનાની અને ઘોડેસ્વારોની કુ જામી છે, જ્યારે પૂર્વ-દારને કાંસીને પોતાના સૈન્ય સાથે આરબી ઉભો છે : જેદીવની આખો મહાસની બારીઓ ઉપર ફરી વળા. એ આખો ચોનાના મહેલ-રક્ષક અલી-ફેહમીના સેન્યને શોધતી હતી. મુનમાન બારીઓ પર બઢકીને આખો નીચે ઉતરી : જેદીવે નિરખીને જોયું : અલીફેહમી પોતાની રેજમેન્ટ સાથે આરબીની જ જોડમાં ઉભો હતો ! જેદીવના હોય ઉડવા લાગ્યા.

પાછલે દરવાજેથી દાખલ થઈને જેદીવ પોતાના જનરલો તથા અંગરક્ષકો સાથે સેન્યની સન્મુખ આવ્યો. પોતાની માથે એ બ્રિટીશ કન્ડોયર કોલ્વીનને તથા બ્રિટીશ કોન્સલ કુકસનને પણ લાવ્યો હતો. એ બન્ને અંગ્રેજો જેદીવને સલાહ દેવા ખડા થયા હતા !

“આરબી, નીચે ઉતર !” જેદીવે આગળીને હુકમ કર્યો. આરબી ઘોડા પરથી નીચે ઉતર્યો.

“તલવાર છોડ !” જેદીવે બીજો હુકમ દીધો. આરબી તલવાર ધરવા આગળ વધ્યો.

આરબી ઉપર દગો રમાશે એવી દેહરાત પાગીને એના પચાસ અક્ષર-મિત્રો આગળીની સાથે ચાલ્યા, અને તેઓએ તોફાની તથા મહેલની વચ્ચે સ્થાન લઈ લીધું.

તલવાર છોડતા છોડતાં આરબીએ જવાબ પોલી તરફે માગ-ણીઓ એણે ફરીવાર મોઢામોઢ કરી બતાવી અને જેદીવને પૂછ્યું, “આપનો શો જવાબ છે ?”

ખેદીવ બોલ્યો: “હું દેશનો ખેદીવ છું. હું મારી મુન્સરી મુજબ કરીશ.”

આરખીએ ઉત્તર આપ્યો: “ના ના, અમે મુલામો નથી, કે એક માલિક અમને બીજા માલિકના હાથમાં સુપ્રત કરી રાકે અને અમે મુંગે મોઢે એમ સુપ્રત થઈ જઈએ.”

આરખીના એ પગારમાં પોતાની મુગીસંમતિ પૂરાવતું સૈન્ય મુખમુદ્રા પર મુન્સ દારણ કરીને ઉશું હતું. તૌશીકની આંખો એ પ્રત્યેક મુખ પર મરવા મારવાનો મનસૂબો વાંચતી હતી. તૌશીક વધુ કશું જ ન બોલી શક્યો. પાછો ફરીને એ મહેલમાં ગયો. કુકમન અને કોસ્લીન પણ સાથે ગયા. અંદર બેઠાં બેઠાં એણે કુકસનની સાથે સમજાવવાના સંદેશા મોકલ્યા. કુકસને આરખીને પૂછ્યું “ઓ આરખી, તું સોલ્જર થઈને પાલ્સિન્ટની માગણી કરે છે?”

સોલ્જરોની પાછાડે લોહાની છલોછલ મેદિની ઉભી હતી તેની સામે આંખો ઝીંકાવીને આરખીએ ઉત્તર આપ્યો: “હું પાલ્સિન્ટ માથું છું તે આપણુક શાસનનો અંત લાવવા માટે. જો કુકસન! આ પ્રજાના અમે પ્રતિનિધિઓ છીએ.”

કુકમને દમદમાવી કરી - “તમારો છુદો કરવા અમે સિદીશુ સેના ઉતારશું.”

એનો પણ આરખીએ ઉચિત જવાબ આપ્યો. એમ છ માત વાર કુકમન મહેલમાં ગયો તે પાછો આવ્યો. હરબાન અંદર થી રમત રમાતી હતી? કોસ્લીન ખેદીવને ઉરફરોતો હતો કે “ઓ નામદાર! આરખીને પગેલું કરવાની, બાકે લશ્કરની નજર માંમે ગોળાથી ફાટી જવાની આ ખરેખરી ધડી છે, માટે આ જ સજો આપને જ દાથે, એ વિદોદીને ઉઘાળી દો!”

ખેદીવ કહે “ના ના, કોસ્લીન! આપણી યોગ્ય આગ બળે છે.”

કોસ્લીન ફામવાને છે “દીમત ધરેલ કુંડી છે એને એને. બધું ફિટુ મરી જશે. બધો વિદોદ અમી જશે.”

ખેદીવની છાતી લાંગી મધ હતી. એ કહે કે “આપજીને તમામને એ લેકા કુટી દો.”

ખિટનના એ દિત-પ્રતિનિધિના બધા પ્રયત્નો એળે ગયા. કુકસન સાતમી વાર બહાર નીકળ્યો અને આગળીને દહી ગયો કે “નામદાર ખેદીવ તમારી ત્રણે માગણીઓ મંજૂર રાખે છે.”

મિસરી બળવાનો એ વિના રક્તપાતે વિજય હતો. મધેમ્મરની દમી તારીખનો એ મધ્યાન્હ હતો.

આ આખો મમય મુખ્ય પ્રધાન રિઆઝ ઠપાં હતો ? અગાઉ એના સાથી રિક્કાની જે વલે થઈ હતી તેવી પોતાની પણ ન થઈ ખેસે એટલા માટે રિઆઝ મહેલની અંદર જ લપાઈ બેઠો હતો. સાંજ પડી અને તેની સાથેમાથ ગિઆઝની કારકીદિની પણ માજ પડી. એને ભર્તરશીનો દુકમ મળ્યો. કુરેષ જાહેરને એ પોતાનો લાગ મળવાની રાહ જોતો બેઠો.

એ જ સાંજે આરની ખેદીવ પામે ગયો. પ્રજાની માગણી કબૂલ રાખવા બદલ એણે ખેદીવનો અહેસાન માન્યો. ખેદીવે એટલું જ કહ્યું કે “આટલું બસ છે. હવે જાહેરને તું આબ્દીન-મદાલનો કબ્જે લઈ લે. પણ જોજો હો, રસ્તા પર વાજત્રો ન વાગે.”

આઝાદીનો ઉત્સવ

પરંતુ જ્યારે પ્રજાને બાણ થઈ ચુકી કે ખેદીવે ‘મેજલિસ’ને બોલાવી છે, અને સરીફને મુખ્ય પ્રધાનવહું આપી ‘બંધારણ’ ઘડવાની આજ્ઞા કરી છે, ત્યારે રસ્તા પર વાજત્રો વાગ્યા વિના કેમ રહી શકે ? વળતે પ્રજાએ પ્રજાએ જાગીને જ્યારે જોયું કે જાનિમ ફેરાની, મામ્દયૂફની અને વર્ક પાશાઓની આ પદદક્ષિત જમી પર આજે પહેલી જ વાર ઇન્સાફ અને કાયદાઓનું લોકશાસન સ્થપાય છે, અને એ સ્થાપના અને એ અમલ કાઢ પરદેશીઓને હાથે નહિ પણ ખુદ મિસરી પ્રજાજનોના જ પ્રતિનિધિઓને હાથે થાય છે, ત્યારે તો ફેશમાં ખુશાલીનો પુલખાગ મહેકી ઉઠ્યો. એ ત્રણ

મહિનાના બનાવોને સગી આંખે જોનારો અંગ્રેજ મી. વિલ્ફ્રેડ બ્લૅન્ડ
જણાવે છે કે “આજ સુધી જીવનમાં મેં કદિ એવું જોયું નથી
ને આજ પછી કદિ હું એવું જોવાનો નથી. એકએક રાષ્ટ્રીય પક્ષ,
એટલે કે કેરોનો એકએક પ્રબળ ન આઝાદીના ને શાસન-મુક્તિના આ
લખ્ય મતોરથને પાર કરવા એકરસ બન્યાં હતાં. ખેદીવ પણ
ખુશખુશાલ હતો કેમકે રિઆઝ ગયો, ફ્રાન્સ-ધર્મશાસ્ત્ર શાસન
સીધાવી ગયું, અને આરખીતું પણ બ્રેજિલ મોકલું શરીરને કાથે
કાસળ જશે! શરીર તથા તેના પક્ષના ઉદારમતવાદી વર્ક
પાશાઓ આનંદ-મરત બની ગયા, કેમકે પોતે પાછા સત્તા પર
આબ્યા હતા. પેલા પીછેહટવાદી વર્કો પણ કુલાયા, કેમકે તેઓને
આખા યુરોપ સામેનો વિજય દેખાયો. સૈનિકાના શિર પરથી
પણ હાંબા ચમચથી તોળાઈ રહેલી આફતનો ભુમ્મો ઉતર્યો; અને
જાહેરજીવનના સુધારકો પોતાને નાગરિકતાના દક્ષે પ્રાપ્ત થશે એમ
માની કિલોલ્લી હિંમત. સંશય અને અવિશ્વાસના માર્ગો જોઈને આજ
સુધી અળગા રહ્યા હતા તેઓને પણ પતીજ પડી કે સાચા શત્રુ-
બળને જે પ્રબળપણે ઉજું કરી શકાય તો લોહીનું એક ટીપું પણ
રેડયા વિના પરિણામ લાવી શકાય છે. નીલા નદીના કિનારા પર
સૈકાઓ થયાં ન સંભળાએલી એવી સ્વાધીનતાની ઉત્સવ-ધોષણ
આજે મિસરબરમાં ગાજી ઉઠી. અને હું શબ્દશઃ સાચી વાત કહું છું
કે કેરોની ગલ્લીએ ગલ્લીએ મિસરીઓ બામ સામા એક ખીન્નને
ઉલા રાખી, છેક જ અબજપમા છતાં બચ ભરીભરી મળતા હતા,
ને જાણે કેમકે લખાનક હાંબી રાત વીતીને ઝોર્યાતું પ્રભાત પડતું
હોય તેવા આ અજાનક આરંભાએલા આઝાદીના નવયુગ સામે
તાજીખીભરી નજર કરી આનંદતા હતા. મિસરનું જાપાખાતું
પણ પેલા ખુજનીય પુરુષ શેખ મહમદ અબ્દુની સંસ્કારી દેખરેખ
નીએ જૂનાં બંધનોથી મુક્ત બની સપ્તસાટ સમાચારો ફેલાવવા
લાંચું. પ્રાંતોની અંદરનાં પ્રબળનો પણ જાણસોના લય વિના ને
પોલીસની દખલ વિના નિર્ભયપણે મળવા ને ગ્રહતેજ કરવા
લાંચાં. મુસ્લીમો, ખ્રીસ્તિઓ, યહુદીઓ, અને ચોડા યુરોપીઓ.

સુદ્ધાં તમામ વર્ગોની અંદર એક જ પ્રકારનો સુખનો તોર પ્રમરી ચુક્યો. અરે પરદેશી ક્રાન્સનોને પણ કબૂલ કરવું પડ્યું કે જુના રાજ કરતાં આ નવું રાજ બહેતર છે અને આરબીની કેટલીક વાતો તો બ્યાબ્યા છે !

યુરોપની રોપજીકુટિ

પોતાની આઝાદીના નવજન્મને મિસરી પ્રજા ત્યારે આ પ્રકારે વધાવી રહી હતી, ત્યારે યુરોપ શું કરતું હતું ? યુરોપની આઝાદ પ્રજાઓ પૈકી એક પણ પ્રજાના મહોંમાંથી મિમરને માટે સુખારકનાદોનો શબ્દ સરખો થે નીકળ્યો નહિ. મિસરના દ્વાથ આસમાન તરફ ઉંચા ચઢ અસ્લાહના શુકર ગુળરી રચા હતા ને પોતાના નવા પ્રયાણ માટે ફતેહ યાચતા હતા, તે વખતે તમામ યુરોપી પ્રજાઓ ભવાં ચઢાવીને મિસરી નગૃતિ પર લાલ લાલ ડોળા ધુરકાવી રહી હતી. યુરોપના રાજનીતિષો ત્રાંસી નજરે એનાં છિદ્રો તપાસતા હતા, યુરોપની અધિકારશાહી ગાળાની ઝડી બોલાવતી હતી, ને યુરોપના લેજુદારો મંત્ર કચકચાવતા હતા. સપ્ટેમ્બરની દમી તારીખે મિસરનો આ બળવો બને છે, અને તે પછીના પાંચ જ દિવસની અંદર તો યુરોપે શું શું કરી નાખ્યું ? છિટનનાં અખબારોએ હોડેઓક છસારો કર્યો કે “મિસરમાં તો ઇસ્લામનાં સર્વોપરિ રાજપ્રકરણી હિતનો સવાલ હોયો છે, અને કાંઈ પણ સંજોગોમાં એ ‘હિત’ની આહુતિ ઘિટનથી નહિ આપી શકાય !” બળવાના સમાચાર મળવાની ધડીએ જ ઘિટન ક્રાન્સની સાથે મસ્લત કરવા બેસી ગયું કે આપણે હવે શું કરવું ? ક્રાન્સનો પ્રત્યુત્તર પણ મળ્યો—અને તે તો પ્રથમથી એકનો એક જ હતો—કે “આપણી બન્ને સરકારોએ સંયુક્ત પગલું લેવું : એટલે કે અત્યારે જેમ મિસરના નાણાંવહિવટ પર આપણા બે કન્ટ્રોલરો બેસી ગયા છે તેમ એના લશ્કર ઉપર પણ આપણા બે લશ્કરી પ્રતિનિધિઓનો અંકુશ જોરાવરીથી બેસારી-દઈએ !” પરંતુ અગાઉ આપણે જોઈ ગયા કે ઘિટનની મુસદ્દા તો એક દિવસ મિસરને એકલા જ પચાવી

જવાની હતી. ક્રાન્સ સાથેની બાબીદારીમાં એને નહોતું હિતરતું. એણે ક્રાન્સને જણાવ્યું કે “ના ના, એ તો નહિ બને. અમે તો તૂકું સુસ્તાનને વિનંતિ કરી છે કે મિસરના આ તોફાનને કાણુમા રાખે.” ક્રાન્સે ડોકું ધુણાવીને એતવણી ટુંકી કે “તો તો છુરાઈ ચવાની. તૂકું સુસ્તાનનું પરિણામ મિસર પર વધશે અને આપણી સત્તાને ધક્કો પહોંચશે.” તત્કાળ પિટનને પોતાની એવકૂફીનું ભાન થયું. એને સ્વાર્થની આગી દિશા સૂચી. પોતાના ધરતાબોલ ખાતેના ક્રાન્સ પર એનો તાગ છુલ્લો કે “સુસ્તાનને કહો, હવે પોતે મિસર પર કાંઈને ન મોકલે. કરી ઉતાવળ ન કરે.”

પ્રાય જ દિવસમા આ ગભરામણુ ઉડી ગઇ ને આ દોડાદોડી ચમત્તી રહી. યુરોપને સ્વપ્ન સુદા નહોતુ કે ઇમાઇદને તથા બધારથવાદીઓને હિઝલી દીધા પછીની પોતાની શાંતિથી ચાલતી રોપણુ-પ્રવૃત્તિને પકકારનાર આ અભણુ તત્ત્વ ‘સરકર’ ઉડીને આઝ્ઝાન દેશે ગભરાએલા યુરોપને ઠકું પાડવા માટે નિબપાપ આરબીએ તો તે ને તેજ દિવસે નિવેદન પ્રગટ કર્યું હતું અને તેમાં તેણે સરકરની હોલચાલના કાગળો સ્પષ્ટ કરી બતાવી આપ્યાં. એ જગતને તમસ્સી આપી હતી કે “અમારું નડુ તંત્ર અમારા તમામ મિત્રગણોની રૈયતના હિતનું રક્ષણ આપુ જ રાખશે.” પરંતુ આગબીનો આ દિશાસો નિર્ગર્થક હતો. યુરોપી સત્તાઓ અને વિશેષ કરીને પિટન અને ક્રાન્સ પોતાના પેટમા સારી પેઢે સમજતી હતી કે તેઓનું મિત્ર ખાતેનું ‘હિત’ માત્ર ‘ધાડપાડુ હિત’ હતુ, એટલે યુદ્ધમા યુદ્ધ ઇરાદો સાચાચા છતાં એ નવું ગણ-તંત્ર પરદેલીઓનાં અનેક કુદા હિતોને ધક્કો દીધા વિના નહિ જ રહી શકે. પિટનને તો એથી એ આગળ વિચારવાનું હતું-ને એના સાચા મનોભાવ એનાં અખખારોએ આ મુજબ વ્યક્ત કર્યા : “ત્યાં સુધી ઇત્સાં-ડને હિન્દુસ્તાનના માલીક રહેવું છે, ત્યાં સુધી મિત્ર ખાતેના એના રાજકારણી હિતને બીજા કોઇ પણ દેશના એવા હિતની

નીચે ચમકાવા ન જ દઈ શકાય : એ આખા સિદ્ધાંતને આચર-
'ણમાં મૂકવાની જરૂરી ધડી અત્યારે આવી પહોંચી છે."

પરંતુ એવો કાંઈ દાવ ધિટનથી ફેંકી શકાયો નહિ. વર્તેને
માટે તો આરબીને દાર કરવાની રીતબણી બદલ એણે પોતાના
પ્રતિનિધિ કાસ્તીનને 'સર'ની પદવી વડે નવાબ્યો. કાસ્તીને પણ
પોતાની આ કદર છુઝનાર સરકારને લખી નાખ્યું કે નવા
પ્રધાન શરીફની રમ પોતાના હાથમાં પકડી, લશ્કરને જુદી જુદી
દિશામાં બેંચી એવું જોર વિખેરી નખાવી અને બંધારણવાદીઓની
માગણીઓ મોળી પડાવી; પોતે આ આખા બળવાને નિઃસત્ત્વ
બનાવવાની શતરંજ બણી જ રૂડી રીતે ખેલી રહેલ છે. તે
ઉપરાંત કાસ્તીનના જેવો જ કુટિલ સર ખાલેટ નામનો જે
ધિટિય કાન્સીલ-જનરલ આગ્યો હતો, તેણે પણ ધરની સર-
કારને એવું સૂચવ્યું કે મિસરને કિનારે એક મનવાર મોકલવાથી
ફરો અને આલેકઝાંડ્રીઆ ખાતેની આપણી વસ્તી લાયકુક્ત બનશે.
એ રીતબણીના અમલ રૂપે જે ધિટનની તેમજ એ કાન્સની,
એમ ચાર મનવારો આવીને આલેકઝાંડ્રીઆના બારા સામે ખડી
લઈ ગઈ. આ રાજ-પ્રદર્શનનો સાચો આશય પોતાની વસાહતી
પ્રજાને કાંઈ ફેફડાટમાંથી મુક્ત કરવાનો નહોતો, પણ મિસર દેશ
હજી બીજા બળવાના મુખમાં છે એવો 'હાલ' ઉભો કરવાનો
હતો. મિસરના નવા યુગને ધિટન-કાન્સે આ રીતે મનવારો
વડે વધામણાં દીધાં.

ઉઘાડો અવરોધ

બાળકો પછીના બનાવો વિજળીને પેગે બનતા જતા હતા, અને ઉત્સવનો ઉછાળો સમી ગયા પછી મિસરના કિસ્મત-કોરામાં એક કરતાં વધારે રંગોની ધુમાધુમ જોવામાં આવતી હતી. ઇ. સ. ૧૮૮૧ના વર્ષના છેલ્લા ત્રણ મહિનાની અંદર આટલા રંગો તરવરી ઉઠ્યા હતા : પહેલું, વિજેતા સરદાર આરબીની ખમોશબરી વર્તણૂક અને મિસરના કલ્યાણ ખાતર એણે ધારણ કરેલી મેદાજાંકની નીતિ : બીજું, નવ-દર્શન પામેલી પ્રજાના સંપૂર્ણ આઝાદી માટે ઉમ તરફગટ : ત્રીજું, અગ્રિમ-ફ્રેન્ચોનું જેદીવ પર દબાણ, તેઓની મોરલી પર ચરીફનું ઠોલન, અને બધારણવાદી નરમ પક્ષને સરકરપક્ષ સાથે વિચ્છેદ પડાવવાની ચાલબાજી : ચોથું ચરીફની પીછેહટ નીતિ અને પ્રજાતંત્રના માર્ગમાં એણે આદરેલી આડખીલી : આખરે સિટન-ફ્રાન્સનો ઉઘાડેછામ કરો.

ચોતાના જ મનપસંદ પુરપ ચરીફ પાસાને પ્રધાનવટું મેંપાયા પછી નિષ્પાપ નિર્દોષ આરબીને કસો જ વસવસો નહોતો રલ્યો. દહે તેો ચરીફ જ નવા જવાબદાર બધોગમુને ધટી કટી જલ્દી એનો અમલ કરાવશે, એવા સંપૂર્ણ વિશ્વાસે આરબી ચોતાને અગા-ઉના મુદખાતા તરફથી મળેલી આચારું પાલન કરવા માટે ચોતાની

રેન્જમેન્ટ સાથે મુકરર સ્થળ રાસ-અલ-વદી પર ચાલી નીકળ્યો. તે દિવસ ઓક્ટોબરની તા. ૬મી હતી. ગંગાવર લોક-મેદિની એને વિદાય દેવા એકાદ પર જમી પડી હતી. જતાં જતાં આરબીએ જનતાને એ રક્તદીન બજાવતો મદિમા સમજાવનારું વ્યાખ્યાન આપ્યું, અને “લશ્કરનો ધર્મ તો, સુસૈપી, મખસ મરહારી અને સંપૂર્ણ શિસ્ત વડે સુસજ્જ થઈને પોતાના એક જ નિશાન તરફ-એટલે કે પ્રગતિ કલ્યાણ તરફ મતલ ફેરવ કરવાનો છે” એ વિષયની ચર્ચા વડે એણે પોતાનો ભવ્ય આદર્શ ખડો કર્યો. ફરી એક વાર એ પોતાના બન્ને કર્નલ દોસ્તોની સાથે પાટનગરમા આવ્યો, અંગ્રેજ પ્રતિનિધિઓના દિલ પર પોતાના નિષ્પાપ દેશાભિમાનની આબાદ છાપ ઉઠાડી, અને પોતે આંગળીયું એક ટેરવું ઉંચું કરીને જે વખતે પોતે ધોર ઉચ્ચપાયણ ઉપજાવવાની શક્તિ ધરાવતો હતો તે વખતે એણે મિહાંતની બાજતમાં પણ ફેટલી મેલછાંડ કરી દેખાડી તે બતાવનારા પ્રસંગો આ પ્રમાણે બન્યા.

પહેલી જ અથડાઅથડી એને પોતે વિશ્વાસ માનેલા શરીફ પાશા માથે થઈ. પ્રશ્ન હતો જૂની લોકસલા(મેજલિસ)ને નવું બધાગણ ધડવા બોલાવવાનો : શરીફ કહે કે હ. સ. ૧૮૬૬ ના જરીપુગણા મંકુચિત ધોરણે બોલાવવી, આરબી કહે કે “નહિ હરમાઈશના શાસનના આખર કાળમાં જે વિસ્તૃત ધોરણ મુકરર થઈ ચુક્યું તે ધોરણે જ લોકપ્રતિનિધિઓને બોલાવવા જોઈએ. કેમકે એટલી પ્રગતિ તો થઈ ચુકી હતી કેવળ યુરોપી સત્તાઓની દબલને કાગળે જ એ પગલું ત્યાંથી અટકી પડ્યું હતું. એટલે હવે તો આપણે મટેખાન દુશ્મની કાતિ કરી નાખ્યા પછી તો જ્યાંથી તાર તુટેલા છે ત્યાંથી જ તાર માંધવો ધટે.

પરંતુ શરીફની પીડ પળાડે કાલીન દોરી એવી રહી હતી. શરીફ ગણનામું ફગાવવાની વાત પર આવી ગયો. આરબીએ ધાકું દોત તો પોતાના પલ્યામાં એ પોતાની મમશેને ધરી

શકત. પરંતુ આરબીને દેશના સરમુખત્યાર બનવાની આકાંક્ષા નહોતી. દેશની આઝાદી ખાતર એણે આ વાતમાં નમતું આપ્યું.

ખીજો પ્રસંગ : ઇ. સ. ૧૯૮૨ ના વર્ષ માટે લશ્કરના ખર્ચની રકમ મંજૂર કરવા પ્રધાનમંડળની બેઠક મળી હતી. એ તો ચોકખી વાત હતી કે સપ્ટેમ્બરની દમીએ મંજૂર થએલ. માગણી મુજબ સૈન્ય-સંખ્યા પૂરેપૂરા ૧૮ હજાર પર પહોંચાડવાની હતી. એ મુજબ યુદ્ધસચીવ મહમદ-સાનીએ પૈ. ૬ લાખનો અડસદો રજુ કર્યો. એ સામે પેલા તેલુરી દબાવીને બેઠેલા સિવિલ કન્ટ્રોલર કાલ્વીને વાંધો ઉઠાવ્યો. એણે કહ્યું કે સવા પાંચ લાખથીએક પેની પણ વધુ નહિ ફાળવ પાડી શકાય. ને એટલી રકમથી તો ફક્ત ૧૫ હજારનું જ સૈન્ય નભાવવું શક્ય હતું. આઠી પણ લાલ આંખ કરવાની આરબીને તક હતી. આ તો ખુદ એના જ સાથીઓનો-સૈનિકોનો સવાલ હતો. સૈન્ય પર તો એની શક્તિનો મદાર હતો. છતાં આખીએ માન્ય કરી લીધું, ચાલે ત્યાં સુધી એને ખૂન નહોતું વહાવવું. એણે નિર્ણય કર્યો કે બીજી રીતે કાપકૂપ કરીને પણ એટલી રકમમાંથી ૧૮ હજારનો બેઠો નિભાવી લેશું. કાલ્વીનના તરફથી એને સમજાવવા આવનાર મી. પ્લંટને પણ એણે આ શબ્દો કહેલા : “ ભૂતે ધીરજ હશે તે જરૂર આપરે છતશે. ” આરબીનો એ જીવનમંત્ર હતો.

આરબીની સાવનાઓ

રાસ-અળી-વદી ખાતેની પોતાની લશ્કરી જવણીમાંથી આરબી ૧૯૮૧ ના ડીસેમ્બર માસમા પાછો આવ્યો, અને આબ્દીન બરાકાદી ઘોડેકે આથે એક મક્કન ભાડે રાખીને ટેલના તુતન ઘડતરનું ધીરૂ પ્રહરી-કાર્ય કરવા લાગ્યો, ચારે દિશામાંથી ટોળે વળાને લોકો એ અલ-વાહિદને આંગણે દાદખાદો આણે છે ને આરબીના ઘરની આખી ગલીમાં ત્રિજો માતી નથી. ત્યાં બેઠો બેઠો એ બળવો નથી પુકારતો, પણ માનવજાતની સ્વાભાવિક ઉચ્ચતા ઉપરતો પોતાનો ખતાબ પ્રમટ કરે છે ને બંધુતાનાં સ્વપ્ન સેવે છે. સ્વભાવે એ સૈનિક ■ તેથી સવિગ્ન તો એ તરુ-

સ્ત્રી ને આદર્શવાદી છે. દેશની સેવા કરતાં ઉંચેરે અન્ય એકે ય એનો અભિલાષ નથી. હસ્તામનો ચુસ્ત બદો છતાં એ ધર્માધી નથી. એનો પગ ધર્મ આગ્રાદી જ છે. એ આગ્રાદીના મનો-રાજ્યમાં મુસ્લીમો, ચહુદીઓ, ખ્રિસ્તીઓ બધે કાદિરાતું પણ એક જ સરખું સ્થાન કલ્પીને આરખી મિસરી નવયુગના પોતે આંધી મૂકેલા ચિત્રમા બાતલાતના સુંદર રંગો પૂરી રહ્યો છે

અને એ ગાફિલ પણ નથી. મી. બલંટ એને પુછે છે કે “એદીવ પ્રત્યે તમારું શું વલણ છે ?” આરખી ઉત્તર આપે છે કે “જ્યાં સુધી એદીવ પોતાના કોલને વળગી ગ્રેશે અને મિસરને સ્વાધીનતા આપવાના પોતાના વચનમાંથી હસેરી એકમાત્ર નહિ બને, ત્યાં સુધી હું એના પ્રતિ પૂરેપૂરો વફાદાર રહીશ.” આ શબ્દોમાં અવિશ્વાસનો ગ્ણકાર હતો. આગ્રખીને એદીવ પર છતબાર નહોતો. રખે એદીવ બદલે, માટે એની આંખ નિરંતર એદીવ ઉપર રમતી હતી.

મી બલંટ એને એની પોતાની ખ્વાદિશો વિષે પ્રશ્ન કરે છે, અને આરખીનો આ શબ્દયઃ ઉત્તર છે “હું લશ્કરનો પ્રતિનિધિ છું તેવું કારણ તો કત્ત એજ છે કે સંજોગોએ મારામાં મૈનિકાનો છતબાર જન્માવ્યો છે. બાકી લશ્કર પોતે તો પ્રજાતું જ પ્રતિ-નિધિ છે, અને પ્રજાને જરૂર ટળી ન જાય ત્યાં સુધીને માટે એ પ્રજાતું ગણક છે. અત્યારે તો મિસરની અને એના તર્ક રાજકર્તાઓની વચ્ચે એકની એક રાષ્ટ્રીય શક્તિ રૂપે અગે ઉભા છીએ, કેમકે એ રાજકર્તાઓ તો જરી લાગ મળતાની વાર જ પાછા ઇસ્માઇલની જુલમજહાગિરી શરૂ કરે તેવું જોખમ ઝૂમ્મે છે. લોકસભાની અદ્ય પ્રજામત ઉચ્ચારવાનો હક્ક લેવાને માટે અમે હાથ દરેલો છે, અને કાદ કરામણીયી કે પદામણીયી એ પ્રજાહક્ક પાછો ઉચ્ચાધી ન લેવાય તે માટે અમે હજુ અમારે સ્થળે ઉભા છીએ. આ બધું અગે અમારે ખાતર નહિ, પણ અમારા સંતા-નોને ખાતર, અમારા પર છતબાર ચૂકનારાઓને ખાતર કરી રહ્યા છીએ. અમારું સંનિકાતું સ્થાન તો ખલીફા ઉમરના પેલા આરખ

સાથીઓ સરખું છે; ખંભીકા ઉમરે ન્યારે પોતાની જમ્મીમાં પ્રગ્ન-જનોને પૂછ્યું હતું કે 'બોલો આ ગિરાફો ! તમે મારા શાસ-નથી સંતોષ પામ્યા છો કે નહિ ?' ને હું અદ્વનના રાહ પર સીધે-સીધો ચાલ્યો છું કે નહિ ?' ત્યારે આરબોએ હિતર આપ્યો હતો કે 'આ અલ ખતાબના ખેટા ! સાચે જ તું સીધો ચાલ્યો છે ને અમે તને ચાહીએ છીએ. પરંતુ તું જે બરાબર જાણતો હતો કે ને તું જરા પણ વાકાચુંકા ચાલ્યો હોત, તો તારી ગર્દનને એક જ ઝટકે ઉડાવી દેવા માટે અમે અમારી તલ્વારો સાથ તારી પાણીમાં જ ઉમેલા હતા.' આ જ સ્થાન અમારી સમશેરોનું છે. પરંતુ મને ખાતરી છે કે આવા કાંઈ રક્તપાતની જરૂર નહિ પડે. અમે મિસરીઓ ખુનને ચાહનારા નથી, રક્તનું એક બિન્દુ પણ રેડવાની અમને ખંવાહિશ નથી. અમારે તો અમારી પાર્લમેન્ટ બોલતી થઈ જાય એટલી જ રાહ છે. તે જ ક્ષણે અમારી ફર્જ પૂરી થશે. પરંતુ એ ધડી નહિ આવે ત્યાં સુધી તો કાંઈ પણ બોગે પ્રગ્નહક્કોના ગ્લણ ખાતર ઉભા રહેવાનો અમારો ગિરદાર છે. જરૂર પડશે તો પ્રગ્નો અવાજ રૂંધવા આવનાર તમામ તરવોની સામે અમારૂં રક્ષકપદ પુરવાર કરતાં અમે ડરશું નહિ."

તુર્ક સુલ્તાન પ્રત્યેના, ને તુર્કસ્તાન માથેના મિસરી સંબંધ પ્રત્યેના પોતાના વલણમાં પણ આરબી સ્પષ્ટ હતો. એના શબ્દો આ હતા: 'કેક શેકઓ સુધી મિસર ખરે જુરૂં શાસન ચલાવનાર એ તુર્કો પર મને લેશ પણ પ્યાર નથી, અને મિસરના આત-ર્વહિવટમા ઇસ્તાબોલ કશી જે દખલ નાખવા આવે એ જોવા હું તૈયાર નથી."

આરબીનાં વિચાર-આદર્શનો દેશબરમા પ્રસરતાં હતાં અને પ્રગ્ન એનું અમૃતપાન કરતી હતી. બધા તો લાગી ગયો હતો એટલે અખબારોની કલમો અંગાર ઝડતી હતી. જાપાંઓ ઉગ્ર વાણી વાપરીને નીચે લખી બાળતો વિષે અધિક્ષન કરતાં હતાં :

૧. કરવેરામાંથી મુક્ત રહીને ખ્દાલતા દેશશોષક વિદેશીઓ પર સમાન દષ્ટિએ કરો પડવા જોઈએ.

૨. દેશનાં નાણાવહિવટને પરદેશી અંકુશના પંજમાંથી છોડાવવો જોઈએ. :

૩. પેશ્તા કુટિલ યુરોપી મૂઠીદાર રાજચાઇલડઝના હાથમાં ધરેજો ગએલી આપણી રેલ્વેઓ વગેરે પાછાં કઢાવી લેવાં જોઈએ.

૪. ગરીબ ફેસાહોના લોકોમાંથી નીચોવેલા મહેસુલમાંથી વાર્ષિક જે ૯ લગ્ગર પૌંડ આપીને ફરોની અંદર યુરોપીઓનાના રાંચવિલાસ માટે ઓપેરા હાઉસ નભાવાય છે, તે મદદ રદ કરવી જોઈએ.

૫. યુરોપી વસાહતીઓ 'કૃપીઅુલેશન્સ' ની ઓથે પોતાને દેશથી મિસરમાં જે વેસ્થાગારો, મયખાનાંઓ, દુરાચાર પોષતી હોટલો વગેરે લાખ્યા હતા તેની અટકાવત થવી જોઈએ.

અને આ બધા સંતાપો મિટાવવા માટે જલ્દી પ્રજાને જવાબદાર ચાસનનું બંધારણ આપો, એ આ અખબારોનો પ્રધાન સૂર હતો.

અલ-અઝહરનો યુવાન સમુદાય પણ એજ અવાજ દેતો. લુકળી રહ્યો હતો. મહમ્મદ-અલ-અબાસી નામનો પોતાનો વડો શેખ, જે જેની પાસેથી મઝહબી કાનુનની રૂઢિએ ખેદીવે નવા બંધારણની તરફેણમાં ફતવો મેળવવો જોઈએ, અને અંદરખાનેથી ખેંચમાન બનવા માગતો ખેદીવ તૌફીક જેની પાસે બંધારણ બક્ષવા વિરૂધ્ધ ફતવો કઢાવશે એવી દહેશત હતી, તે અલ-અબાસીને ચાર લગ્ગર વિદ્યાર્થીઓને ઓઝા થઈ પદબ્રષ્ટ કરી નાખ્યો અને તેને સ્થાને બંધારણના પક્ષમાં ફતવો આપે તેવા નવા ધર્મપુરુષને સુંડી રચાખ્યો.

લોકમત અને લોકશક્તિ આટલી દદ સુધી સુસજ્જ હતા, આરબીની સમશેરની આસપાસ ઉગ્રમાં ઉગ્ર પ્રજાબલો જરૂર પડતાં ખતમ થઈ જવાની તૈયારી કરીને વીંટળાઈ પડ્યાં હતાં. ખુદ ખેદીવનું તૈક્ત પણ પ્રજાને ઉડે ધિઃકાર મામીને ધૂનનું હવું. તે જ્યાં આરબી તો ખામોશના, ને તમામ વર્ગોની દિલસોજના રાહ પર જ પગલાં ભરતો હતો. અંગ્રેજ મિત્ર શ્રી. બલ્ટની

સલાહ એવી પડી કે બિલન ઉપર અત્યારે મી. એડ્વર્ટનનું ઉદાર-મત વાઢી સાસન રચવાનું હોઈ, અને એડ્વર્ટન પોતે આઝાદીનો દિલાવર ઉપાસક હોઈ. મિસરના નવા અભિવ્યક્તિને પણ એડ્વર્ટનની દિલસોજી પ્રાપ્ત કરવાનો આ સુચોચ છે, અને એ દિલસોજી અન્ય યુરોપી વિરોધની સામે મિસરને દાઢ રૂપ થઈ પડશે, માટે આપણે મિસરના રાષ્ટ્ર-પક્ષ તરફથી આપણા કાર્યક્રમનો મુસદ્દો ધડી એડ્વર્ટન પર ખીલીએ. સાફ દિલનો આરખી સંમત બન્યો, અને તીએ મુળખનું નિવેદન એડ્વર્ટન પર મોકલવામાં આવ્યું :

મિસરના રાષ્ટ્રીય પક્ષનો કાર્યક્રમ

૧. “મિસરનો રાષ્ટ્ર-પક્ષ વર્ષ સામાન્ય સાથેના મિસરના સંબંધનો સ્વીકાર કરે છે. અને વર્ષ સુલ્તાનની એ સદતનત ટકે ત્યાં સુધી આ સંબંધમાં કશો ફેરફાર કરવાની એની ઈચ્છા નથી. કાયદેસર કરાવેલી ખંડણીનો તેમજ પરદેસ સાથેના વિમલ વખતે લશ્કરી સહાયનો અમારા પર વર્ષ સુલ્તાનને હક્ક રહેશે. પરંતુ તે સાચોસાચ મિસરને ફરી પાછું વર્ષઆધીન પારસાસન્ય બનાવવા આવનારાઓની કોશિશોનો કોઈ પણ ભાગે સામનો કરવાનો તેમજ મિસરના રાષ્ટ્ર-લોકોનું રક્ષણ કરવાનો અમારા પક્ષનો મહત્ત્વ નિશ્ચય રહેશે.

૨. “અમારો રાષ્ટ્ર-પક્ષ નામદાર વર્તમાન ખેડીબાના પ્રત્યે બેઝનિજ વફાઈ નહોત કરે છે. જ્યાં સુધી મહત્ત્વ તૈરીક ઈન્સાફ અને કાયદા અનુસાર અમલ કરશે અને મિસરની પ્રબળે ૧૮૮૧ ના સંજોગમાં આપેલા વચ્ચેનાનું પાલન કરશે, ત્યાં સુધી અમારો પક્ષ એની સત્તાનું સમર્થન કરવાનું આજ રાખશે. સાચોસાચ અમારો પક્ષ પોતાનો સ્વયં છતાં નહોત કરે છે કે મિસરે આઝાદી બધી વાર અનુભવેલા આપ-મદ અન્યાય-સાસનનું લેશ પણ પુનરાવર્તન થવા અમે નથી દેવના, તેમજ ના ખેડીને પાસ્ટ્રિન્ટ-સાસનનો ને દેસને આઝાદી આપવાનો દીવેશો. શબ રાખ્દશ : અમે અમલમાં મૂકાવવાના છીએ. ના. તૈરીક ધરણને આ બાબતોમાં નેહીથી વર્તવા અમે નિર્મલજી દમ્મને છીએ અને તેમને અમારી હાર્દિક મદદનો કાલ આપીએ છીએ. પણ પોતાને આપણ સત્તા વાલુ રાખવાની, રાષ્ટ્રલોકો સામે દમ્મબાજી ચમવાની આપવા તે પોતાના કાલ પરથી ફસજી જવાની સીજવણી કરનારા

સલાહકારોની સલાહ ન સામજીવાની અમે એ નામદારને ચેતવણી આપીએ છીએ.

■ હવે તથા કાન્સે કરેલી મિસરની સેવાઓની અમારો પક્ષ પૂરી કદર કરે છે. દેરાના નાણાપ્રકરણની સફર રિયતિને ખાતર અમે યુરોપી અકુશની જરૂર સ્વીકારીએ છીએ. અને અમારૂં આખેઆપું પરદેશી કર્ન-એ કે એ મિસરના દિન મટે નહિ પણ બદમારા અને બીજાજવાબદાર રાજકર્તાના ખાતર સ્વાર્થને ખાતર જોરવામાં આવેલું તે છતાં-અમારી રાષ્ટ્રીય કમજબતની રક્ષાએ અમે કબૂલ રાખીએ છીએ એ કર્નને સંપૂર્ણપણે અહીં કદવામાં અમે કન્ટ્રોલરોની સહાયે ઉભા રહીશું, આમ છતાં અત્યારની પરિસ્થિતિને અમે હુગામી જ લેખીએ છીએ અને ધીરેધીરે દેરાને સેલ્ફ હાઉસના હાથમાંથી સુક્રિત કરવાની આરાધનાવીએ છીએ અમારો ઉદ્દેશ ટાઈફ દિવસ મિસરને પૂરેપૂરું મિસરી હાથમાં જ રહેલું લેવાનો છે ઉપરાંત વર્તમાન યુરોપી કન્ટ્રોલની ખામીઓ સામે અમે આખો બીડીને નથી ખેંચા અમે જાણીએ છીએ કે કન્ટ્રોલ નીમેલા અનેક નોકરોએ ધણા અનર્થો આપરેલા છે એમાના ટેલેક્રાફ નીનિહીન અને બાકીના બેહદ મેરો પગાર લેનારા છે આમાની ધણી નોકરીઓ કે જે અત્યારે વિદેશીઓના હાથમાં છે, તે મિસરીઓ વિરોધ નિપુણતાથી અને પાત્રમાં બાગને ખરચે બળવી રાકે તેમ છે અમારો પત્ર નથી સમજી રાકતો કે દેરામાં વસતા યુરોપીઓને શા કારણે કશુકત તેમજ સામાન્ય કામનાની આપીનગરી પર રાખવા જોઈએ પરંતુ અમારો પક્ષ કોઈ ઉમ્મ પગલું લઈ આ પરિસ્થિતિને અમરાવવા નથી માગતો. અમે બિટન અને કાન્સની સરકારોને જ આ બાબતમાં જવાબદાર સમજીએ છીએ.

૪ મિસરી આજાદીની ઇર્ષ્યા કરનારી રાજસત્તાઓના સ્વાર્થને કારણે જેઓ દેરાની ગાતિને બંધ કરવા મથી રહ્યા છે-ને એવા ધણા છે-અથવા તે જેઓ પોતાના અગત્ય બોને લેખમમાં પડેલા સમજી રહ્યા છે તેઓની સાથે અમારો પત્ર કસો સબધ રાખવાનો ઇન્કાર કરે છે પરંતુ તે સાથે અમે જાણીએ છીએ કે ત્યાં સુધી આ દેરા પર આજાદીના રાત્રવર્જન સાસન ચાલી રહ્યું છે, ત્યાં સુધી માત્ર નિષ્ક્રિય અભિપ્રાય ધરાવતા ખેસુવાથી આજાદી નથી મળવાની પ્રેમની સુપડી દીગે જ ઇન્માહલના સાસનને મિસર ઉપર રાકમ બનાવેલું, અને એ કીટી દ્વેષે પછી પણ આપણી રાજકારણી આજાદીની પ્રાપ્તિની આરાધને

રખાવી મારશે. છેલ્લા થોડા વર્ષોથી મિસર રીખી શક્ય છે કે આઝાદી કોને કહેવાય, અને એ શિક્ષણ સારા દેશને આપી દેવાનો અમારો નિશ્ચય છે. એ શિક્ષણ-પ્રચારને માટે ટુંકમાં મળનારી પાલો-મિન્ટ પર, અખબારોની ચર્ચાઓ સ્વતંત્રતા પર, અને પ્રત્યેક સ્વ વર્ગોમાં યનાર જ્ઞાનજીદિ ઉપર અમારી આશા અવલમ્બી રહી છે. પરંતુ અમે જાણીએ છીએ કે દેશનેતાઓના મક્કમ વલણ વિના આમાને કોઈય રાહ સંભાવત નથી. પાર્લામેન્ટને તો પટાવીને કે ડરાવીને યુગ કરી દેવામાં આવે, છાપને કદાચ દેશની વિરુદ્ધ પ્રચારકાર્ય કરવાનું હુથીઆર બનાવી લેવાય. અને કેળવણીના સાધનોને કાપી તાખવામાં આવે, આટલા જ કારણે-અને બીજા કારણ જ કારણસર નહિ-અમારા પક્ષે પોતાનું હિત હાથને માટે લશ્કરને હાથ સુધર કરેલ છે. કેમકે દેશની આઝાદીના ઉમતા રીપને રક્ષણ સક્રિયવાન તેમ જ રાજ્યપુરી બીજા કોઈ પણ સક્રિય દેશમાં નથી. પરંતુ આ પરિસ્થિતિ કાયમ ચાલુ રાખવી એવું અમારા પક્ષની યોજનામાં હરખિલ નથી. લોકો પોતાના હક્કોની મજબૂત રચાપના કરી લેશે કે વર્ત જ લશ્કર પોતાનું અત્યાચાર રાખદારી વલણ તથા દેવાનું. આમાં લશ્કરી નેતૃઓની સંપૂર્ણ સમતિ છે. તેઓને વિશ્વાસ છે કે પાર્લામેન્ટ મળવાની થઈથી જ રાજ્યવિવરણી અદર લશ્કરની વધુ ફરમીઆનગીરી બીજાની બની જશે. પરંતુ હાલ વર્તને માટે તો તેઓ એક સંજ્ઞાહીન પ્રત્યક્ષ સંસદ રક્ષણહાર લરીકેની ફર્મ બનવા કરશે. પરિસ્થિતિ બોલી હોઈને તેઓને જરૂરી જણાય છે કે લશ્કરની કબજીબંધ અનામત રાખવી તેમજ એના બેટા પૂરા ૧૮ હજાર સુધી પૂરશે નેહીએ. લશ્કરી ખર્ચનો અહાલ નક્કી કરતી વખતે યુરોપી કન્ટ્રોલરો આ જરૂરીઅવ લક્ષમાં રાખશે એવી અમારા પક્ષને મજા છે.

૫. મિસરનો રાષ્ટ્ર-પક્ષ એક સમજદારી પક્ષ છે, ધાર્મિક પક્ષ નથી. પોતાના જૂનમાં એ જિલ્લ જિલ્લ બાવિયો તેમ જ ધર્મપયોના માણસોને સમાવીને લેલ છે. એ સુખ્યત્વે મુસ્લીમ છે, કેમકે મિસરની ૮૮ વસ્તી મુસ્લીમોની બનેલી છે. પણ એને તો મૂર, શ્રીક, ખ્રિસ્તી, યહૂદી આદિ મિસરી જમીન બેઠનારા તેમજ મિસરી જમીન બેઠનારા તમામ વર્ગોનો ટેકા છે. આ બધા વચ્ચે અમારો પક્ષ કસો ભેદ આડતો નથી. બધા મનુષ્યોને અમે સમાન હક્ક ધરાવનારા બાધવો જ માનીએ છીએ. આ સિદ્ધાંત અજહર ખોતેના, અમારા પક્ષના દ્વિમાચલી તમામ સુખ્ય રોજોએ

સ્વીકારેલ છે, અને તેઓ એવું માને છે કે ઈસ્લામનો સાચો કાનૂન તો ધાર્મિક 14 કારની તથા ધાર્મિક પ્રતિબંધોની મનાઈ કરી રહ્યો છે અમારા પક્ષને મિસરનિવાસી યુરોપી પ્રજા સાથે, જ્યાં સુધી તેઓ કાયદાને આધીન બનીને રહે તેમજ રાજ્યનો બાળે સરખે દિરસે વધાવે ત્યાં સુધી ક્યો જ દરો નથી.

૬. છેવટમાં, અમારા પક્ષનું એકદર નિશાન કાયદાના બદલેવા પાલન વડે, સિસ્ટમની વૃદ્ધિ વડે, અને પ્રજાના પ્રાધુર્ય રૂપી રાજદ્વારી સ્વતંત્રતા વડે દેશનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો છે અમને આશા છે કે આજે-શાસનના સુખો ભોગવતી યુરોપી પ્રજાઓ મિસરના એ સુખોની પ્રાપ્તિના આ પ્રયત્નમાં પોતાની દિલસોજી નોંધાવશે બાકી તો અમારો પક્ષ સમજે છે કે કોઈ પણ પ્રજાએ પોતાના પ્રયત્ન વગર સ્વાધીનતા હાસલ કરી નથી અને જ્યારે હાથ કરેલી કિયતિમાં અડગ હજાર રહેવાનો અમારો નિરૂપણ છે બીજાઓ કદાચ મદદ દેવાની ના કહે તો પણ અસ્વાદ્ય તો અમારો મદદમાર હશે જ છે એવો અમારો ઇતિહાસ છે

શરીફનું શત્રુકાર્ય

૧૮૮૧ની સાલની સપ્તા મિસરી આક્રમણ ઉપર આટલી શાંતિ ઇવરાવતી હતી એકસ્ટનની ઉદારમતવાદી બ્રિટન સરકાર આપણને એની ગોદમાં લેશે, એવી આશાના તારલા મિસરીઓની આંખો સામે લગમગી રહ્યા હતા વિચારોની ગરમી બતાવનારાં દળોએ પણ કુમાર અને નરમાસ ધારણ કરી લીધી હતી અખબારો વિનય અને શીતળતા વાપરતાં યથા હતા અગ્રહરને યુવક સમુદાય પણ ક્રોધ મગજ એટલો હતો અને સૈન્યનો નેતા આરખી તો ખામોશની મર્તિરૂપ હતો લશ્કરી બજેટ પર ઉમર સાહકસી પછી આખરે જે ખામોશ એ બતાવી ગયો હતો તેનાથી પણ વધુ સહિષ્ણુતા તો એણે અને એના પક્ષે નવા એક ધારાના ધડતર સળધે ધારણ કરી એ ધારો હતો નવા બધારણની લોક સભાના અધિકારો મુકરર કરવાનો તે તેની સત્તા નક્કી કરવાનો શરીફ અને એનું પ્રધાનમંડળ પ્રજાપ્રતિનિધિઓની જે મેજલિસ ટીસેબરની આખરમાં મળવાની હતી જેની સમક્ષ આ ધારો અજુરી માટે ધરવાનાં હતાં એ ધારો શરિફ યુરોપી કન્ટ્રોલરો

સાથેની લાંબી મસ્તોને પરિણામે ઘણો હતો. અને એ ધારામાં અનર્થની કોઇ અવધિ નહોતી. પાર્લામેન્ટનાં કાંડાં કાપી લેવાની એ ધુરી જ સળતી હતી. એનાં અનર્થકારી અંગો આવાં હતાં :

૧. આખા બજેટમાંથી આટલી બાબતો તો ચર્ચાને માટે પણ પાર્લામેન્ટના અધિકારમાંથી ખાતલ રાખવી : વર્કીની ખંડણી, જાહેર કર્જ, અને પરરોગ સાથેના કન્ટ્રાક્ટોને અંગે ઉભાં થએલાં ખર્ચો, એ તમામના વહિવટની કુલ સત્તા કેવળ કન્ટ્રોલરોને તથા પ્રધાનમંડળને જ હસ્તક, એટલે કે અરધું બજેટ પ્રજાપ્રતિનિધિઓના અંકુશની બહાર.

૨. બજેટના બાકીના ભાગ પર પણ પાર્લામેન્ટને માત્ર અભિપ્રાયનો જ અધિકાર, નિર્ણયનો અધિકાર નહિ.

૩. ફક્ત નવા ધારા અને નવા કરવેરા ઉપર જ પાર્લામેન્ટની મંજૂરી અનિવાર્ય.

લોકપ્રતિનિધિઓની સમગ્ર સત્તાને હણીનાખનાર ને નાણાની ચેલી ઉપર પ્રજાને કોઈ પણ જાતનો હક્ક આપવા ના પાડનાર આ ધારાના ધડતરની પાછળ કોઈની વગેરેના કાળા હાથ છુપા છુપા કામ કરી રહ્યા છે : લોકપ્રતિનિધિત્વના નવા યુગની આ આ નિર્દય મશ્કરી ચાલ રહી છે : જમીનદારશાહીના સ્થંભ સમેા શરીરપાશા બ્યારખીની પીઠ પછવાડે લોકસત્તાનું આવું નિકળન વાળી રહ્યો છે, તે છતાં લોકનેતાઓ ખામેશ પકડી ઉભા રહ્યા. શાણા શેખ અબ્દુલે ઉચ્ચાર્યું કે “અમારી આજાદી માટે અમે આટલી સદીઓની રાહ જોયા કરી છે, તો પછી હવે થોડા મહિનાની રાહ શું અમે નહિ જોઇ રહ્યાં છીએ ?”

ધમકીનો કાગળ

એવો સંવય ધરીને મિસર બેહું હતું. એવા વિશ્વાસ સાથે પ્રજા બિટન-ક્રાન્સના ‘આમીન’ શબ્દની ઉત્સુકતાભરી રાહ જોતી હોતી હતી. તે જ ધડીએ ક્રાન્સ-બિટનની રૂસ્વતો ખાનારાં વર્તમાનપત્રો, ફટર આદિ ખખરપત્રીઓ એના કન્ટ્રોલરો, અને એના

દાઉન્સીલરો ધરની ચરકાર સાથે મંત્રણાઓ ચલાવી, માયાવી ભયના ઝોળા ઉભા કરી, પોતાની જનતાને ખ્રિસ્ત-ધર્મનામ વચ્ચેની અદાવતની ભૂતાવળ દેખાડી, મિસરની પીઠમાં દુલાવવાનું એક ઝેરપાયું ખંજર તૈયાર કરાવી રહ્યાં હતાં. ક્રાન્મના પરદેશ ખાતાનો નવો પ્રધાન ગેમ્બેટ્ટા અને પ્લિટનનો પ્રધાન શ્રેનવાઇલ, બન્નેના સહકારથી એ ખંજર ઘડાવું હતું. એ બન્ને દેશો વચ્ચે વેપાર સંબંધની જૂની સંધિ ફરી ચાલુ કરવાની વાટાઘાટ ચાલે છે, ને એમાં મુખ્ય મતઘણ પ્લિટનની છે. બીજી બાજુ તુનીસ અને અલ્જીરીઆનાં મુસ્લીમ રાજ્યોને પચાવી પડેલા ક્રાન્મને ઇસ્લામી મંત્રકૃત-Pan-Islamism-નો 'દાઉ' ઉભો કરી, મિસર ખાતે ખડી થતી ઇસ્લામ-સત્તાને પીસી નાખવાનો લોભ છે. એ કાવત્રામાં જળ્યા પિના વ્યાપારની સંધિ સાધવી પ્લિટન માટે શક્ય નથી. એ સંધિની વાટાઘાટ કરનાર પ્લિટીશ પ્રિનિનિધિ મંડળ બરાબર આ જ દિવસોમાં પારીસમાં બેઠેલું છે. મિસરીઓ જાણે યુરોપની સામે કોઈ અકળ કાવતું કરી રહ્યા હોય તેવો ભ્રમ કરાવનારા સદેશ મિસરથી મોકલાઈ રહ્યા છે. ન્યૂયર અને વિસ્સન પણ પારીસમાં બેસી ઘોર માન્યતાઓ ઠસાવી રહ્યા છે, અને ગેમ્બેટ્ટા વગેરેના અંગત સ્વાર્થો પણ મિસરની લેણદાર માતબર યુરોપી પેઢીઓ સાથે સંકળાએલા છે.

એ બધાને પરિણામે ખંજર તૈયાર થયું. અને ૧૮૮૨ ના નવા વર્ષને પ્રથમ પ્રભાતે, જન્યુઆરી માસની તા. ૮ થીના રોજ એ ખંજર મિસર પર આવીને પડ્યું. ઇતિહાસમાં એ 'Joint Note' નામથી જાણીતો ચચેલો ધમધી-પત્ર છે. એ પત્ર ખેદીવ પર લખાયો છે. ખેદીવસત્તાને સલામત રાખવાની પરમજી લાગણીની ઝોથે એમાં લોકપ્રતિનિધિ સાસનની સ્થાપના વિરૂદ્ધ પડકાર છે. એ પત્ર આ રહ્યો:

તખ્તમાલિકી એ એક જ વસ્તુ મિસરની વર્તમાન અને ભાવી સુલેહશાંતિ તેમજ સુખઆબાદીને માટે ખોળાધરી આપવા શક્તિવાન વાત છે. અને એ મિસરી સુખસમૃદ્ધિની અંદર ક્રાન્સ તથા ગ્રેટબ્રિટને પશુ સરખો દિતપ્રશ્ન છે. આ કારણને લીધે, મિસરમાં સ્થપાએલી સુવ્યવસ્થાને જોખમમાં નાખનારા કોઇ પણ બાબ અથવા આંતરિક કારણ સામે પોતાના સંયુક્ત યત્ન વડે મિસરને જીતારી લેવાનો અમારી બન્ને સરકારોનો નિર્ધાર છે. અમારી સરકારોને નિઃશંક ખાત્રી છે કે અમારા ધરાદાઓની આ જાહેર તસલ્લી આપવાથી ના. ખેદીવની સરકાર પર ઝબુમતાં જોખમો ટળી જવાનાં. અમારી બન્ને સરકારોને ખાત્રી છે કે અમારી આ તસલ્લીમાંથી નામદાર ખેદીવ પોતાને મિસર દેશનું બાબવિધાન કરવામાં જરૂરી એવી શક્તિ ને શક્તિ ખેંચી લેશે.”

આખા પત્રનો સાર એક જ હતો; કે ખેદીવે પ્રજાને બધા રણ ન આપવું. વાકયેવાક્યે બ્રિટન-ક્રાન્સની બંદુકો ડોકાત હતી. એટલે કે જો મિસરી પ્રજા માથું ઉંચકશે, બધારણ માં હુલ્લત કરશે, તો અમે બન્ને સત્તાઓ અમારા સરખળ લઈ નીમા-તીર પર ઉતરી પડશું. સંયમ અને વિનય સાચવી બ્રિટનન દિલસોજ સખૂનની આશા-ડાળ ખેડેલી પ્રજાના હૈયા ઉપર અ પત્ર કોઇ દગલબાજના ખંજરની માફક ભોંકાઇ ગયો. બ્રિટન ક્રાન્સે જેને ડરાવી દેવાની ગણતરી કરેલી, તેઓ તો ઉલ્ટા રો ભરાયા. મિસરના સર્વ સમુદાયો આ બંદુકડીના ડારાથી હશે રાઇ ઉલટાના એકત્ર બની ગયા. ખુદ ખેદીવ પણ આ વણમાઝ સદાખનો અતિરેક જોધને યોગી ઉડ્યો.

વળતા દિવસના મધ્યાહ્ને નીલાતીર પર આવેલા કર્સ-અલ-નીલ મહાલની લશ્કરી કચેરીમાં ઉપ-મુદમંત્રીના પદ પ નીમાએલો આરખી પોતાના ખંડની અંદર એકલો બેઠેલો. તે તોફાને ચડેલા વાદળ સમે એનો ચહેરો છે ને એની આંખો એક અર્થસૂચક ભયાનક ચમકાટ છે.

એ વખતે મી. બ્લંટ પ્રવેશ કરે છે. તે દિવસ પ્રથમપહેલી વાર બ્લંટ આરબીને ગુસ્સામાં લેયો. જોજો બસો બ્લંટ ખિટિશ ફાન્સલ-ખાતાનો મોકલ્યો આરબીને ચડો પાડવા આવ્યો હતો. ધમકીના કાગળે પ્રજા પર જે ખોટાના લડકા સળગાવી મકયા હતા તે દેખીને ચોંકી ઉઠેલા ફાન્સલખાતાએ ધમકી-પત્રના ઉલટા મુલકા નવીન અર્થો બેસાડી આરબીને-અને એની મારફત આખી પ્રજાને-મદાવી લેવાની આ મુક્તિ કરી હતી. સાફ દિલનો બ્લંટ એરી સમજથી આ સાંતિ-કાર્ય કરવા આવેલો, કે પરનાએલું ફાન્સલ-ખાતું ઘેર સાથે સદેશા અલાવી પોતાની સરકારની બૂલનું પ્રાય-શિત્ત કરાવશે. પરંતુ આરબીનું ધ્વજાએલું હૃદય આજે એ સાંત્વન સ્વીકારવા તૈયાર નહોતું. ખિટનના શુરા ઘવ બહુ બહુ વાર જોઈ લીધા પછી આરબી હવે વધુ હમાવા નહોતો માગતો. એ આટલું જ બોલ્યો : “તમારો ફાન્સલ સર માલેટ તો અમને શબ્દના પલ્લુ અર્થો ન કરી શકનારાં નાનાં કીકલાં સમજતો દરો ખડું ને ? મારી આપીસમાં એક કારકુન પલ્લુ એવો નથી કે જે તમારો માલેટ બેસાડે છે તેવા અર્થમાં આવા શબ્દો વાપરે. અને આ પત્ર તો અમારી બાઝાદી સામે દમલાદી પડકારે છે. એટલે હું તમને કહી આપું છું, કે આવવા દો એ બન્ને સરકારોને એનાં લાવલશકરો સાથે. મિસરનો એકેએક વતનદાર, મિસરનું એકેએક બંધુ એને મુકાબલો કરશે. પહેલો ધા મારવો એ તો અમારા સિદ્ધાંતની વિશ્વ છે, પલ્લુ સામો ધા કેમ કરવો તે અમે દેખાડી દેશું.”

આદર્શ પ્રધાનમંડળ

પ્રિ ટન-ક્રાન્સની એ ડરામણિનો યથોચિત ઉત્તર મિસરે પોતાની પાર્લમેન્ટના ઉંબરમાથી વાળ્યો. ચેમ્બરના પ્રતિનિધિઓએ મેલછાંડની મનોદશા દેખાવી દઇને સર્વાનુમતે જાહેર કબ્જે કે શરીર પાસાએ ઘડેલું નવી શાસન-પદ્ધતિનું બંધામણ અમારે નથી અપતું. અમે સજૂરી વાપરીને એવું કબ્જાનું હતું કે બજેટ ઉપર ફક્ત સનાહ આપના પૂરતો જ હક સ્વીકારી લઇ હાલ તરત અમે સંતોષ પકડશું. પરંતુ હવે અમને એ નરમાશ નથી પાસવતી. શરીરે ઘડેલા સાંકડા ખરડાની મામે અમે અમારો નવો ખરડો પેશ કરીએ છીએ, ને એ ખરડામાં લખ્યા મુજબ, બજેટનો જે અર્થ હિસ્સો આંતરરાષ્ટ્રીય કન્ફેન્સના વ્યાજ માટે મુકવર થયો છે તે બાદ જતાં, બાકી રહેતા, રાજશામનના આવક-ખર્ચ વાળા હિસ્સા ઉપર અમે અમારો અધિકાર માનીએ છીએ. એ અવશ્ય બજેટની વ્યવસ્થા અમારી પાર્લમેન્ટના મતાનુસાર જ બનશે.

પિટન-ક્રાન્સની સરકારની છાતીએથી આ વસ્તુ છુટે તેમ નહોતી તેઓના મનથી તો મિસરનું માફં ચે બજેટ આંતરરાષ્ટ્રીય માલિકાની વસ્તુ બન્યું હતું. ક્રાન્સલોએ અને કન્ટ્રોલરોએ ધરની સરકારને આ સમાવ્યારની જાણ કરતાંની વાર જ ક્રાન્સનો ગામ્બેટા અને ઇચ્ચાંડનો મેનવાઇવ બોલી ઉઠ્યા કે “આખા બજેટની એક પથ રકમ ઉપર મિસરી પાર્લમેન્ટ જે હસ્તક્ષેપ કરશે તો કન્ફેન્સ-”

આ કલમેની અંદર ફટલાએ યુરોપી કન્ડાકટરોની લૂંટણ-
બાજીનો મૃત્યુકંટ બજી ઉડ્યો, અને એનું પરિણામ શું આવ્યું તે
હમણાં જોવાશે.

સડાની સાફસુફી

એ નવું બંધારણ મંજૂર થયા બાદ ચેમ્બરની બેઠકને ફક્ત
પોણા બે મહિના જ બાકી રહ્યા હતા. મોટા કામકાજને માટે તો
એ મુદત છેક જ ટુંકી હતી. તે છતાં ઉત્સાહી પ્રધાનો તો પાર્ક-
મેન્ટના આગામી અધિવેશનમાં ધરવા માટે અનેક મહત્વની યોજ-
નાઓ ધડવા દિવસરાત લાગી પડ્યા. સુનંદણીનો નવો ધારો,
જમીનદાર પાશાઓને ઘેરે ગામડિયા પ્રબળનોને કરવી પડતી
વેડની નાણુદી, નીલાનાં પાણી પર પાશાઓએ પચાવેલા ઇન્જરની
અટકાયત, ઝીક વ્યાજખાઉઓના પંજામાંથી ફેલાહોને બચાવવા
માટેની બેકુ-બેન્કોની રચાપના, બેકુતોની ગરદન કાપતી મિશ્ર
અદાલતોનો ઉચ્છેદ, ન્યાયખાતાનાં ભયંકર બની ગયેલા સડાની
સાફસુફી, શ્રીપુરુષોની કેળવણીનો વિસ્તાર, અને છેલ્લામાં છેલ્લું
ગુલામીની પ્રધાનો સદંતર પ્રતિબંધ: એવા એવા મિસરી પ્રજાના
પ્રાણપ્રશ્નો પર કાળી મહેનત લાઇને પ્રધાનમંડળ ખરડા તૈયાર
ક્યાં. એજ રીતે યુદ્ધ-સચીવ આરબીનો પંજો પોતાના લશ્કર-
ખાતામાં ફરી રહ્યો હતો. પ્રિટન-ફાન્સની આંખના લાસ ખનતા
પુણ્યોએ ઉપરથી આરબીની નજર નહોતી ખસી. એ માફિસ
નહોતો. આધે આધેથી એણે યુદ્ધના ઓળા ઉતરતા દીઠા હતા.
એટલે કિનારા પરના ફાટકિલ્લાઓની મરામત, તોપખાનાની પુન-
ર્જીવરચા, કરાર અનુસાર પૂરા ૧૮૦૦૦ સૈનિકોની ભરતી અને
અનામત હંગામી ફોજની યોજના ઇત્યાદિમાં એ મગમૂલ હતો.

ખુદ ચેમ્બરના સલાસદો પણ ઉઘમે મડી ગયા હતા. રાજ્ય
તથા પરદેશી સરકારો તેમજ પેદીઓ વચ્ચે થયેલા તમામ બહેર ને
ખાનગી સધીકરાઓની કલમે તેઓ ઝીણી નજરે તપાસવા લાગ્યા,
રાજકારોબારના સડાઓ વિષે પ્રધાનો પર પ્રશ્નોનો મારો ચલાવવા
માંડ્યો, અને છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી ચાલતી જમીન-માપણીમાં

અંગ્રેજ અધિકારીઓએ જે અકથ્ય ફનાગીરી મચાવી મૂકી હતી તેનાં બોપાળાં ઉધારાં પાડવા માટે ચોખ્ખરે એક કમીસનની નીમ-
છુંકે પણ કરાવી નાખી.

ફક્ત પોણા બે મહિનાની આ કાર્યવાહી-અને અંગ્રેજ સર્વે-
યરો, કન્ડાક્ટરો, અફમરો તથા કન્ડોલર-કોન્સલોનાં કાળજી-
ફફડી ઉઠ્યાં. તેઓએ શું કર્યું ? જે જૂઠાણાં ફેલાવવા માટે ફટરના
તાર ખાતાને ખુદ મિસરની જ તીબેરીમાંથી વાર્ષિક રૂા. ૧૦૦૦૦નું
મહેનતાણું મળતું હતું, તે જૂઠાણાં ફટરે દેશપરદેશ છોડી મૂક્યાં,
અને માલેટ કુક્સન તથા કોલ્લીનની ત્રિપુટીએ આ બધા વિષ-
પ્રચારનું મનાવાર સમર્થન કર્યું. (વાસ્તવિક તો ફટરના તાર
ધનારાં હાય પણ એના એજ દતા.) છિટનમાં ખૂબ બેઠી કે
મિમર પર લડાયક દોર મંડાયો છે: લશ્કરી પક્ષે શરીફના પ્રધાન-
મંડળને બંદૂકની નાળ જતાવી રાજનામું અપાવ્યું છે: ચેમ્બરના
પ્રમુખ સુલ્તાન પાશા પર તો ચેમ્બરની લર બેઠકમાં જ આરબી
તસવાર એવી કતલ કરવા ધસ્યો હતો: રાબ આખું ફિતુરીએને
હાય પડ્યું છે: પરદેશીઓનાં લેણાંની તથા જનમાસની સત્તામતી
પળે પળે જોખમમાં ખડી છે: આરબી પાશા એક ફધિરતરસ્યો
ફિતુરી અને વિશ્વાસવાતી ધર્માધ છે: ઉપરાંત એ તો હિન્દના
૧૮૫૭ના બળવાની મિસાલનો એક મિસરી બળવો. જગાડી
છિટીશોની કતલની પેરવી કરી રહ્યો છે: માત્ર ખદીવ હરમાખલે
એને નેપથ્સ બેઠાં બેઠા ખરીદી લીધો છે: વગેરે વગેરે.

જૂઠાણાંની ઝડી

છિટીશ કન્ડોલરો ને કોન્સલો આટલેથી ન અટક્યા. તેઓએ
તો પોતાના ખાતાના પ્રાંત-એજન્ડો પાસેથી પણ બતાવવી
અહેવાલો મગાવી ધરના પરદેશ-ખાતા પર રવાના કર્યાં: એ
અહેવાલોમાં આંતર પ્રદેશમાં પ્રસરી ગયેલી કલિપ્ત અરાજકતા
ને, અધાધુધીનાં માયા-ચિત્રો દતાં. એમાં તો એટલી હદ સુધીનાં
કર્પાંત દતાં, કે નવી મિસરી સરકારે ચાલુક-નીતિનો તેમજ વિના

મુકદ્દમે પરદેશની સત્તાનો પ્રતિબંધ કરવાને પરિણામે ફેલાહોની વસ્તી ફાટી ગઈ છે ને રાજતંત્ર ચલાવવું અશક્ય બન્યું છે !

બ્રિટનનાં અખબારોએ આ બધી વાર્તાઓને જોરજોરથી ઝીંધી લીધી. માનુષી ભાવનાઓ માટે પંકાએડો અંગ્રેજ રાજ-પુરુષ મોલે પણ એ અખમ વિષમચારમાં લમરી પડ્યો. એના હાથનું સમર્થ વર્તમાનપત્ર 'પાલ માલ ગેઝેટ' પેના માલેટ દાખીન અને કુકમનનું મુખપત્ર બની ગયું. એ એક જ છાપું એવું હતું કે જોને વડો પ્રધાન એડસ્ટન વિશ્વાસપૂર્વક વાંચતો, એટલે એડસ્ટનના ભેળમાં મિસરના ચતુષ્યોની જુડી વાતો ભરાવી દઈ મોલેએ મિસરી પ્રજાની ગરદન છેદાવી. આમ કરવામાં મોલે છેતરાયો હતો એવું માનવું મુનાસિબ નથી, કેમકે ત્યારે મત્તાવાર સાચી હકિકતો એની પામે મુકવામાં આવી હતી ત્યારે એની પ્રસિદ્ધિ કરવાની મોલેએ સ્પષ્ટ ના પાડી દીધી હતી. અંગ્રેજ અખબાર-નીતિએ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદના ઇતિહાસમાં કેવો કુટિલ ભાગ ભજવ્યો છે, તે પ્રકરણ હિપર આ વાત મહત્વનું અંગ-વાણું પાડે છે.

બ્રિટિશ પ્રજાનાં મતવમી ભેળને ચરકાવી નાખવા માટે આદલો જોરજોરે બમ ચમ્ ગયો. અંગ્રેજ સરકારના પર્દેશ-ખાતાના મનમાં પણ ઘણા દિવમથી રમી રહેલા સશસ્ત્ર આક્રમણના મનો-ભાવને હવે ઉવાડેછોગ બહાર પડવાનું મળજૂત કારણ મળી ગયું. પરદેશ-પ્રધાન ઝેનવાઇલે ફ્રેન્ચ પરદેશખાતાની સાથે તાત્કાલિક સશસ્ત્ર દરમ્યાનગીરીની મંત્રણાઓ ચલાવી, પરંતુ ઝેનવાઇલ પાછો પડ્યો. પોતાની પાપવાંચ્છનામાં સુર પૂરનાર ગામ્બેટાનું ફ્રેન્ચ પ્રધાનમંડળમાંથી પતન થયું હતું ને તેને રચાને આવનાર નવા પરદેશ-પ્રધાને તટસ્થતા ધારણ કરી મિસરના આંતરવંદિવટમાં જરા પણ હસ્તક્ષેપ કરવાની જોરથી ના પાડી દીધી. નિયાગ ફ્રેન્ચ પ્રધાને માની લીધું કે ફ્રાન્સના સહકાર વિનાનું એકત્રું બ્રિટન સાત મ યુગેખની નજર સામે મિસરનો ભક્ષ કરવાની હામ નહિ બીડી શકે. પરંતુ એ માન્યતાને બ્રિટને જુડી પાડી આપી.

એવી કરી ખાનદાનીની આજી ધિત્રન માનતું નહોતું. એકલા હાથે મિસરની ગરબન પર ચડી બેઠવાનો મુનેરી અવસર ધિત્રનને આવી રીતે સાંપડી ગયો.

સિરકાસીઅનોનું કાવતું

એપ્રીલ માસની ૧૧મી તારીખે મિસરી લશ્કરમાંથી એક મોટું કાવતું પકડાયું. એ કાવતું આરબી તથા આરબીના માધીઓના જન લેવાતું હતું, ને કાવતોઓરો કેટલાક વર્ક તથા સિરકાસીઅન અમલદારો હતા. અપરાધીઓ ઉપર લશ્કરી મુકદ્દમે ચલાવવામાં આવ્યો ને તેમાંથી એવી હકિકત હાથ આવી કે નવા રાજ્યધારણને અંગે નવે મુધરેલો લશ્કરી ધારો અમલમાં આવતાં છુટ્ટા, ખિમાર અથવા કમળોર એવા કેટલાએક અફસરોને પેન્શન પર ઉતારવામાં આવ્યા અને તેની જગ્યાએ નીચલા ફરજનના લાયક ફેલાહ અફસરોનો ચકાવો કરવામાં આવ્યો. આ ફેરફારો આરબીને હાથે થયા, અને એ કાવતેસર જ થયા, પરંતુ એ સાફસુરીના ભોગ થઇ પડનાર એકાદી વર્ક-સિરકાસીઅન અફસરોનાં અંતરમાં ઉઠે અસંતોષ ફાટી નીકળ્યો. એ અસંતોષનો લખાનક ગેરલાલ લેનાર એક પાપાત્મા જાગી ઉઠ્યો. એ હતો માજી ખદીવ ઇસ્માઇલ. નેપલ્સ નગરમાંથી એણે આ અસંતોષનો લકડો નિકાલ્યો. એણે રતીજ પાશા નામના પોતાના એક કૃપાપત્રને ચોરીછુપીથી મિસરમાં પેસાડી દીધો. રતીજ શરીફનો જમાઇ થતો હતો. સસરા-જમાઇનો યુક્ત મનોરથ રાજ્યવાદી રાજસાચનને ઉચલાવી પાડી ઇસ્માઇલને ફરીવાર એકલથ્યુ તંત્ર પર બેસારવાનો હતો. એવી રહ જોતા રતીજને આ લશ્કરી અફસરોના અસંતોષનો સુયોગ સાંપડી ગયો. આરબી આંદોલન ઠાર કરવાનું વડૂપત્ર રચી કાઢવામાં આવ્યું. પરંતુ દૈવયોગે તેઓના જ એક આપ-જનને હાથે આ ખાનગીનો ઘડો ફુટી ગયો, ને કાવતોઓરો વખતસર ચિરફતાર થયા. એ માસની ૨૭ તારીખે લશ્કરી મુકદ્દમાના નિયમ મુજબ યુન્હેઝારોને લશ્કરી નોકરી તેમજ

પદવીમાંથી રદઆતણ કરી શ્વેતનીશ્વના બયાનક પ્રદેશમાં કાળે પાણીએ ઠાડવાની સજ્જ કરમાવવામાં આવી.

મળમાં કરી જ વધુ કડકાઈ નહોતી. પરંતુ હરકોઈ આઃ! તળે મિસર પર હસ્તક્ષેપ કરવા તલપાપડ ચમ્પ રહેલા બ્રિટિશ કન્ડ્રોયર-ક્રાન્સલને લગ્ય બાનું, હાથ લાખ્યું, અત્યાર સુધી. 'આતર-રાષ્ટ્રીય કરારોના ભંગ'ની ખૂબો પાડી પાડી યાદીથી એ ટાળીને હવે તો 'ઇન્સાફ' અને 'માનવતા'ના શોર કરવાનું નિમિત્ત સાંપડ્યું. જાપાંઓમાં અને સરકારી તુમારોમાં 'ઇન્સાફ' તથા માનવતા'ને નામે કાલાહલ ઉઠેલો કે : કાવના જેવું ઠંથું હતું જ નહિ: માત્ર પોતાને ન્યાય મળવા માટેની જ અકસરોની ઝુઝમેશ હતી: આટલી કરડી સજ્જો આપવાનું ખરું કારણ કિનાબોરી છે: આરબીએ કાગમુદની અંદર જઈ પોતાની નજર મામે જ આરોપીઓ ઉપર કર્પિય રીઆમણી ચુજરાવી છે. એ રીઆમણીના ધોર આકંઠ તુગંગની દિવાલ પાછળ ઘસાઓએ મોડી રાતે કાનોકાન સાંભળેલાં છે !

આવી આવી જુદજુદ રમીને માલેટ તોપીકની બાલુએ ચડી ખેડો એની મનવાચ્છના ખદીવ અને પ્રધાનમંડળ વચ્ચે ચીરાડ પાડવાની હતી એણે તોપીકને ભંભેયો કે આ લશ્કરી ફિટ્ટરીઓનું શામક દળ તમારી સર્વ સત્તાને રૂંધી નાખી દેશ પર લડાયક મગ્નુખત્વારીનો લોખંડી ખંભે પસારવા માગે છે. માટે એણે રૂગમાવેલી સજ્જો રદ કરાવો, ને નવેસર ન્યાય તોળાવો. તમને આમારી સરકારોનું પીકજળ છે.

માલેટની આ ચાલખાજીએ તો ધૂષ્ટતાની અવધિ કરી નાખી. બધારણ પ્રમાણે લશ્કરી મુકર્દમો હમેશાં બધાગણે જ ચાલી શકે અને એ મુકર્દમાના ફેમલાને ખદીવથી રદ કરી જ ન શકાય. એની સત્તા તો પ્રથમપહેલાં આવા ફેમલાને મંલુર કરી પછી ખુશી હોય તો સજ્જ કમી કરવા પૂરતી જ હતી. પરંતુ માલેટનો ચડાઓ ખદીવ હઠે ભસ્યો. એણે માલેટના હાથે ધડએવા નવા

સળપત્ર પર સહી આપી: ફક્ત સાદી દેશનિકાલીની જ સળ ફરમાવી.

આખા પ્રધાનમંડળને સળગાવી મૂકવા આ અપમાન ગની-મત થઈ ચુક્યું. એણે ખદીવને પરદેશી દળગિરોનો પક્ષકાર બનેલો દોષ: ખદીવ સાથે મેલછાંડ કરવાના તેઓના ઇલાજ ફેગટ ગયા. આખરી નિર્ણય કેનો? પ્રજાપ્રતિનિધિ પ્રધાનમંડળનો? કે પરદેશી દરમ્યાનગીરોને પક્ષે જાગેલા ખદીવનો? એ પસંદગી કરી લેવાનું દાણું થઈ ચુક્યું હતું.

પ્રધાનમંડળે શું કર્યું? મતસભી પક્ષેએ જુમરાણુ મચાવ્યા મુજબ જો મિસર પર તે દિવસે સાચેસાચ લશ્કરી સરમુખત્યારી-તું શાસન હોત, તો તો આરબીએ સંપ્ટેખરની તા. હમીની માફક તે દિવસે પણ સૈન્યને જ હાક્ક કરી તૌથીકને તખ્ત પરથી નીચે પછાડ્યો હોત; ને એવું પછલું આરબીધેલી મિસરી પ્રજાએ બેકાશક વધાવી લીધું હોત. પરંતુ એ શાસન લશ્કરી સરમુખ-ત્યારીનું નહોતું, સમગ્ર પ્રજાના સાચા પ્રતિનિધિઓનું એ શાસન હતું. એટલે જ પ્રધાનોએ આખરી ફેસલો બડવા માટે આખી પાર્લમેન્ટને બોલાવી. આરબી પોતે પણ સુલસચીવ તરીકેની પોતાની પ્રતિધાનો આગ્રહ ત્વજી એકમત થયો. ખદીવને તેઓએ સંબળાવી નાખ્યું કે એખરનો ચુકલો મતાં સુધી તારી સાથે કેગો બચહાર કરવા અને ના પાડીએ છીએ. સાથેસાથ તારી અંગત તેમજ જનસમરતની સલામતી માટે અને ખડા છીએ.

પોતાની ફૂટનીતિના પાસા પોખાર પડ્યા દેખીને માલેટ હર્ષથી નાચી ઉઠ્યો. એણે ફરીવાર જ્યતને જાણુ કરી કે મિસરનું તંત્ર અરાજકતાને હાથ પડ્યું છે. એના પૂરાવા તરીકે એણે બતાવ્યું કે બધારણુ મુજબ પાર્લમેન્ટ બોલાવવાની સત્તા ફેવળ ખદીવને જ હોઈ રહે. એ અધિકાર પર પ્રધાનમંડળે પેલકદમી કરી ખદીવનું ને બધારણુનું ઘોર અપમાન કર્યું છે. પ્રધાનમંડળની ફરજ તો ખદીવ સાથે મતબેદ પડતાં વર્ત રાજ્યાયુ આપવાની

હતી. પરંતુ આજે તો મિસર પર ફિતુરીઓની સરમુખત્યારી પ્રવર્તે છે! વગેરે વગેરે

પાર્લમેન્ટની બેઠક બોલાવવામાં પ્રધાનમંડળ નિયમભંગ કરી રહ્યું છે એ વાત પ્રધાનો જાણતા હતા. પરંતુ આજે જે ઘડીએ પરદેશી દુશ્મનનું દળ મિસરના દ્વાર પર કાવતું રચી આંખા રાજબંધારણને હિથલાવી પાડવાની અણી પર હતું ને ખુદ રાજ જે ઘડીએ એ બંધારણની હરરાજ બોલાવતો હતો, તે ઘડીએ બંધારણના એક નિયમને વળગી રહેવાથી તો પ્રજાનું સત્યાનાશ વળત ને પ્રધાનમંડળ દેશદ્રોહી કરી બેસત માટે જ એણે બંધારણની એ નજીવી કસમને અળગી મૂકી. પ્રતિનિધિઓનું જન્મર દળ હાજર થયું. નિયમપૂર્વકની બેઠક ન બરતાં તેઓ બધા વડા પ્રધાન મહમદ સામ્મીને ઘેરે એકઠા થયા. ૩૦ વિરુદ્ધ ૪૫ મતે ઠરાવ કર્યો કે “હજી પણ જો ખદીવ તૌફીક સિદન તથા ફાન્સના ફાન્સલોની સાથે મળી આપણી સામે ખટપટો રમે, તો એને પદબ્રજ કરી એના પર મુકર્દમો અલાવવા સિવાય અન્ય આરો નથી.”

‘પદબ્રજ’ અને ‘મુકર્દમો’ શબ્દોએ તૌફીકના ટાંટીઆ ટીલા કરી નાખ્યા. એનું દિલ પરદેશી સત્તાના આશરા તથા પોતાની પ્રજાના એાથ વચ્ચે ડગમગવા લાગ્યું. ત્યાં તો માલેટ હાજર થયો. એના હાથમાં ધરની સરકારનો તાર હતો. તારમાં ખખર હતા કે મુરોખી વસાહતીઓને રક્ષવાને બહાને અંગ્રેજ તથા ફ્રેન્ચ કાફલાઓને આલંકઝાફ્રિયા પર જઈ પહોંચવાના આદેશ છુટી ગયા છે. માલેટ તૌફીકને હીમત આપી કે વાસ્તવિક એ કાફલો આપના જ સંરક્ષણને કારણે મોકલાય છે.

કાફલાનું આગમન

આ કાફલાની રવાનગી પાછળ એક રહસ્યમય ઇતિહાસ લપાઈ રહ્યો છે. વાત એવી હતી કે હરકોઈ ઇલાજે ‘સયસ હસ્તક્ષેપ’ કરવા સિદન કુદાકુદ કરતું હતું, ત્યારે તેની સામે ફ્રેન્ચ સત્તાએ મિનદરમ્યાનગીરીનું મક્રમ વલણ અખત્યાર કર્યું હતું. સિદન ફાન્સને કહે છે કે “તો પછી આપણે તૂફ સુસ્તા-

નને દરમ્યાનભીરી કરવા સૂચવીએ.” કાન્સે જવાબ દીધો કે “તે તો વધુ ભયંકર વાત થઈ. તુઝીને મિસરમાં હાથ નાખવા દઈ તેની સર્વોપરિ સત્તાને નવી છવનદોરી નથી આપવી.” આખરે બન્ને સત્તાઓએ નિર્ણય બાંધ્યો કે મિસરીઓ પર કાફ ખેસાડી તેઓને કાણુમાં રાખવા ખાતર માત્ર ખાલી દેખાવ તરીકે ત્રણ ત્રણ મનવારો આલેકઝાંદ્રીઆને આરે નાંચરવી. તે ઉપરાંત કશું ઉમ પગલું લેવાનું નથી.

પરંતુ એ રાજદારી આમખાણને પાર ઉતારવા ખાતર બિટનના રાજપુરુષો કેટલી દૃઢ સુધીની અધમતા આચરવા તૈયાર હતા. ઐનવામદ્ય પરબાંબલેથી માલેટને મિસર પૂછાવે છે કે “કાફો મોકલવાથી મિસર ખાતે આપણા ગેરા વસાહતીઓના જન માલને કશું જોખમ તો નથી ના ?” અત્યાર સુધી ‘વિદેશીઓના જન જોખમમાં’નું છુમરાણ પાડનારા એનો એજ ખુદ માલેટ જવાબ વાળે છે કે “સંલુકા કાફલાના આગમનનો રાજદારી સાબ એટલો મોટો છે, કે કેરો ખાતેના મુરોપી વસાહતીઓની આફત વિશે વિચાર કરવાનો અવકાશ નથી રહેતો.” માલેટની પાખવાંચના આ રથને પૂરેપૂરી પ્રગટ થાય છે, પણ ઐનવામદ્યની અધમતા તો એથી ચે આમજ ભય છે. કાફલે ભાળીને ખુન્સે યડનારા મિસરીઓ છો ને ગેરાઓની કતલ ચલાવતા, છતાં ‘રાજદારી’ લાભ ખાતર કાફલો તો મોકલવો જ રહ્યો; અને થનારા અનર્થનું આજ પશુ મિસરી સરકાર પર જ ઓઢાડનું રહ્યું. એવી ગણતરીથી એણે મિસરી સરકાર પર તાર છોડ્યો કે “મુરોપીઓના જનમાલ માટે તમે જવાબદાર રહેશો.” આરબીએ ઉત્તર દીધો કે “હું પ્રધાન છું ત્યાં સુધી જાહેરની સુલેહચાંતિ તેમજ ખદીવના સુર-ક્ષણ માટે હું જોખાધરી આપું છું, પરંતુ જો આંસ-ફેંચ કાફલાનું આગમન થાય તો જાહેર સલામતીની જાંલધરી લેવાની હું ના પાડું છું.”

પરંતુ જજ મારે છે આરબી ! બિટનના પ્રધાનને મુરોપીઓ નોની કતલની પરવા નહોતી. કાફલાના પ્રદર્શનનો રાજદારી

લાભ હાંસલ કરી તેને પરિણામે નીપજતી ખુનામરફીનો દોષ મિસરીઓ પર દોળવાની એની પેરવી હતી. આવી ગતિની રમાઈ સુક્યાને વળતેજ દિવસે, એટલે કે તા. ૧૫-૫-૧૮૮૨ની પ્રભાતે ત્રણ બ્રિટિશની તથા ત્રણ ફ્રેન્ચની મનવારો આલેક્ઝાંદ્રી આની સામે તોપો તાકીને છબી રહી. અને તેજ દિવસે ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટને વ્યામપીઠથી પરદેશ-પ્રધાન એનવાઇલે મિમર પ્રતિની રાજનીતિ પ્રગટ કરતાં ફરી એક વાર પોતાની ને ગામ્બેટાની પેલી સંયુક્ત ધમકીની ઘોષણા કરી, અદીવની એકદમ્થુ સત્તાના રક્ષપાલ બનવાની ફરજ જાહેર કરી, અને માલેટ-કાસ્વીનના સંદેશને આધારે જુહાપુર્ હાંક્યું કે અદીવ તથા પ્રધાનો વચ્ચેના કંઠાસમાં એગર (પાર્લામેન્ટ) અદીવને પક્ષે જઈ અડી છે !

મિસરમાં એ સમયે શા મામલો હતો ? કાફલાનો ભય બતાવી, કુલગુલાબી વચનો આપી, તેમજ આરબી માએની છપ્પા જાગૃત કરીને માલેટ એગરના અમુખ સુસ્તાન પાશાને અદીવના પક્ષમાં જોળવી લીધા. સુસ્તાન પાશાએ એજ ફ્રાંસલામાં બીજા થોડા પ્રતિનિધિઓને ફસાવી લીધા. એગરના ઐક્યમાં ચીરાડ પડી. સુસ્તાન પાશા સમાધાનીની સલાહે ચડ્યો, અને આરબીના ગરમ હોયે પણ આખરે પ્રજા પર આચત્તિની આંધી ચડી નિંદાળી અદીવને આધીન થવા ઇચ્છા જત વી, પરંતુ અદીવનાં ચક્રો તે માલેટ ક્યારનાં ચે તંત્ર કર્યાં હતાં. પ્રધાનમંડળને બરતરફ કરવાની ઘડી હતી. અને રએને કદાચ આરબીનું દળ નવા પ્રધાનમંડળને પણ આડખીલી રૂપ યજ પડે, તે માટે તેઓને મિસરના સીમાડા ઊંડાવવાની કેશિય યજ. મદમદ સામી, આરબી તથા ત્રણ 'ભયંકર' સેનાપતિઓને કહેણુ મોકલાયું કે તેમણી પદવી અના-મત રહેશે, તમને ચેન્શન મળશે, મિસરમાંથી ખસી જાઓ." જવાબમાં આરબીએ એટલું જ કહ્યું: "મારું રથાન તો આજે આંહી છે-જરૂર પડે તો મિસરને ખાતર જીવન સંઘર્ષણ કરવાનું છે. આજે હું માતૃભૂમિને નહિ છોડું."

લાલચ અને રૂપલના ફાંસલા ફેંચટ ગયા. માલેટે ઉમ પમનું ભરવાની પરવાનગી મગાવી. મેં તા. રપના રોજ ચેઆરના પ્રમુખ પર ચિડીય-ફેંચ ફાંસલોની સંબુક્ત મામણી પેશ થઇઃ કે વર્તમાન પ્રધાનમંડળ રાજનામું આપે, આરબી મિસરમાંથી બહાર નીકળી જાય, અને લશ્કરના જે રાષ્ટ્રવાદી સેનાપતિઓને-અતી ફેફાળોને તથા અબ્દલ અમને મજા પ્રદેશમાં મોકલી દેવામાં આવે; નહિ તો ખદીવની તથા પ્રજાની સલામતી ખાતર મનવારોના તોપગોળા છુટા મુકાશે.

પ્રધાનમંડળ લાઆર થયું. એણે રાજનામાં આપ્યાં. માલેક સાહેબે મૂઠ પર તાવ દીધો. માલેકના બહેણાં ખદીને પ્રાતેપ્રાંતના ગવર્નરને આદેશ હોડ્યા કે “આરબીએ એકઠી કરાવેલી હુગામી ફેાળોને વિખેરી નાખજો, નથી ભરતી નથી કરવાતી, કેમકે પરદેશી કાફલા તો કેવળ મિત્રધર્મ જાળવવા માટે આવ્યા છે.” પરંતુ માલેટે વધુ પડતો ઉત્સાહ જતાવી નાખ્યો. મૂઠે તાવ દેવામાં એણે અતિશય ઉતાવળ કરી નાખી. કેમકે મિસરની સારી જે તવારીખમાં એક કારકર્દી જતાયતારા પોતાના ખારા પ્રધાનમંડળની બરનરફીના ખખર જેવા આલેકઝાંડિયાની દિવાલે અફ-જાયા, અને પોતાના ‘અસ્વાહિદ’ આરબીએ ખડી કરેલી હુગામી ફેાળોને વિખેરી નાખ્યાની વાત જેની સૈન્યને કાને પહોંચી, તેવાં તો આલેકઝાંડીઆના લશ્કરનાં રોમેરોમ ઉમાં થઇ ગયા, અને ખેદીવ પર સદેસો આવ્યો કે “માર જ કલાકની અંદર જો એ જ પ્રધાનમંડળને પાછું નહિ બોલાવી લે, તો જાહેર સુલેહને માટે અમે જવાબદાર નથી.”

એ પ્રકાપની જતાવા કેરોનગરમાં લાગી પડી, અને તમામ ધર્મસંપ્રદાયના પ્રતિનિધિઓનું એક મંડળ આરબી તથા તેના સાથી પ્રધાનોની તાત્કાલિક ફરી નીમણુંકની માગણી સહ ખદીવની છાતી પર ખડું થઇ ગયું. તૈદીક અને એના સલાહકારોનાં મોં કાળાં પાળાં, પ્રજાનું ખારું પ્રધાનમંડળ ફરી વાર નીમણું. પ્રાંતોના ગવર્નરો પર છુટેલા હુકમો પાછા ખેંચાયા. ફેફાળ વણ

જ દિવસની અંદર માલેટ પોતાની ફજેતીનો આ તમારો ભજવાવી લીધો. પરંતુ એ ત્રણ દિવસોમાં-તા. ૨૫થી તા. ૨૮ સુધીના છઠ્ઠાંડના તંત્રવાદકો ધરતે આંગણે આજસુ નહોતા બેઠા. માલેટ પોતાના પત્ર 'પાલ માલ ગેઝેટ'માં મિસરની બની શકે તેટલી બદબોધ કરી, કલેઆમના માયાવી ઓળા બતાવી રહ્યો હતો, પાર્લમેન્ટના તખ્ત પરથી વડો પ્રધાન એડવર્ડન 'સુલેહ-નીતિ'ના પોક્કા શબ્દો વાપરતો હતો, અને પોતાની બદનામી વા પીછેહટની કરી તમના રાખ્યા વગર કેવળ મિસરની પાયમ લી માટે તલસતી ફાલ્વીન-માલેટ-કુકમનની ત્રિપુટી ધરઆંગણે નવા દારૂગોળા પાકવતી હતી. "રિતુરી પ્રધાનમંડળની પુનઃચાપના એટલે મિસરમાંથી ખ્રિસ્તીઓની હદપારી અને યુરોપી કર્જના ઇન્કારની તૈયારી" એ તાર માલેટ મૂક્યો; અને "આલેક્ઝાંડ્રીઆના ગભરાએલા યુરોપીઓનો હલુ વિશેષ મનવારોની માગણી કરે છે" એ તાર કુકમને છેડ્યો. એમ મે મામની રાખ્યા પડી. સંયુક્ત કાફલો એ અધકારમા મિસર પર મ્હો તાકીને ઉભો છે. અને એની સન્મુખે જ આલેક્ઝાંડ્રીઆના કિલ્લા પર આરબી પોતાની તોપો ગોઠવે છે.

તૌફીકનો તિરસ્કાર

મનવારો મુંઝે મુંઝાયે ઉભી છે, કેમકે એનાં મુંઝાં વર્ક સુસ્તાને બધે કર્યાં. હતાં મિસર દેશના સાવ લીમ તરીકે એણે અવાજ દીધો કે એના તાબેદાર દેશ પર કાફલો લાઇ જવામાં સિદન-કાન્સે એની સર્વોપરિ સત્તા ઉપર ન સહન થઇ શકે તેવી પેશકદમી કરી છે. કેમકે મિસરમાં અસાંતિવા અરાજકતા હોય તો તેને નાબૂદ કરવાની સત્તા એક વર્કિત જ છે, અન્ય કોઇને નથી. સુસ્તાનના એ રોપને સિદને આ રીતે શમાવ્યો: “અમે તો અમારા ગભરાઇ હોટેલા ગોરા વસાહતીઓને હીમત આપવા ખાતર જ આ નોકાઓ નાંચી છે. મિસર પર હસ્તક્ષેપ કરી તમારી શહેનશાહી સત્તાને લોપવા એ કાફલો નથી મોકલાયો. એ રીતે આતરરાષ્ટ્રીય રાજનીતિની દુહાઇને કારણે જ આ સુદ-નોકાઓ અણુદોગેલી ઉભી હતી. અને ગોળીમાર કર્યા વિના કેવળ દમામથી જ ધાક બેસારી મિસરી ગણ્ટવાદીઓને પીસી નાખવાની એની ગણતરી હતી. એ ગણતરીને આધારે જ તા. ૨૫મીનું ઉલ્લુ કહેણ મોકલાયું હતું. પરંતુ ગોળી વિનાનો એ દાલો ભડકા એણે ગયો એટલું જ નહિ, ઉલટો પ્રબળે ઓર વિદ્રાવી મૂકી આરબી-ખ્લને સાત ગણી વધુ પ્રતિષ્ઠા અપાવનારો થઇ પડ્યો.

સિદનનું પરદેશખાતું આવી બેઠજતીને આવી હાર ગળી જવા તૈયાર નહોતું. એણે તો હવે લોહને લોહથી જ કાપવાનો લાગ સાધ્યો. એણે સુસ્તાનને વિગ્રસિ મોકલી કે મિસરના મામ-

હામાં હાથ નાખીને દરકાષ્ટ પ્રકારે—તમારી સર્વોપરિ મત્તાને ચાપો. લગાવીને નહિ અથવા તો ફોજ ઉતારીને નહિ, પરંતુ દગલખાજની જે ધાતકી ગજનીતિ પરાપૂર્વથી તુર્કમાં ચાલી આવે છે તેમાંની એકાદ કાષ્ટ કપીંણુ બેઠનીતિ વાપરીને આ ક્ષિત્રી આરખીનો નાશ કરવાનું આપ વિચારો.

ક્ષિટન પરદેશ—ખાતાને આવી કરામત શીખવનાર પહેલ-વહેલો મનુષ્ય ખીલે કાષ્ટ નહિ પણ મોલે જ હતો. પોતાના પત્રમાં છેલ્લા પંદર દિવસથી એણે આ વિચારો ફેંક્યા હતા: “આરખીનું ચુપચાપ કામળ કાઢવું: એ માટે સુસ્તાને એક કપીંણુ લશ્કરી કમીસરને ફેરો મોકલવો: ત્યાં એણે આરખીને ફાસલાવી નાશ પર તેડાવવો ને ઇસ્તંબુલ ઉપાડી જવો: અથવા એમ ન સપડાય તો પછી મિત્રભાવે, મસ્લત માટે બોલાવી પોતાને હાથે જ એને ખંદક દેવો.”

દર્વેશ પાશા

આવી કપીંણુ યોજના રચાઈ, અને એ કૃત્ય માટે મંપૂર્ણ સાયકાત ધરાવનાર એક દર્વેશ પાશા નામના દાનવ સેનાપતિને સુસ્તાને કમીસર કરી ફેરો પર મોકલ્યો. એ ભયંકર મનુષ્યની કાળાધોર કારકિર્દિ, એણે જીવનભર આચરેલી દગલખાજ, ખુનરેજ, તેમજ શ્વશુ માત્રથી કમકમાટી ક્ષિપ્તે એવી બીષણતાને મોલેએ પોતાના પત્રમાં વધાવી લીધી, ને જગત પર ગળુ હીધી કે “મિસરની વર્તમાન બેઠાલી વચ્ચે એક સુયોગ્ય ઉદ્ધારક આવી પહોંચ્યો છે.” આખું કાવત્રું આરખીને માન્ય થઈ ગયું છે, છતાં આરખી મક્કમ અને ગંભીર છે. એનો નિશ્ચય એક જ હતો: “યુરોપ વા તુર્ક કાષ્ટને હું નહિ નમું. બલે તેઓ આંહી યુરોપી, તુર્કી કે હિન્દી લશ્કરો ઉતારે. મારા છેલ્લા દમ સુધી હું મારા સ્વદેશને રક્ષીશ. અને મરીએ તે પછી બલે તેઓ આ ઉન્નજ દેશનો કબજો લેતા. પરંતુ એ વાત એટલેથી નહિ વિરમે. આ રાજકારણી સંગ્રામની પાછળ ધાર્મિક યુદ્ધનો દાવાનળ આવશે, ને એની જવાબદારી હિસ્તેનારાઓ પર ઉતરશે.”

દર્વેશ- ખલીફા અને સુલ્તાનનો સવસત્તાધારી પ્રતિનિધિ દર્વેશ અલોકઝાંડીઆને કિનારે તા. ૮મી જૂનના રોજ પથ મારી છે, અને મિસરી પ્રજા એતું કેવા શબ્દે સ્વાગત કરે છે ! 'સુલ્તાનનો વિશ્વ હો : સ્પિટન-ફાન્સની ધમકીને ફગાવી દો : કાફલાને નિકાલો, નિકાલો અહીંથી : ' એવી પ્રચંડ ધોષણાએ આમેકઝાંડીઆની ગલીઓ બળ્લરો ગમ્મવી મૂકી. દર્વેશ સાવધાન થઈ ગયો. ત્યાં અને ફરોમાં, પ્રજાનાં લિન્ન લિન્ન અનેક પ્રતિનિધિમંડળોએ એની મુલાકાત લઈ પ્રજાના પુણ્યપ્રકાશનો એને પરિચય કરાવ્યો. એ રીતે અતિથિ પ્રજાની નાઠી વધુ ને વધુ મારખતો ગયો. ફરોની બળ્લરમાં તો મકાનોની બારીઓમાંથી ઓરતો ને બચ્ચાંઓ મુઠ્ઠાં કિકિયારી કરતાં હત્યા કે "નિકાલો ! એ કાફલાને નિકાલો !"

ખીજી બાજુ ખદીવે પોતાના દેશના ઉદ્ધારક બની આવનાર એ ખુનીને આરખીતું કાસળ કાઢવા માટે ૫૦ હજાર પૌંડની અક્ષિસ આપી અને ૨૫ હજાર પૌંડનાં જવાહિરો બક્ષ્યાં. એ બધું પોતાના ખીસામાં પધગાવીને દર્વેશ મિસરમાં ઉભો રહ્યો. એણે પ્રજા પર ધાક બેસારવાના પ્રયત્નો કરી નેવા. પણ એ ન ફાળ્યો. એ મરજહોમાં ગયો તો મુસ્લાઓએ ને ઉમેમાઓએ એના હાથમાં કાફલાં ઉપડાવી લેવાનાં માગણીપત્રો મૂક્યાં. એણે 'અઝહર'ના શેખોને તોડાવ્યા તો શેખોએ આવીને ૧૦ હજાર પ્રજાજનોની સહીવાળું નિવેદન પેશ કર્યું. એ નિવેદનમાં માગણી હતી કે "સ્પિટન-ફાન્સના કહેણોનો ઇન્કાર કરો, ને તોફાંકને પદબ્રષ્ટ કરો." ૬૦ વર્ષનો એ વર્ક સેનાધ્યક્ષ ઝીંદગીભર કદિ પણ આવા જવાબો સાંભળવા ટેવાયો હતો. એણે કરડાછલખેઈ ઉત્તર દીધો કે "હું તમારી સલાહો લેવા નહિ પણ મિસરમાં ખદોબસ્ત સ્થાપવા આવ્યો છું."

આ અપમાનને બળી જવા મિસરી પ્રજા તૈયાર નહોતી. જંજીરાએલા શેખોએ નજરમાં રાખી લાય લગાડી. ખાસ ગાડીઓ દોડાવી તે ને તે રાખિયે પ્રતિપ્રાંતમાં વિરોધને મળાઓ મેળવાવી.

કમીસ્નરનો બહિષ્કાર વજડાવ્યો. અઝહરના વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના શેખોના આ અપમાન કરનાર પર ક્રિટકારના કરાવો સંલગાવ્યા. આ બધા અવાળે દર્વેશને કાને ગયા, ને દર્વેશની આત્મશ્રદ્ધા ડગમગી ગઈ. આટલા દિવસ સુધી પોતે જેને મુલાકાતની પથ ના પાડી હતી તે પુરુષને—તે આરખીને એણે આજે સામે ચાલીને મળવાનું ઇનગ આપ્યું.

આરખી હાજર થયે. દર્વેશે એને પોતાની બાલુમાં બેઠક દીધી. એને પંપાળી પંપાળી પટાવવા લાગ્યો. એ આખી સમજાવટનો સાર આ હતો : આપણે સદુ સુસતાનનાં બધાં છીએ : આ કાફિરોના કાફલાને ઉપડાવી દઇએ : માટે તું ખાનગીમાં તારી લશ્કરી સત્તાનું રાજીનામું આપી, એ સત્તા મારા હાથમાં સોંપી દે : ને તું ઇસ્તબોલ સુસતાનની હજુરમાં ચાલ્યો જા.”

તર્ક—કરોળીઓની ફરેબજબમાં દાખલ થવાનું આ નિમંત્રણ આરખીએ ન સ્વીકાર્યું. એ ન ફસાયો. એણે ઉત્તર આપ્યો : “હું હોદ્દો છોડવા તૈયાર છું, પણ દેખાવ રૂપે નહિ, રૂપરૂતે. કેમકે મારા પર આજે ધેર જીભેદારી તોળાઈ રહી છે. મારા નામ પર પરદેશીઓએ કેં કેં અકથ અત્યાચારોનાં આરોપણ કર્યાં છે. એ બધી બદનક્ષીમાંથી લેખિતવાર મને મુક્ત ન કરો ત્યાં સુધી માગતી નહિ ખસાય. અને ઇસ્તબોલ તો હું એક દિવસ એક ગરીમ મુસલિમ તરીકે જ ખલીફાના કદમ બોસવા જઈશ, આજે આ દરજ્જે નહિ.”

આરખીની આ ધુલ્લતા દર્વેશને માટે અસહ્ય હતી. એનો ચહેરો બદલી ગયો. એણે આદેશ દીધો : “આલેકઝાંડીયાના ગવર્નરને તમા કિલ્લાના સેનાપતિને તાર કરી દે, કે તે તારો દરજ્જો મને સુપ્રત કરી દીધો છે. પછી તારી રીતસર રૂપસદને માટે સોમવારે અમે ખદીવ તેમજ કોન્સલોની બેઠક બોલાવશું.”

આરખીનો ઉત્તર એક જ હતો : “મને લેખિત છુટકારાનો કાગળ ન મળે ત્યાં સુધી મારું પદ ને મારો જીભો છોડવા હું

તૈયાર નથી.” એટલું કહીને એ ચાલી નીકળ્યો. તા. ૧૦ જૂન ૧૮૮૨ના બપોરની એ વેળા હતી. તા. ૧૨મીએ તો દર્દેશ પોતાને અસ્તગ્રી અપાવશે એ વિચારે આરબી ચાલ્યો જતો હતો. પરંતુ તા. ૧૨મી તો બહુ દૂર રહી ગઈ. મિસરના ભાગ્યમાં તો એ સમયનો એકએક દિવસ પોતાનો અવાયદો ઇતિહાસ બોધાવી રહ્યો હતો. મિસરનાં શત્રુઓ અપાર હતાં. કાવત્રાંની સુરંગ દસે દિશામાં ધરબાઈ રહી હતી. ને એવી એક સુરંગ ચળતા દિવસ રવિવાર તા. ૧૧ના રોજ બપોરના એક બજે કાટી નીકળી.

આલેક્ઝાંડ્રીઆમાં કેતલ

આલેક્ઝાંડ્રીઆ નગરની અંદર એક કુલ્લક ફાટી નીકળ્યું. તેની અંદર બસો બહોસો ગોરાઓના જન ગયા, ધણા ધવાયા, અંગ્રેજ ફ્રાન્સ કુલ્લકને તેમજ અત્ય દેશોના ફ્રાન્સલોને પણ હળ થઈ. સાંજના પાંચ બજતા સુધી આ કુલ્લક ચાલુ રહ્યું. પછી લશ્કરે બહાર નીકળીને આખો મામલો કાબુમાં લીધો.

મશઅ હસતલેખના બ્યાનથી કારણે ઉભા થવાની કાગને ડોળે વાટ જોઈ રહેવા બ્રિટિશ ફ્રાન્સલોએ દેશ પરદેશ તાઝ દીધા કે આ કુલ્લકને ઇરાદાપૂર્વક છુપી પેરવીથી બોલવનાર તો આરબી જ છે, અને એમ કરવામાં આરબીનો અભિદાય વિદેશીઓની કેતલ અવાયવાનો હતો. પરંતુ હકિકત અત્યત જોઈ નીકળી પડી. કુલ્લકનું કાવત્રું રચનાર મુખ્ય એ જણા હતા : એક તો ખુદ ખદીવ તૌદીક, તે બીજો આલેક્ઝાંડ્રીઆનો ગવર્નર એમમ જુલ્હી પાશા બ્રિટીશ સલાહકારોના હાથમાં વેચાએલો અને પ્રજા-સમસ્તને હાથે ફિટકાર પામેલો દેશથત્ર તૌદીક બ્રિટીશોની દર-મ્યાનગીરીનો અનુકૂલ અવસર જાહેરી લાવવા ઉત્સુક બન્યો હતો. એણે એણું છે કે બ્રિટિશ પ્રતિનિધિઓ કેટલાય દિવસોથી મુસ્લીમ-ખ્રિસ્તી ઈંગાનો ગભરાટ ફેલાવી રહ્યા હતા. એણે જોયું છે કે મિસરના તે સમયના તંત્રને ‘અધેર’ ‘લશ્કરી ફિટુરીઓનું’ અમંકર તંત્ર’ આદિ નામે ઈ બ્રિટિશો કથારના બદનામ કરી

રહ્યા છે; અને એ બદબોધના, જગતને બતાવી ચકાય તેવા કાષ્ઠ
આધારભૂત અવસરની જ કેવળ રાહ છે. એટલે એ અવસર
ખદીવે પૂરો પાડ્યો. એણે લુહરી પાયાની પસંદગી શા માટે કરી ?
એ માટે કે લુહરી એક તર્ક—સિરકાસીઅન તરીકે હીન ફેલાહોના
તંત્રનો શુભ વિરોધી હતો. બીજું તા. ૮ના એક દિવસ માટે
ન્યારે મામી-પ્રધાનમંડળ બરતરફ થયું ને નવું પ્રધાનમંડળ
નીમાયું હતું ત્યારે લુહરી યુદ્ધમીવપદે નીમાયો હતો; એટલે
આરબી જે ઉમલ્લી પડે તો એ પદ પોતાને સાંપડવાની લુહરીને
આશા હતી. એ આશા તો લુહરીને તૌફીકે તા. ૩૭એ તારથી
આ રીતે આપી હતી: “આરબીએ તો જાહેર સલામતીની ખાત્રી
આપી છે, ને જે બા ખાત્રી એ મામી પાડી દેશે તો યુરોપી
સત્તાઓ એના પર ઇતખાર મૂકી દેશે ને આપણી ગણતરી તૂટી
પડશે. વળી અત્યારે તો વિદેશી કબજા આપણાં જગમાં ઉભા
છે. લોકોના દિલ ઉચકે છે, અને યુરોપી લોકો તથા બીજાઓ
વચ્ચે ટૂંકા મમસમો રહ્યો છે. માટે હવે તું નક્કી કર, કે તારે
કોને મદદ કરવી છે ? આરબીને કે મને ?” એ સંદેશાએ લુહરીને
લલચાવી લીધા, વધુ શુભ મરસતો ફગાઈમાં પણ થઈ ગઈ.
કેરો નગર તો આરબીની આંખો સામે ને સરકરની એડી તળે
હોવાથી તોફાન માટે આલેકઝાન્ડ્રીઆની જ પસંદગી થઈ.
લુહરીએ લાડીવાળા બેદુષ્ટોને શુંડાઓ તરીકે તૈયાર ગણ્યા.
પોલીસખાતાને ફાટી નાખ્યું. સરકરની ઊવણીમા ખબર જ ન
પહોચવા દીધા. એર્ચીતા એક માલ્ટાવાસી ખ્રિસ્તીને એક ખચ્ચર-
ગાડીવાળા મુસલમાન ઊકરા સાથે લાડની જાગતમાં જરાક
બોલાચાલી થઈ, ત્યાં ટોળું મળ્યું, તેટલી જ ઘટનાનો લાલ લઈ
ગવર્નરે લુહરીએ પોતાના શુંડાઓને છાટી મૂક્યા. જોતજોતામાં
તો દુલ્લડને કામી સ્વરૂપ પહેરાવી દીધું. કેરોમાં પ્રધાનમંડળને
ખબર ન આપ્યા. તારવ્યવહારનો પણ પોતે જ કબ્જે લઈ
તૌફીકની સાથે સંદેશા આદરી દીધા. ખુનખાર કતલ ચાલી તે.
છતાં કિસ્લામાથી સરકરને ન બોલાવ્યું કે ન ખબર સુધાં દીધા-

કમકે એ ખાતું તો આરખીનું હોય, એની જ બદનામી કરવાની આ વેતરણુ હતી. આખરે સાંજે ચાર વાગે બ્યારે લુશીને લાગ્યું કે મામલો પોતાના કાણુની બહાર ગયો છે, ત્યારે પછી લશ્કરી ગવર્નરને આ ખબર અપાયા, અને એ વખતે પણ લશ્કરને વગર હથેલીઆરે જ લાવવાનો કુકમ અંપાયો. પરંતુ લશ્કરી ગવર્નરથી આ કતલ ભેદ નહોતી જતી. એણે લુશીના કુકમનો અનાકર કરી પોતાને બેખરે સસા સેના ચલાવી કુલ્લડને દબાવી દીધું.

આ કિસ્સામાં પણ ખદીવ અને એના અંગેજ રક્ષકો હાથ મસતા રહ્યા. પરિણામ તેઓની ધારણા વિરુદ્ધ જ આવ્યું. આલેક્ઝાંડ્રીઆની યુરોપી પ્રજાએ સગી આંખે બેધું કે તેઓનું સાચું રક્ષણહાર તો આરખીનું જ ખાતું નીકળ્યું. એ તમામ વસાહતીઓએ પોતાના કોન્સલો દ્વારા પોષાર કરી મૂક્યો કે દેશી-યુરોપી વસ્તી વચ્ચે વૈરના ઝાડ વાવનારી કુટિલ રાજનીતિના ઉત્પાદક એ માલેટને તેમ જ આવી કાપાકાપીની હદે ઉચ્છેરણી કરાવનાર એ કાલસાઓને આદીથી ખસેડો, નહિ તો અમારો ઉગાર નથી.

આજ સુધી માલેટને એની મુન્સરી મુજબ ચાલવા દેનારા એ ફ્રેન્ચ, જર્મન અને આસ્ટ્રીઅન કોન્સલો હવે સાવધાન બન્યા. તેઓએ રાષ્ટ્રવાદી પ્રધાનમંડળની હેડનું શુરું પરિણામ નિહાળી લીધું, તેઓને ખાત્રી થઇ કે લશ્કરને અપ્રપેદ પ્રજાના પરમ વિશ્વાસુ આરખી વગર સમાપતી ને શાંતિ નથી. એ ત્રણેએ મળી તૌફીકને દબાવ્યો; તૌફીક અને રાષ્ટ્રીય પક્ષ વચ્ચે તડખેડ રૂપે નવું પ્રધાનમંડળ નીમાવ્યું. રાખીજપાસા નામનો શુલ્ક તરફ મુખ્યપ્રધાન નીમાયો, પણ યુદ્ધસમીપ તો આરખી જ રહ્યો. આરખીના હાથમાં અસીમ સત્તા સુપ્રત થઇ. માલેટ આદિના પેદમાં ધર્મધર્મતાં તેજ રેડાયા. દર્જેરો પોતાની તુડ સરકારને નવેદન દીધું કે બધા અધિરનો અંત આવી ગયો છે. ફરી એકવાર ઇજ્જાડને માટે એકલહથ્ય હસ્તક્ષેપનો અવસર આધેરો જતો રહ્યો.

મહાસત્તાઓની પરિષદ

પરંતુ સ્વાધીનતાનાં હતભાગ્ય હતાં કે આરબીને આપા મામલામાં સાચો વજનપાંજો જતાવતાં ન આવડ્યું. જો આરબી એક કાર્પકુશળ પુરુષ હોત, તો આલેકઝાંડીઆના એ હત્યાકાંડ માટે અંદરખાનેથી ખસ જવાખદાર એવા કાવત્રાખાત્તેને એ તાતી ધડીએ જ નિર્દય નસ્યત કરી પોતે યુરોપભરમાં અવાજ દધી શક્યો હોત, કે મિસરની શાંતિનો રક્ષપાલ હલુ છવે છે, ને એના બદોલતમાં હાથ નાખનારની ગર્દન સલામત નથી. આમ થયું હોત તો યુરોપી પ્રજાઓ કુટિલ બિટનને એના માયા સ્વામીમાં ઝાળખી જઈ આરબીના લોખંડી પંજમાં પોતાનું શિર સમામત સમજત. પરંતુ આરબી કર્મવીર નહોતો, પ્રશાન્ત સ્વખદશી હોતો. એણે ગાફિલ રહી તક ગુમાવી નાખી.

એટલે જ યુરોપની મહાપ્રજાઓને લાગ્યું કે મિસરમાં આ કામચલાઉ શાંતિથી ચલાવી લેવાયે નહિ, રક્ષણનું આયુષ્ય વિધાન નવેસર ધડવા બેસવું પડશે એ માટે યુરોપની છ જે 'મહાસત્તાઓ'એ સાર્વજનિક તુર્કીની સાથે બેસી કામગીરી તોડ કાઢવે જોઈએ.

એ મુજબ મહાસત્તાઓની પરિષદ મેળવવાના સંદેશાઓ ચાલવા લાગ્યા. એક બિટનને જ આ વાત વિષ સમાન થઈ પડી. બિટનની તો ચાલખાછ એવી હતી કે ક્યારે કાન્તને પણ અળગું હાસેલી પોતે એકમું જ મિસરનું બાબનિર્માણ કરી લે. તેને

બદલ ચિંટને તો બીજી જ સત્તાઓની દરમ્યાનગીરી આવતી દોડી. એ દરમ્યાનગીરીમાંથી ચિંટન જ્યે તેવું નહોતું. કમઠે જે દિવસ પોતાના કાફલાને મિસરનાં નીરમાં નાંગરતાં એણે આખા યુરોપનો વિરોધ-સ્વર જગાડ્યો હતો, તે દિવસે એને પોતાને જ મુખેથી ખુલાસો કરવો પડ્યો હતો કે “આ કાફલો મોકલવામાં અમારો હેતુ કોઈ મતલબી વા એકલસુરી રાજનીતિ સાધવાનો નથી, પરંતુ કયા બેઠ વિના સમગ્ર યુરોપી સત્તાઓના મિસર-ખાતેના હિતને રક્ષવાનો તેમ જ ખદીવની સત્તા સલામત રાખવાનો છે. સૈન્ય ઉતારવાનો વા તો મિસરને લશ્કરી કબ્જે લેવાનો અમારો કદિ પશું ઇચ્છો નથી. અમારી સરકાર તો મિસરમાં શાંતિની પુનઃસ્થાપના થઈ જાય અને યુરોપીઓનાં ભાવી નિલય બની જાય કે તર્ત જ મિસરને છુટું મૂકી કાફલાને પાછો મોકલાવવા ઇચ્છે છે. પરંતુ જે કદાચ આ ધારણા ન કરે, શાંતિ-મય નિકાલ ન આવે, તો અમે અન્ય સહ સત્તાઓની તથા કોંની સાથે જ હાથ મિલાવી ઇમાજ લઈશું.”

આવાં દંભી વચ્ચેના આપી બેઠેલ ચિંટન આજે જટકી થઈ તેવું નહોતું રહ્યું. મિસરમાં અશાંતિ, અધાધુંધી, ફિતુરી શાસન, પરદેશીઓની બીનસલામતી—અને તે માટે સશસ્ત્ર દરમ્યાનગીરીની જરૂર ! એવાં ભુમરાણુ કરનાર ચિંટન પોતે જ હતું. ‘હાયમી તોડ’ આણુવાનો અવાજ પણ એનો જ હતો, એની ધારણા હતી કે યુરોપી સત્તાઓ એ તોડ આણુવાનું એને એકને જ મુખત કરશે. પરંતુ એ ધારણા ધૂળ મળી, જૂનની તા. ૨૭મીના રોજ મિસરના સાવલૌભ સુન્તાનના પાટનગર હસ્તમોલ નગરમાં જ મહા-સત્તાઓના પ્રતિનિધિઓની પરિષદ મળી, એ પરિષદની ખુદ પહેલી જ બેઠકમાં અન્ય જાણુબેદુ સત્તાઓએ સાવધાન બનીને એક કરાર વેશ કર્યો : એનું નામ Self-denying Protocol : બીનમતલબી કરાર-નામું. એ કરાર આ હતો :

“નીચે સહી કરનારા પ્રતિનિધિઓની સરકારો કબુલત આપે છે કે મિસરના વહિવટને નિયમબદ્ધ કરવાના આપણુ સહુના

સંયુક્ત પગલાને પરિણામે જે કંઈ યોજના નક્કી થાય, તેમાં આપણામાંના દ્વાદશ મુલક-કબજના નિરાળા હક્કોની પ્રાપ્તિનો અથવા તો અન્ય દ્વાદશ પ્રગળને મળી રહે તેના કરતાં આપણી દ્વાદશની પ્રગળને માટે વધુ વ્યાપાર-હક્કોની પ્રાપ્તિનો નિરાળો લાભ લેવાનો નથી.”

આ દગર પર જિટને પણ પોતાની મઢી મૂકી !

ખીજ બેઠક મળી તેમાં છટાલીના પ્રતિનિધિએ ખીજે દરાવ ધર્યો: “એ તો મમજી જ લેવાનું ■ કે ત્યાં સુધી આ પરિવહ આપુ રહે, ત્યાં સુધી દ્વાદશ પણ સત્તાએ મિસરમાં એકલે હાથે કશું પગલું બરવાનું નથી.”

આ શર-સંધાન પણ જિટનની જ સામે થયું. દગલખાજ જિટને એમાં પણ સહી કરી આપી. પરંતુ એણે કુનેદ વાપરીને માત્ર એટલી ચર્તા ઉમેગવી લીધી કે

“દરેકને પોતપોતાના પ્રગળનોનાં જાનમાલ રક્ષવાની જરૂરત ઉભી ન થાય ત્યાં સુધીને માટે જ આ બંધન છે.”

આ અપવાદનો કેવો દારૂ અનર્થ જિટન કરી શક્યું તે આગળ જોઈશું. પછી તો પરિવહ આગળ ચાલે છે. જિટનનો પ્રતિનિધિ અમીર ડહરીન મિમર ખાતેનાં માયાવી હત્યાકાડો, ફુલકાડો, લૂંટાલૂંટો, અધાધુધી, મર્વનાશ, અને આંતરરાષ્ટ્રીય લેણદેણના ઇન્કાર આદિ અનર્થોનાં લાલચોળ ચિત્રો એવે છે : અન્ય પ્રતિનિધિઓ અથવા ને સંસથમાં આ વાતો પ્રતિ ડોકાં ધુણાવે છે: જિટન-પ્રતિનિધિ ધીરે રહીને સ્તબ્ધ કરે છે કે ‘સુવત્તાનને આપણે સશસ્ત્ર દગ્યાનગીરી કરવા વિનવવા.’

આ પ્રસ્તાવને પરિવહે ઉપાડી લીધો. પરંતુ જિટન માગતું હતું તેવી રીતે નહિ, ઉલટી જ રીતે. એણે સુસ્તાનને પેશ કરવા માટે દરાવ ધર્યો:

“અમારી મહાસત્તાઓને શ્રદ્ધા છે કે મિસરમાં વૂર્ડ સરકાર રહે ત્યાં સુધી ત્યાંની ચાકુ રિયતિ તે ને તે સ્વરૂપમાં જ જાળ-

વવામાં આવશે: આપનાં ફરમાનોથી સ્થાપિત થએલા મિસરના અધિકારોમાં, રાજકારોબારના નિયમિત વહિવટમાં અથવા તે તેમાંથી નીપજતી આંતરિક ગોડવણીમાં કરો હસ્તક્ષેપ નહિ થાય: શાહી સૈન્યના શેકાણુની અવધ, નામદાર ખદીવ તૂર્કોની તેમજ મહામત્તાઓની સાથે નવેસર કલ્પ કરારનામું ન કરે તે ફક્ત ત્રણ મામની જ રહેશે. જો નામદાર સુલતાન અમારી મહાસત્તાઓની આ વિનંતિમાં સંમત થશે, તો અમારી જ મહામત્તાઓ તથા તૂર્કોની વચ્ચે ઉપરલખી સર્તોવાળું નવેસર કરારનામું ઘડવામાં આવશે.”

આ વિગતિ-પત્ર પર તમામ પ્રતિનિધિઓની સહીઓ થઈ, અને એનો મુસદ્દો પ્રતિનિધિઓએ પોતપોતાની સરકારો પર મંજૂરી માટે રવાના કર્યો. આ મુમદ્દાએ સિટિસ સરકારનું હૈયું ભાંગી નાખ્યું. દરમ્યાનગીરીના સારા થ કોભાંડને જન્મથી પરિપક્વ બનાવનાર પોતે છતાં આખરે પોતાને તો જ મહાસત્તાઓમાંની એક બની જવું પડ્યું. તૂર્કો સાથેના કરારનામાની અંદર પોતાને એકલાને પક્ષકાર બનવું હતું તેને બદલે તો સંયુક્ત યુરોપ પેસી ગયું. સિટનને લાગ્યું કે આવા માનભર્યાં કરારનામાને તૂર્કો સ્વીકારી લેશે-ને જો સ્વીકારી લેશે તો તૂર્કોને એકલાને શુદ્ધાટ ખવરાવી મિસરમાં રહીપણી બનવાનો પોતાનો મનધાર્યો મેકા આવશે જશે. ને જો તૂર્કો ના પાડશે તો મહાસત્તાઓ સ્વયમેવ ખમણાં લેશે.

પરારત બનેલી સિટિસ રાજનીતિએ બસ બધી લલજા ફગાવી દીધી. એણે નિર્ભય કર્યો: સંયુક્ત વિગતિપત્ર પર તમામ સરકારોની મંજૂરી પડી ચુકે તે અગાઉ એવો એક ધા કરી નાખવો, કે જેથી સંયુક્ત વિગતિ-પત્રની વલે ગદી કાગળનાં ટુકડાં સમાન થઈ પડે. પગલું ભયંકર હતું. છતાં સિટને હામ ભીડી. આજ પર્વતના બધા કરારોને, દાલોને, અતદસ્તાવેજોને લાત મારી એણે તોપો દગાવી.

આલેકઝાંડ્રીઆ પર મારો

ધરની સરકારની અર્થસૂચક પરવાનગી મેળવીને અંગ્રેજ કાફલાના એડમીરલ સીમ્પરે આલેકઝાંડ્રીઆ નગરના કિલ્લા પર તોપોનો

ધુંવાધાર મારો ચલાવ્યો. અને એ દક્ષિણા દારણ તરીકે ઘિટનની સરકારે આત્મરક્ષણની અગત્ય આગળ ધરી શું શું બની ગયું? લૂંટારો આપણા ઘર પર ધાડ પાડવાના ઇગદાથી આવીને ઉભો રહે, આપણે દોડીને બારીનારણાં બીડવા લાગીએ, એટલે લુટારો આપણા કૃત્યને પોતાનું અપમાન અથવા ધમકી કહી પિ કારે, આપણા બાગણાં તોડી નાખે, ને બહેર કહે કે “એ તો હું કેવળ આત્મરક્ષણને માટે જ કરી રહ્યો છું!” આવો જ વર્તાવ ઘિટને કરી બતાવ્યો.

એ બંધાનાં શોધવાની ચક્રચાત તો છેક મેની તા ૨૬મીથી ચમ ગએલી. દુસ્મનકાર્ય કરવા માટે કાફલાને આવી ઉભો દેખી મિસરી મુદ્દખાતું આત્મરક્ષણ ખાતર આલેકઝાન્ડ્રીઆમાં કિલ્લેમંદી કરતું હતું. કાફલાના એકઠીરહે આ ખમર ધરની મગકારને આપ્યા હતા. ધરની સરકારે મિસરનો આ ઘેર અપરાધ અટકાવવા વર્ક સુસ્તાનને લખેલું. વર્ક સુસ્તાને એ બાધકામને માત્ર ‘મરામત’ કહી દિલગીરી બતાવી હતી ને મિમર પર દુકમ લખી કિલ્લેમંદી થંભાવી હતી. તે પછી તો એક આખો માસ વીત્યો. કાફલા ખસતા નથી દેખી મિસરી મુદ્દખાતાએ ફરીવાર કિલ્લેમંદી આગળ ચલાવી, અને અંગ્રેજ મૈન્ય આવી ગયું છે માની સુવેજ નહેર બંધ કરાવવાની તૈયારી આદરી. ખુની મનમુખા સંધરીને ઉભેલા વિદેશી કાફલાની આગે એક સ્વાધીન દેશ અવક્ષણના બંધાને આરંભે, એ ઘિટનની દૃષ્ટિએ ગુનાહિત કૃત્ય ગણાયું. એના પગદેશ-પ્રધાને પેલી મહાસત્તાઓની પરિવદ્ધને કહાવ્યું કે ‘તમારું કામ ધણું ઠંડું ચાલે છે, માટે હવે જલ્દી સુસ્તાનને છેલ્લા બંધાને લેવાનું કહેણ મોકલો.’ ને બીજી બાજુ એ વિશ્વાસઘાત કરીને કાફલાના એકઠીરવને તાર કરે છે કે “કિલ્લાના લશ્કરી ગવર્નરને કહી આપો, નહેરને બંધ કરશે તો ચતુકાર્ય કયું ગણીશું, ને કિલ્લાના બુક્કા બેલાવશું.” વધાગમા કહાવ્યું કે “ફેન્ય કાફલો સહકાર ન આપે તો પણ વાટ બેંચ બેમશો નહિ.”

કેંચ કાપલાએ આ અત્યાચારમાં બળવાની ચોકખી ના સુણાવી. અને આલેક્ઝાંદ્રીઆના લશ્કરી ગવર્નરે પણ નહેરને બંધ કરવાના લેણ પણ ધરાઇનો ઇન્કાર કરી આપ્યો. છતાં વડેને તો કોઇ પણ બહાને નકરું બાકવું હતું. એડમીરલ સીમરે લુલાઇતી તા. ૬ ના રોજ લશ્કરી ગવર્નરને છેલ્લું કહેણ મોકલ્યું કે “યુદ્ધની તમામ તૈયારીઓ અટકાવી દો !” વાસ્તવિક તે વેળા કમું જ કામ નહોતું ચાલતું ! એ બહાનું ફેગટ મયું. ચાર જ દિવસ પછી, તા. ૧૦મીએ એણે ખીલું કહેણ મોકલ્યું કે “કિલ્લો અમારે સ્વાધીન કરી આપો. ચોવીસ કલાકની મેદતલ આપું છું. મેદતલ પૂરી થયે હું તોપો ચલાવીશ.”

આ કહેણન સમાચાર ધુરોપની તમામ મોટી સત્તાઓને તેમજ સુસત્રાને પહોંચાડવામાં આવ્યા. સુલતાને ચોટી વધુ મેદતલની માગણી કરી તો તેનો જવાબ એડમીરલે નકરમાં વાલ્યો. કોઇ પણ સત્તાને જરી પણ સમય આપવા ને પોતાની બાજુમાં લગાણ પાડવા દેવા સ્થિત નૈવાર નહોતું. એ તો ચોવીસમા કલાકના દોકારાની જ રાહ લુલે છે.

સીમરના એ સંમાન-આર્જનનો ઉત્તર મિસરે વખતસર આપ્યો. કિલ્લો સુપ્રત કરવાની એણે ના સંજાળાવી. એણે એટલે કાણે ? દુરમતો લાખે છે કે એ ના પાડનાર જળાન એકેશા આરખીની હતી. પોતાના હતારા કૃત્યને હાંકવા મથનારએ નફેદાઇની અવધિ કરી કહે કે આરખીની કિતુરી ખુમારીએ જ આ અવ-દશા આણી મૂકી. લુકાણું કદિ આવી આગળ જઇ રહે નહિ. મિસરી ગરકરની આખી જનસલ કાલિન્સીય, ખદીવ તૌરીક, દર્વેશ પારા, અને આ ઉપરાત પ્રબળના અનેક બાલ્લભ પ્રતિ-નિધિઓઃ એ તમામે બેળા બેસી જવાબ વિચાર્યો હતો, અને એકી બવાળે નિર્ણય આપ્યો હતો કે “પરદેશી સેનાપતિની માગણીને વચ મધ, સામે ધા કર્યો વિના, અથવા કંઈ નહિ તો સુલતાનની પરવાનગી મેળવ્યા વિના, મિસર દેશની જમીનનો દુકડો પણ આપવાની ખદીવને સપા નથી.” એ ફેસલાના પરિ-

છામે આરખીને તો યુદ્ધસચીવ તરીકે ખદીવનો આદેશ મળ્યો કે દિલ્લો સંજ્ઞ કરવો અને અંગ્રેજ કાફલો તોપો મલાવે તો સામો જવાબ પંજુ તોપોથી જ દેવો. એટલું જ નહિ. તા. ૧૦મીની એજ સાંજે ઉપ-યુદ્ધસચીવને આજ્ઞા થઈ કે “યુદ્ધનો નિર્ણય પ્રાંત પ્રાંતમાં જાહેર કરો, અનામત હંગામી સૈન્યને કેરોમાં બોલાવો, નવી ભરતી ચાલુ રાખી નવી ટુકડીઓ તૈયાર કરો.”

એ જ તા. ૧૦મીના રોજ ચિટનના પરદેશ-પ્રધાને દેશદેશમાં પોતાના બ્રિટિશ એલચીઓને જણાવી દીધી કે “એડમીરલ સીમૂરે નક્કી કરેલો રાહ આપણા સાદા સીધા ને કાયદેસરના સ્વરક્ષણના ઉપચારથી રંચ પણ વિરોધ નથી. બ્રિટિશ પ્રજાજનોનું સ્વરક્ષણ એ જ આશય છે. અન્ય કશો જ છુપો ધરાદો નથી.”

કેવું એ સ્વરક્ષણ ! જૂન માસના પ્રારંભથી માંડીને આખો માસ મિસરમાં આબાદ શાંતિ હતી. કારસ્થાનોનો કરનાર મી. માલેટ નોકરી પરથી નીકળી કાફલામાં છુપાયો હતો, અને વિદેશી કન્ટ્રોલરો કામ બંધ કરી બેઠા હતા, એ બધા સલાહકારોની આડ-ખીલીથી મુક્ત થયેલું પ્રધાનમંડળ નિરુપદ્રવે નિયમિત કારોબાર ચલાવી રહ્યું હતું, અને આરખીના પાકા ચોખીપહેરા વચ્ચે સંપૂર્ણ સલામતી હોવા છતાં ચે મિસર છોડવા ઉત્સુક એવા તમામ બ્રિટિશ પ્રજાજનોને કંડક બદાખસ્ત વચ્ચે સ્વદેશ રવાના કરવાનું કાર્ય ચાલુ હતું, તે વખતને ‘જનમાલની ખીનસલામતીનો ને દત્તાકાંડનો વખત’ ગણાવી આત્મરક્ષણને નામે એક લાખની વસ્તીવાળા વેપારના છલક મથક આલેકઝાંડ્રીઆ પર તોપો વહાવવી : એ કરતાં વધુ અકથ્ય ખીજ કંઈ દમજાજી શક્ય છે !

અને આવા ચતુની સામે મિસરીઓએ તે જ દિવસે કેવી ખાનદાની બતાવી હતી ! બ્રિટિશ કાફલો જરાજર મિસરી દિલ્લાની નજીક, મિસરી તોપોનાં કાચાંની સામે જ ઉભો હતો. દિલ્લાની તોપો વધારે તો કાફલાનાં ચુરા કરી કુબાવી નાખે એવી એની સ્થિતિ

હતી. એકમીરલ સીમૂર પોતે આ ભયથી ફફડી ઉઠ્યો હતો. પરંતુ મિસરીઓ અંગ્રેજોના જોડલો વિશ્વામધાત રમી નહોતા જાણતા. સાચો મુસ્લીમ મુદ્દની અંદર પહોલો ધા ન કરે એ ઇસ્લામી કાયદા પ્રતિ આરબીને અદ્ય જ હતી. પરિણામે એણે મીમૂરને પોતાની મનવારો મનપસંદ અંતરે હટાવી જવા દીધા. અને ત્યાં દૂર હિસા રહીને બિટિશ કાફલાએ તા. ૧૧મીના પ્રભાતના માતને દોકોરે કિસ્લા ઉપર ગોળા ચલાવ્યા.

દગલખાજ અને સંહાર

સૈન્યની ફેરવણી

કા ફક્તાની તોપોને મિમરી કિલ્લાના મોરચાએ પ્રત્યુત્તર આપવા માડ્યો મિમરી જોત દાગેના એ મુકાબલાની તો શત્રુ સીમરે પણ તારીફ ગાઇ પરંતુ કાફલાના જહાજ મિમરી તોપ-ગોળાના ટપ્પાથી ધણે આધે હરી ગયા હતા, જ્યારે બીજા બાજુ કિલ્લાનું બાધકામ છેક મહમદઅલીના કાળનું પુરાણ, દુરસ્તી વિનાનું ને પાથરોનું હોષ આધુનિક તોપોના માર સામે ટક્કા બીની શક્ય નહિ હોવાનું પાથરોના કુકડા ઉડીને અદરની ફાળનો કચ્ચરધાણ વાળવા લાગ્યા કિલ્લાની અદર ૮૫૦૦ સૈનિકો હતા તેમાંથી ૧૦૦૦ તો વળી ગયા દસ ક્યાકના વિસ્મયકારક અને મરણીઆ ટકાવ પછી સૂર્યાસ્ત વેળાએ કિલ્લાની તોપો અમોઝ બની ગઈ બીજા દિવસની પ્હો ફાટી, એકમીરસ સીમર નજરે જુવે છે કે કિલ્લા પર મુઠ્ઠવિરામ યાચતો સફેદ ગી વાવટો ચડ્યો છે-મિસરીઓ સુલેહ માગી રહ્યા છે છતાં સીમર કહાવે છે કે “આજ બપોરના ત્રણ વાગ્યા સુધીમા તમામ કિલ્લો ને બરફો મને સુખત નહિ કરી દો તો હું ફરી તોપો ચલાવીશ.” મિસરી ગવર્નર માગણી મોકલે છે કે “બદીવની મજુરી મેળવીને પાછો આવી પહોંચું ત્યાં સુધી મોરચા ચલાવો ત્રણ અન્યાયા માગથી પાછા નહિ વળી શકાય.” પરંતુ અંગ્રેજ શત્રુ

યુદ્ધની ખાનદાની ન બતાવી શક્યો. એણે તથુના ટોક્કરા પછી પક્ષવાર પણ વાટ જોવાની ના પાડી. તથુ વાગે ગોળા છૂટશે ને કદાચ નગરને પણ રોળી નાખશે એ ગજરાટથી નગરવાસીઓએ પણ નાસભાગ આદરી અને આ જર્મીદિસ્ત ચવા આવેલા જર્જરિત કિલ્લામાં સૈન્યની કતલ કરાવવા શા માટે રોકાવું, એ વિચારથી આરખીએ પણ સૈન્ય સાથે નગર છોડ્યું. એ અધા-ધુધીની અંદર બેઠેલનું મુંડાઓએ લૂંટફાટનાં તેમજ મારફોડનાં રમખાણો મચાવ્યાં. એ ન્હાસી છૂટતા લાઇલાજ સૈન્યે પોતાની પાછળ મુલેહમાયી શ્વેત વાવટો બતાવતા છતાં સીમરની તોપોના ગોળા ન શકાયા. સીમરે તો આ ન્હાસતા સૈન્યનો પીછો લેવા સૈન્ય સુધ્ધાં ઢિનારે ઉતાર્યું હોત, પરંતુ તે ફરમીઆન તો, ચાહે સીમરના તોપગોળાને પરિણામે, ચાહે નાસતા સૈન્યની કુશુદ્ધિને પરિણામે, આલેકઝાંડ્રીઆને આગ લાગી ગઇ. ગોળા અટકતા નહોતા. પવન જોરથી પુકતો હતો. પરિણામે અધરાત સુધીમાં તો આખા નગરને જ્વાલાઓ વીંટી વળી. એ આગે મિસરી સેનાને જીગરી નીકળવાનો અવકાશ દીધો. (એ આગ ધરાધૂર્વક લગાડી હોવાનો આરોપ નિર્દોષ સ્થિતિને આરખીના માથા પર મૂક્યો હતો, અને એ આરોપ ઠોક્રી બેસારીને સૈન્યના પાછલા ભાગના સેનાધ્યક્ષ મુલેમાન ખાશા સામીને પાછળથી ફાંસી દીધી હતી.)

આલેકઝાંડ્રીઆથી આરખી પોતાની સેનાને કક-દાવર નામના એક સુરક્ષિત સ્થાન પર લઇ આવ્યો. એ સ્થાન આલેકઝાંડ્રીઆ ને કેરો વચ્ચેની રેલ્વેની સડક પર હતું. એની બન્ને બાજુએ સૈન્યનો પડાવ નાખ્યો. પાછલા ભાગમાં પ્રાણુહારક ફોડાંવાળું એક સરોવર પચરાયું છે; કેરો તરફની દિશા સૈન્ય મારેના ખાનખાનની આવ-જા માટે ખુલ્લી છે : ને આલેકઝાંડ્રીઆ તરફથી મિસરમા દાખલ થવા માટે રેલ્વેની સાંકડી સડક સિવાય અન્ય એક પણ માર્ગ નથી. સીમરના તોપગોળા ત્યાં પહોંચે તેમ નથી. એ રીતે મિસ-લ્લું એક દાર તો ફાંસીને સેનાનો બૂદ્ધ ગોહવાઇ ગયો. (બીજું દાર તો સુલેજ નહેર વાટે થઇને પૂર્વપ્રદેશમાં ઉતરી પડવાનું

હતું. એનું શું થયું તે આગળ આવે છે.) આરબીએ પોતે એક સ્ટેશન આગળ જઈને પોતાનો સમીઆનો બેચા-ચો. ત્યાં બેસીને પોતે ગફલુના માર્ગે કાઢી રહ્યો છે. તત્કાળ તો સનુદળનો કરો ભય એને ગ્યો નથી.

તૌફીકે સનુશરણે

દરમિયાન તૌફીકે કયા હતો ? તૌફીકે-મિમગનો ખુદ ખદીવ તૌફીકે સનુઓના હાથમા ગજીખુશીથી ફેલી બની ગફલુ ભોગની ગ્યો છે એ આખી કયા અનવધિ કવંકની કયા છે 'તોપો ચાનુ થવાની છે' એ ખબર તો તૌફીકેને છેક તા. ૬ જૂનના રોજ આપવામા આવેલા ને ચીમૂરે એને કાઢવા પગ આની જવા કહ્યું હતું. પરંતુ સ્વાર્થાધિ તૌફીકેને તે દિવસ ખાત્રો નહોતો કે ક્યો પક્ષ વિજય પામશે એટલે એણે સનુશરણ નહોતું લીધું તા. ૧૦મીએ તો એ કપડીએ જનરલ કાઉન્સીલને પ્રમુખસ્થાને બેઠી કિલ્નો ન સોપવાનો મત પણ પૂગાવ્યો. પડી પોતે આવેઝાંડીઆથી ચાર ગાઉ ઉપરના પોતાના ગરબેહ-મહાવમા પેઠી ગયો (મોમરના ગોળા ત્યાં નહોતા આખવાના) એ મટેલની અગાસીમાં બેઠીને તા. ૧૧-૧૨ બે દિવસ આલેકઝાન્ડ્રીઆનો ખસ નિહાળ્યા કહ્યું તા. ૧૩મીએ આરબીએ આવી એને કિલ્લાની બેઠાવીની જાણ કરી અને એને ફેરો પહોચાડવા માટે રેલવેટ્રેન તૈયાર કરાવી બોળા આરબીએ આટલું કરીને ચાલી નીકળવામા જમ્મર થાપ ખાધી પોતે જ એને ઉઠાવી જવો બેઠતો હતો પણ આરબી તો સૈન્યને ઠેકાણે પાડવામાં મશૂન ગ્યો તૌફીકે પોતાના ઉપર બેઠવા પહેરેગીરો તેમ જ રેલવેવાળાઓને બક્ષિમોથી ધગવી, ફેરો જનારી ગાડીને આલેકઝાન્ડ્રીઆ તરફ લેવરાવી. ત્યાં જઈને પોતે તથા રાગિન આદિ પ્રધાનો ચીમૂરને કમન્ડે થઈ ગયા. ગસ-અતીન નામના રાજમહેનમા એના ઉપર બ્રિટિશ કાફલાના સીતેર નાવિક-સૈનિકોનો પહેરો ચડી બેઠો.

ત્યાંથી તૌફીકે શું કરે છે ? તા. ૧૪મીએ આરબી પર એ કક-દાવગની હાવણીમા આદેશ મોકલે છે કે 'તે કિલ્લાની મરા-

મતં બંધ કરવા માટેની અંગ્રેજ એડમીરલની માગણી સ્વીકારવાની ના પાડવાને પરિણામે જ આ તોપોનો આરો ચાલ્યો. અંગ્રેજ એડમીરલને તો મિસર પર આવાં યુદ્ધમંડાણ કરવાનો ઇરાદો જ નહોતો. એ તો હજીય મિસર સાથે મૈત્રીનો સંબંધ રાત્ર કરવા, તેમ જ મિસરી સૈન્ય આતંકિત ને નિયમિત બની જાય તો તેને હાથ નગર સુપ્રત કરવા તૈયાર છે. નહિ તો એ તુર્ક સેનાને સોંપી દેશે. આ બંધી જોડવણુ માટે હું આજા દહિં છું કે મારા યુદ્ધ-સચીવે રાગિય આદિ પ્રધાનો સાથે મંત્રણુ કરવા એકદમ રાસ-અસ્તીન મહાસે આવી પહોંચવું, અને હરમાન ફોગટની લકાઈની તૈયારીઓ અટકાવી દેવી.”

આ નિમંત્રણની પછવાડે શી મતલબ હતી ? એ જ તા. ૧૫મીએ બ્રિટિશ કોન્સલખાતાએ જૈનવાઇસ પર છોડેલો આ સુપ્ત તાર છે : “અદીવે આરબીને આંહી તેડવેયો છે. જો એ આવશે તો ગિરફતાર થશે, નહિ આવે તો વિદોદ્ધી જાહેર થશે.” નિમંત્રણની ખરી મતલબ આ હતી. ખુદ નિમંત્રણ ઘડનાર કલમ પણ કાલ્વીનની જ હતી.

આ જાળમાં આરબી ન ફસાયો. એણે જવાબ આપ્યો : “એડમીરલની માગણીઓનો તો યુદ્ધને ભોગે પણ ઇન્કાર કરવાની આજ્ઞા આપનાર આપ પોતે જ હતા. ખીણું અત્યારે વસ્તુતઃ યુદ્ધની જ પરિસ્થિતિ ચાલુ છે. એટલે બ્રિટિશ કાફલો આલેકઝાંદ્રોઆ છોડીને ચાલ્યો ન જાય ત્યાં સુધી સૈન્યને માટે નગરમાં પાખ વળવું અશક્ય છે.”

તત્કાળ અદીવે જાહેરનામું કાઢ્યું : “અમારા હુકમનો અનાદર કરવા બદલ આરબીને અમે યુદ્ધસચીવપદેથી હિતારી નાખીએ છીએ.” આ જાહેરનામાની છપેલી ત્રતો અદીવે કફ-દાવરની છાવણીમાં પહોંચાડી. આરબીએ આ આજ્ઞા પત્તવ્યવહારના ત્રણે દસ્તાવેજો કેરોમાં મોકલ્યા. ત્યાં એ ત્રણે પ્રસિદ્ધ થયા. ગ્રંગની જનરલ-કાઉન્સીલ આ સામગ્રી પર વિચારણા કરવા મળી.

પ્રજાનો અવાજ

આ કાઉન્સીલમાં કાણુ કાણુ હાજર હતા ? મહાન ધાર્મિક શેખો, શેખ અબ્દુરહામ, મિમરના માન્ડુકી (જાપાખાનાના નિયામક), તુર્કીના માન્ડ કાણુ, ચારે ધર્મ સંપ્રદાયોના અગ્રેસરો, દેશના તમામ પ્રતિનિધિ મુસ્લીમો, ખદીવ કુળના ચાર શાહ-જાદઝો, ખાસ તેકાવેલા પ્રાંત-ગવર્નરો, બીનમુસ્લીમ પ્રજાનું પ્રતિનિધિત્વ કરનારા ખસાઇઓના ટ્રેડિંગાઈ ને યદ્દીઓના પ્રધાન ધર્માચાર્યઃ એ પ્રકારે આ કાઉન્સીલ સમગ્ર મિસર-પ્રજાની પરિપૂર્ણ અંશે પ્રતિનિધિ બની ગઇ હતી. અંગ્રેજોએ જંગતભરમાં વગોવેલો બિચારો ભસ્કરી પણ ત્યાં એકલો નહોતો. ખુદ આરબી તો ત્યાં હાજર જ નહોતો. એણે તો મુઠ્ઠા દરમ્યાન ફરેમાં પગ પણ નહોતો મૂક્યો.

એવા હલોજી હાજરીવાળા સર્વપક્ષ સમ્મેલનમાં, એક પણ વિરોધ-સ્વર વિના સર્વાનુમતે આવા ઠરાવો થયા:

૧. ખદીવ આજે કાયદેસર શાસન કરવાની સ્થિતિમાં નથી; ને એનું શરીર અંગ્રેજોના કબ્જામાં રહે ત્યાં સુધી એના ફરમાનો ગેરકાયદેમર જ ગણાશે.

૨. આરબીને મુદસત્તીવને પદે કાયમ કરવામાં આવે છે, અને દેશનું રક્ષણકાર્ય ચાલુ રાખવા એને સ્વયંવામાં આવે છે.

૩. આરબીને આ કાર્યમાં મદદનીશ થવા માટે, યાદુજ પાંશા મામીને અધ્યક્ષપદે એક રક્ષણસમિતિ—Committee of Defence—નીમવામાં આવે છે.

૪. એજ મિસાલે દેશના ચાલુ કારોબારી વહિવટને માટે એવું ઠરાવવામાં આવે છે કે સગિજ વગેરે પ્રધાનો આલેક્ઝાન્ડ્રીઆમાં ખદીવ તેમજ તેના અંગ્રેજ પહેરેગીરોના કબ્જામાં બળજબરીથી રોકાઇ ગયેલા હોઇ દરેક ખાતાએ પૃથક પૃથક પોતાનો વહિવટ રાજીદી રસમથી ચાલુ રાખવો.

ઉધાડેછોગ યુદ્ધનો સમય મંડાઈ ગયો છે. પ્રધાનો હાજર નથી, આવતી કાલની રિયલિટી પણ નિશ્ચિત નથી, તે છતાં એ યુદ્ધકાળના બે માસમાં ચાલેલા મિસરી રાજશાસને તો અપૂર્વ ઉજ્જવળ કારકિર્દી મેંધાવી દીધી. પ્રજારક્ષણનાં ખાતાં પર એવા શક્તિવંત પુરુષો નીમાઈ ગયા કે યુદ્ધકાળના ઉશ્કેરાટ વચ્ચે પણ મિસરભરમાં આખાદ શાંતિ રાજ કરતી રહી. જરા છમકલું કરનારા એ સિર-કાસીઅનો નીકળ્યા તો તેને પકડી યુદ્ધવિરામ પર્થત પરહેજ રાખ્યા, તે પછી એક પણ તોફાન ન થયું. કેરોમાં રહેતા યુરોપીજનોલું અખંડ રક્ષણ ચતુ', અને ચાલ્યા જવા ઇચ્છનારા-એને પોલીસ ચોટી તબે પોર્ટ મેદ પહોંચાડવામાં આવતા. અન્ય ખાતાં પણ નિયમસર ચાલુ રહ્યાં, કરવેરા નિયમિત ઉધરાવતા રહ્યા ને અર્થની રકમો પણ નિયમિત બહેંચાતી રહી. રાજનાં દકતરો ને ચોપડાની ચોકખાઈ આખાદ એવી ને એવી: એક પણ રકમનો ગોટાળો ન મળે: યુદ્ધની સમાપ્તિ વેળા સાફ સિંકિશ પડી હતી. ઇન્સાફનો શદ એવો ને એવો અતૂટ રહ્યો. વસ્તુતઃ જાણુકરો કહી ગયા છે કે કારોબારની વિગતો પરવે તો આ યુદ્ધકાળના શાસનની તોલે મિસરનું અન્ય એક્ય તંત્ર આવી શક્યું નથી, એ આ તંત્ર હતું, કે જેને મસ્તકે ઇસ્તાંબુલની મહાસત્તાપરિપદમાં ઉમેશા ધિટિશ પ્રતિનિધિ અમીર કહીને 'ખિસ્તધમ્મોએની રાજ'ની કતલ'ના જુદાણુનો આરોપ ચડાવ્યો હતો.

પ્રજા-વિશ્વાસથી નવેસર વિભૂષિત બનેલા આરખીએ પણ કંક-કાવરની જુક્તિદાર જગ્યાએ વ્યુદ્ધકૌશલ દાખવવા માંડ્યું. કાફલામાંથી કિયારે કિતરેલા હજારો ગૈનિકાવાળા અંગ્રેજ લશ્કરના ધસારાએ ખાજા હટાવી મિસરી ચૈ-યે સત્ત્રઓને છેક આવેકઝાંડીઆના દરવાજા સુધી તગડ્યા કર્યાં. ને જો કંક-કાવર સિવાયનું બીજું કાઈ પ્રવેશદ્વાર ન હોત તો કદચ મિમરનો ઇતિહાસ જુદે અક્ષરે લખવો પડ્યો હોત. એવી ટકર એ સેનાએ પાંચ અડવાડીઆં સુધી ઝીલ્યા કરી. એ એક મહિના સુધી તો મિસરી આશા ને હિમંતનાં મહાપૂર ચડ્યાં હતાં. લૂંટલુદારાઓનો

ચાપો ઉખેડી નાખવાની ધારણા પાર ઉતારવા પૈસાદારે પૈસા અને યુદ્ધ-
 ઘેસા ફેલાવ્યા—અન્યાઓએ શરીરો સમર્પિત કરી દીધાં હતાં. આત્મ-
 સમર્પણનો પ્રવાહ બંધાઈ ગયો. નીલાતીરના ફેલાવે—કુટુંબો પર
 તે આરબીનું વશીકરણ અસાધારણ હતું. આખી પ્રજા યતુઓની
 બરદાસ્ત કરી દેશના બેડીનંધો બેડી નાખવા એક પગે ખડી
 હતી. એ પ્રજાશક્તિને વિજયમાર્ગ પર પ્રયંત્ર હુમ ભરાવનાર
 ક્રોધ સાવધ, કુશલ, વીર્યવાન કાર્યસાધક વિભૂતિની જરૂર હતી.

મિમરનાં દુર્ભાગ્ય હતા કે એવી એક વિભૂતિની ખોટ
 આરબીથી પૂરી ન પાડી શકાઈ. એ દેશભક્ત હતો પણ
 થોડો નહોતો. યુદ્ધકલાની એને તાલીમ નહોતી. સમરાંગણમાં
 એણે કદિ સમશેરના ખેલ ખેલ્યા નહોતા. એની છાતી એક
 ધીરની હતી, વીરની નહોતી. વર્તમાન રથુઘૌરાજ કે પૈશાનિક
 યુદ્ધકલાનું એને જ્ઞાન નહોતું. તે ઉપરાંત એ વ્યવહારનિપૂણ
 વ્યવસ્થાપક ન બની શક્યો. આદર્શવાદી ને સ્વપ્નદર્શી તરંગી
 જ રહ્યો. કંઈક ખુશામદમાં ઘેરાઈ ગયો. ખટપટ કરનારા સૈનિક
 અમલદારો હતુ સુધી સૈન્યમાં છુપાએલા હતા પણ તેઓને
 સાફ કરવાની હામ આરબી ન બીડી શક્યો. સ્વભાવે અતિધાર્મિક
 હોવાથી એ પુરુષે વધુ પડતો સમય નમાઓમાં ને ધર્મધુરંધરોને
 મુલાકાતો આપવામાં વીતાવ્યો. દિવસ પછી દિવસ જાય છે,
 જીવસંટોસટની એ વેળા છે, છતાં આખર સુધી કાંઈને ખબર જ ન
 પડી કે આરબીના આમામાં કંઈ યોજના રમતી હતી. હાલ
 મિસર ! આરબી કમાલ ન બની શક્યો.

ગાફિલ આરબી

ને એની અક્ષમ્ય ગફલતનો દુર્દિન—તા. ૨૧ ઓગસ્ટ ૧૮-
 ૮૨નો એ મરણ—દિન આવી પહોંચ્યો. એને ખબર છે કે “મિસરના
 શાસનને અરાજકતામાંથી મુલેહ—શાંતિમાં પથટાવવા માટે” પોતાની
 પાર્લમેન્ટ પાસે ૨૫ લાખ પૌંડનું ખર્ચ મંજૂર કરાવીને પ્રધાન
 એમરને ૫૦ હજારની સેના ઇંગ્લાંડથી અને ૧૫ હજારની હિન્દ-

માંથી વહેતી કરી છે: એને ખબર છે કે પુલસલી નામનો સેના-
પતિ એ ૧૪ હજારને લઈ ચાલ્યો આવે છે, અને એને એતવણી
પણ મળેલી કે આવેકઝાડીઆની બાજુ તો જહોસલાક હોવાથી
પુલસલી સુવેળની નહેર સોસરવો નીકળી પૂર્વ કિનારો દખાવી
દેશે, એનો આદાર ઇજનેર સુસ્તાફ દેહગી દૂર દેશી વાપરીને એ
બાજુનું બાંધકામ પણ કરવા લાગ્યો હતો. સર્વોપરિ મહત્વનો
પ્રશ્ન તે સમયે સુવેળની નહેરના સુખમાં થોડા વહાણ કુબાવી
નહેર પૂરી નાખવાનો હતો. લશ્કરી સેનાપતિઓએ સહમત બનીને
નહેર આડો દોડા દેવાના પ્રશ્નને પ્રાણપ્રશ્ન તરીકે રજુ પણ કર્યો
હતો. એક ગતનું જ એ કામ હતું.

પરંતુ આરબી એ ટાણે માગી મતિ દારી બેઠો. સુવેળની
નહેર એટલે તો આતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારનું સાધન: એની તટસ્થતા
કેમ હોવાય! એ તો સુલેહશાંતિના વ્યવહારની વસ્તુ: એને સંમા-
નમાં કેમ વાપરી શકાય! એથી નેકી હિપર એ સુસ્તાક રહ્યો.
ફ્રેન્ચ કોન્સલ લેસેપ્સને એણે એ તટસ્થતા જાળવવાનું વચન
આપ્યું હતું અને લેસેપ્સે એને ખાતરી આપી હતી કે બ્રિટિશ
મનવારોને પોતે કોઈ પણ બોગે નહેર વટાવવા નહિ આપે, સાથી-
ઓએ કહ્યું કે અત્યારે લેસેપ્સના શબ્દોમાં વિશ્વાસ ન રખાય.
છડીઓ જાય છે, તેઓએ અમુક જગ્યાએ નહેરને પૂરવાની તૈયારી
પણ કરી રાખી છે. પરંતુ આરબીએ નેકરીની અતિસચ્ચતા બતાવી.
આગ્રહ ન ત્યજ્યો, આખરે બ્યારે તો ૨૧ ઓગસ્ટની મધ્યાએ
'નહેરના હંગામી નોકકામ'ના એણે હુકમ આપ્યો, ત્યારે તો પુલ્સ-
લીની મનવારો નહેર વીધીને સુસવાટા મારતી વડી જતી હતી

• પુલ પુલસલીએ જ આ પ્રસંગ પછી ધણે દિવસે એક વખત
ઈન્ડાદમાં બસાજમાન આપતા કહ્યું હતું કે “એ આરબીએ પોતાના
ઈરાદા મુજબ નહેરને રૂંધી નાખી હોય, તો હજુ અત્યાર સુધી—આ
શબ્દ પર્શત—આપણે એટલા દરિયામાં લગા લગા મિસરને રૂંધવા
મથના દોન તેઓના ચોવીસ કલાકના વિલંબે જ આપણને
બચાવી લીધા.”

અને બ્રિટિશ નાવિકા પોર્ટ સેલના બાગમાં એક જગડા દીગુણ ક્રેય જનને કાફલાનો માર્ગ રોકી ઉભો ઉભો ખીજેલર્થા બરાડા પાડતો બોલતા હતા. તિરસ્કાગથી એને બાલુએ હટાવી બ્રિટિશ મનવારો પસાર થઇ ગઇ. એ ક્રેય નગ મી. લેમેપ્સ હતો. લેમેપ્સ માહેબ પોતાની સરકારની 'નહેરની તટસ્થતાનો કરારભંગ' થતો અટકાવવા માટે અંગ્રેજ કાફલાના માર્ગમાં જાતે જઇ ઉભેલા હતા !

બુલ્સથીની જોરાવર સેના પૂર્વ કિનારે ઇસ્માઈલીયા અંદરને ઓવારે ઉતરી પડી એ સંન્યતું સંખ્યાનજ ૩૦ હજારનું હતું : સામે કક-દાવરથી આવતી મિસરી ફાજ ૮ હજારની હતી, ને તેની પાસે માત્ર ૮૦ જ તોપો હતી એટલે બુલ્સથીને માટે મિમગ્ને રાણી નાખવું સહેલ હતું. ઉપગત એ મહેબ થઇ પડવામાં અનેક અહરમાતોએ તેમ જ અંગ્રેજ યુદ્ધનીતિની અધમતાએ બુલ્સથીને મારી આપી.

બ્રિટનની રૂસ્વતબાણ

એ અધમતા હતી અંગ્રેજ મરકાગની રૂસ્વતખોરીની. ઇંગ્લાંડના નૌકાખાતાએ એક પાલ્મર નામના પૂર્વ દેગોની બાપાઓના પ્રેરિતરને લખણુટ નાણાની ચેલીઓ આપી મિસરના પૂર્વપ્રદેશના મિદુછન આરખોને ફોડી મિસર વિરુદ્ધ દગલબાણ જમાવવા મોકલ્યો પછી ખદીન તૌફીકની દ્વારા એણે રૂસ્વત પાથરી આરખીના સૈન્ય માહેલા આટલા આટલા વિશ્વાસુ સેનાપતિઓને ફોડી નાખ્યા : આરખીની જ હાવણી સાથે સતત રહેનાર સાહિદ-અલ-તિહવીને ૫૦૦૦ કાઉન-મિકા આપી પોતાની બાતમીદારી કરાવી આરખીની શક્તિ-માથી છતનાર ગુમાવી લગ્નહદય બની ચુક્યા સિરકારીઅન અને તુર્ક અફસરોને આ યુદ્ધની આખરી નિરર્થકતા બતાવી પટાવી લીધા : અલી-એ નામના સેનાપતિને પૌ ૧ હજાર અને જીદગીલર પૌ ૧૨૫ માસિક પેન્શન યુદ્ધસમિતિનો અધ્યક્ષ યાકુબ પાશા મામી, અબ્દ-અલ રહમાન નામનો સેનાપતિ, વગેરે ધણુને અંદરખાતેથી વેચાતા લઇ લીધા. ખુદ ફેલાહપશના યુઝર્મ નેતા મુલતાન પાશાને પણ 'તમારૂં મિસરી રાજબંધારણ અનામત રાખીશું' એવી આશા

આપી ખિટનપક્ષે વાળી લીધો, અને અન્ય અનેક રાષ્ટ્રવાદી મિત્રોને ભોળવી યુદ્ધવિમુખ કરવાના કામ બદલ એને યુદ્ધની સમાપ્તિ વેળા 'મર'નો ઇલાજ તથા ૧૦ હજાર પૌંડની બક્ષિસ આપ્યા. માયા અને જૂઠા સિક્કાઓની રેલો રેલાવી ખિટને મિસરી સૈન્યના કં કં નફર્યા દીધા કરી નાખ્યા; અને એ નીતિબ્રજતાના રાજમાર્ગ પર ચાલને તુલસીની સેના ફેરો તરફ કુચ કરતી આવી.

છતાં વે મિસરી ફોજ દક્ષ ગ્રીલી રાકી હોત. પરંતુ અકસ્માતો મિસરની વિરુદ્ધ આવી લેલા રહ્યા. ઇસ્માઇલીઆથી ફેરો ઉપર ધસી આવતા અંગ્રેજ સૈન્યનો રાફ રૂધવા માટે કદાવરથી મિસરી ફોજ આવી આવે છે, ને ચતુર માર્ગ આડે તલ-અમ-કપીર નામના રથજે પકાવ નાખવા માટે આરખીનો સમર્થ ઇજ-નેર મદમદ ફેફમી ખાખ્ખો રચાવી રહ્યો છે. એ બાધકામ ને પૂર થઈ શક્યુ હોત, તો ચતુરોનો ધસારો ધુળ મળી જાત, પરંતુ ઓર્થોતાનો એ ઇજનેર ચતુરોના બસસોને હાથ પડી જિગ્જતાર થયો, એટલે કે આરખીનો જમણો હાથ જાણે છેદાઈ ગયો. ખાખ્ખોની રચના રજળી પડી.

ખીજી આપત્તિ કાસ્મારસીન નામને બીજો રથજે આની પડી. આગળ ધસતા ચતુરસૈન્ય ઉપર અલી ફેફમી ને ગ્રીલ પાશા નામના બે બાહોશ, બલર્વત અને મરણીઆ સેનાપતિઓની મગ-દારીવાળા સૈન્યે ઓર્થોતા ખપો લગાવ્યો, કે કલકિ રુધી ઉચ્ચ દકાવ કરી રાખ્યો, ને એ દક્ષ થોડી જ વાર લાંબાવી રાકાઈ હોત, તો આખા ફેસનું લા મ પલટાઈ જાત એવી ઇગ્લાહની પ્રજાની મનોદક્ષા બની ગઈ હતી. કેમકે આ આગ્રાદી માટે જંગ ખેલતા ફેલાહબખ્ખાઓની મતવળી હત્યા કરી ગ્રેલો ગજન-નૈનિકાની ટોળી ઉપર પ્રબલો રાધ સજળી ઉડ્યો હતો. પરંતુ હાલકાળી મિસરને આરખીની સિમિલતાએ તથા ખિટનની રૂસ્વત-નીતિએ રોળા નાખ્યુ. બે દક્ષ ગ્રીલ સાથે પ્રખાતે કેમકે આવી પહોંચવા નીકળેલા સેનાપતિ મદમદ આખીને વિશ્વામધાતી એફુધન ભોમીઆઓએ રૂસ્વત ખાઈ કરી રસ્તો બૂલાવ્યો, મેનાપતિ

અત્રી-એ-યુસફ લાંચમાં લપટાઈ જાણી છુત્રીને ન પહોંચે. લડા-યક મંડકાટી વંચિત રહી ગએલા આરખીએ સંક્રામમાં કંપ-લાવવાને સાટે પોતાનું કચેરી-કામ જ કચે રાખ્યું. વિપદનો કટારો અધુરો હતો તે પૂરો થયો—બન્ને વીર સેનાપતિઓ જખ્મી થયા. તલ-અક્ષ-કળીરના રણાંગણમાં આ ખીન્ને આઘાત વાગ્યો.

હજી બચાવ કરી શકે તેવો એક નર હતો. પેલા ‘ત્રણ વીર કર્નલો’ માટેલો એક અબ્દલ-અલ્લ: એની ફાજ દામીદા નામના સ્થળ પર સલામત હતી. દુશ્મનો કફાય ત્યાં ઉતરી પડે એમ સમજી આરખીએ આ મિત્રને ત્યાં મૂક્યો હતો. પરંતુ હવે એની ત્યાં જરૂર નહોતી. એનું સૈન્ય પરાજયની ભગ્નાશા વિનાનું, પ્રાણુભરપુર થન-ગનનું હતું. પરંતુ એને તેડાવવાનું આરખીએ કાણુ જાણે શા કારણે ન સ્વીકાર્યું. આખી પોતે પણ પેલા, ધિટનની જામુસી રમતા દગલખાજ સંગાથી સાહિદ પર પતખાર રાખતો રહ્યો. હજી સુધી આરખીએ પોતાના ધર્મીઆનાની કચેરી ન છોડી. નમાઝ, બંદગી અને મુલાકાતોની મુસ્ત દિનચર્યાને એણે ફગાવી ન દીધી. એને તો વુલ્સલીના ધમારા વિષે પોતાનો વિશ્વાસપાત્ર સાહિદ જ અચૂક ખાતમી આપતો રહેશે એવો ભરોસો રહ્યો.

જલ્લાદગીરી

એવી ઘોર ગફલતની એ તા. ૧૨ સપ્ટેમ્બરની કાળી રાત હતી. ૭ હજાર તાલીમખદ સૈનિકો અને ૧૩ હજાર સાવ્યા, નેક, ખાનદાન તેમજ મરણીઆ છનાં તાજેતર જ ભરતી થએલા, ખીનકવાપતી, અર્ધનગ્ન, કવળ મગૂરી જ કરી જાણુનારા ફેલાહબચ્ચાઓ, ખાઇઓ ખોદી ખોદી ધાડી લોચ થઇ ગએલા એ રંગરૂટો ને સ્વયંસેવકો-વિશ્વાસની નીંદમાં લપેટા ગયા છે. આરખી પણ અરધા માઇકને અંતરે એવી જ ધસધસાટ નિદ્રા લઇ રહ્યો છે. વુલ્સલીની ફાજ હજી તો ક્યાંની ક્યાં દૂર થઈ રહી હોવાની તસલ્લી આપીને દગલખાજ સાહિદે સદ્દને ધારણુ વાળી દીધું છે. ૨૦ હજાર નિર્દોષ દેશભક્તો

ઇતખારને જોજે લિંધ લઈ રહ્યા છે. કોઈને ખબર નથી કે તેઓના કલેબના કેટલા સમાન બે સેનાપતિઓએ—અબ્દલ રહેમાને તથા અલી બે મુસદ્દે—ચોડાજ દિવસ પર પોતાના આત્માને શત્રુહાથે વેચી દીધા છે. સારી ચે જાવણી અધિકારમાં ઢંકાયેલી પડી છે, માત્ર અલી—બે—મુસદ્દે જ વિશ્વાસવાતનું શાશરંગી ફાનસ જલાવી દૂર દૂરથી દુશ્મનોને આ નિદ્રાવસ નોજવાનોની કતલનું સ્થાન દેખાડી રહ્યું છે; દેશવાસીઓનાં ફેધિર પીવા શત્રુઓને નિમંત્રણ દઇ રહ્યું છે.

પાછલા પહોરની શીતળ રાત : વધુ ને વધુ ગાઢ બનતી નિદ્રા : ને ચાંદલા મૈનિકા : એ ૨૦ હજાર સતેલાઓની હિપર અંગ્રેજ સૈન્ય તુડી પડ્યું. દયાહીન, દારૂ, લપાનક સંહાર મંડળો. ગરમીમાં અધિહાડે અંગે પોટેશ્વા રંગરૂટ ફેલાદખેટાઓ ગળકોને નાસવા ભય છે, અને નાસતા નાસતા શત્રુઓનાં સંગીનોની અણીથી વીંધાતા ભય છે. એ મિચારાને શરણાગતિની નિશાની—હાથ લેવા—કરવાનું પણ સૂઝતું નથી. હચીઆરે ફગાવી ફગાવીને નહાસી છુટ્યા, કતલ થયા. એ પુરૂ નહોતું, જલ્લાદગીરી હતી, હાલ્યાકાંઠ હતો.

પરંતુ ડાબી પાખમાં ખડા હતા તે સૈનિકો ન હટ્યા, મહમદ ઓળીદની સરદારી નીચે મિસરના યુલ સમોવડ ફેલાદખઆઓ સામી જાતીએ જખમે ગ્રીલીગ્રીલી ખપી ગયા, વીર અબ્દુલ પણ હળો, તોપચીઓ છેલ્લા દમ સુધી તોપો દાગતા હકી રહ્યા. પરંતુ ક્યાં દરિયાવના ધમમાણુ સમું રાહસી ને સાધનસંપન્ન શત્રુમૈન્ય, ને ક્યાં મૂઠીલર અધકચરું મિસરી લશ્કર ! ક્યાં વિશ્વાસને જોજે યાયાં મૂકીને લેવાતી નિદ્રા, ને ક્યાં દારૂ હમલગાજી ! ભાગ્યે જ પોણા કલાક—અને ૧૦ હજાર મિસરીઓ હળી પડ્યા. મુઝાંના મંજો ચડ્યા.

દમલખાજ સાહિદે આરબીને જગાયો : “નામદાર, દુરમનો !” મુમરાહ આરબી જાગ્યો. તોપગોળા સાંજળ્યા. પોસાક ચડતી ઘોડે પલાય્યો. ધુંવાધાર તોપખાનું ગાલે છે તેની સામે ધાયો. મૈન્યમાં

ભંગાથુ ભાણુ. ચોમેર કીકીઆરી ને ભાગાભાગી : ભાગતાને પાણી મકાવવા એ બહુ બહુ મળ્યો. ચોમેર છુટ્ટી રહ્યો છે ત્યાં આંખવા વણખાં માર્યાં. પણ રસ્તો એને જડયો નહિ. એ નામી છુટયો. કેરોનગર પહોંચ્યો. કસ-અલ-નીલની યુદ્ધ-કચેરીમાં ધમ્યો. યુદ્ધ-સમિતિ બેઠી હતી તેને સાવધ કરી કે પાટનગરને રક્ષવાના ઇલાકે લાઇએ. પરંતુ કેરોનો જવાબ કરે તેવું કવાયતનાજ લશ્કર જ ક્યાં હતું ? માત્ર ઉભા ઉભા કપાઇ જવા તત્પર દુધમલીઆ ફેલાદ રંગરોટ હતો. યુદ્ધ-સમિતિનું દિલ એ બધાની હત્યા માટે પુકારી ઉઠ્યું. પણ ત્યાં તો આર્મીતાનું 'કુંડી લો' નામના સેનાપતિનું સિટિશ લશ્કર આવી પહોંચ્યું. યુદ્ધ-સમિતિએ યુદ્ધવિરામનો નિર્ણય કરી નાખ્યો. લાચાર આર-ખીએ 'લો'ની મમક્ષ આવી સમરોર સોપી. પોતે પણ સોપાઇને ગિરફતાર થયો.

તે દિવસે ઇસ્વીસન ૧૮૮૨ના સપ્ટેમ્બરની તા. ૧૩મીની સપ્થા પડી, અને નીલાના તીર ઉપર પણ બ્રિટિશ શાહીવાદનો અનંત અકળ અધિકાર પથરાઇ ગયો.

કિલ્લાના ચૂરેચૂર : લગ્નીશ્રૂત ને નિર્જન આલેકઝાંડ્રીઆ : અદીવના ખરીદી ગએલા નરપિશાચ બેઠ્ઠનોની શૂંઝાશાહી : સૈન્યનું પલાયન અને બ્રિટન ફોજે નગર પર કરેલો કબ્જો : સુવેજ નહેરની તટસ્થતાનો લોપ : પૂર્વ કિનારે વુલ્સલીની સેનાનાં આક્રમણ : દગલખાણ, જલ્લાદગીરી ને સંહાર : અને છેવટે મિગરી રાજસાસનનો એકવહય્યુ બ્રિટિશ કબ્જો : આ બધું શી રીતે બની શક્યું ? મહામત્તાઓની પરિવદ્ધ પ્રસ્તાવોલમા હજુ બેઠકા ભરી રહી છે છતાં બ્રિટન સામે કેમ કોઇની આગળી ઉંચી ધર્ષ ? બે મહિના સુધી કેમ કોઇ બોલ્યું નહિ ? દરમ્યાન બ્રિટિશ રાજનીતિએ યુરોપી મહાસત્તાઓની શત્રું પર ફરી આબાદ માલ ચાલી નાખી ? આ એકવહય્યુ આક્રમણ અને આ બેજવાબદાર શોષિતપાતનો એલો શો ખુલાસો આપી દીધો ? આંતર-રાષ્ટ્રીય કરારપત્રની શાહી

હજી સુકાણી પણ નથી ત્યાં આ કરારભંગ અને પેશકદમીનો એણે કેવો બચાવ ગાધી લીધો ? અન્ય સત્તાઓની દબલમાંથી પોતાનો માર્ગ એણે કેવી રીતે નિષ્કેટક કરી લીધો ? એ સ્પર્ધા પ્રશ્નોનો પ્રત્યુત્તર આપનાર ઇતિહાસ કંપાટાબેર બાણી લખ્યો:

૧. તોપો ચાલુ થઇ તેની સાથેસાથ ઇસ્તાંબુલમાં એકેલી મહાપરિષદ પર એનનાઇઝનો ખરીતો ગયો. એમાં સમ્યું હતું કે મિસરના હાથ બહાર મએલા મામલામાં રાજપ્રયોગ વિના હજાજ નથી, ને આંતરરાષ્ટ્રીય કરાર અનુસાર એ શરો સુલ્તાનનાં જ હોવાં જોઇએ. પણ હજી એ સુલ્તાન તૈયાર ન હોય, તો બીજા હજાજ આપણે સહુએ લેવા રહ્યા. બાકી અમારો તો સિદ્ધાંત છે, કે મિસરમા થનારો હસ્તક્ષેપ સમગ્ર યુરોપની મંજૂરી ને સર્વાનુમતિ મરાવવો હોવો જોઇએ (૧)

૨. બ્રિટનનાં આ વાણી-વર્તન વચ્ચેની નફ્ટ અસંગતતા પર રૂશિયા રોપે ભરાણું, પરિપક્વમાંથી ખસી ગયું, અન્ય સત્તાઓએ સમગ્ર યુરોપ તરફથી બ્રિટનને મિસર પર જવાનો અધિકાર આપવા ના પાડી, પણ પોતાની એકલાની જવાબદારી પર આગળ વધવું હોય તો તેમ કરવાની છૂટ આપી.

૩. જુલાઇની તા. ૧૫નીએ પરિષદના-તુકીને પેશ કરવાના સંકુલ નિવેદનપત્ર પર મર્વે સત્તાઓની મંજૂરીની સહી આવી ગઇ, સુલ્તાનને તે જ દિવસે પેશ થઇ, પણ હજી સુલ્તાન મિસર પર હાથ નાખતાં અચકાતો રહ્યો.

૪. બ્રિટનને તો એ જ ભાવતું હતું. કોઇ પ્રકારે સુલ્તાન હાથ ખંજેરી નાખે અથવા ગફલત કરતો રહે, એ તો એની મુશ્કેલી. એણે પરિષદને સમજવું: સુલ્તાનને બાર કલાકની મેદતથ આપો.

૫. સુલ્તાનને ખબર પડી ગઈ. ઝટપટ એણે નિવેદનપત્રને સ્વીકાર કરી લીધો.

૬. દરમ્યાન તો તા. ૨૦-૨૧ના રોજ બ્રિટનની સરકારે એકલકથ્યુ આક્રમણ કરવાનું ઠરાવી કરી, તા. ૨૧મીએ તો